

Szegedi Tudományegyetem
Gazdaságtudományi Kar
Közgazdaságtudományi Doktori Iskola

Bodnár Gábor

Az endogén fejlődés tényezőinek vizsgálata rurális térségekben PLS-útelemzés segítségével

Doktori értekezés

Témavezetők:

Prof. Dr. Benet Iván

professor emeritus

SZTE Gazdaságtudományi Kar

Pénzügyek és Nemzetközi Gazdasági

Kapcsolatok Intézete

Dr. Kovács Péter

tanszékvezető egyetemi docens

SZTE Gazdaságtudományi Kar

Statisztika és Demográfia Tanszék

Szeged, 2016.

„Tudod-e,
milyen öntudat kopár öröme
húz-vonz, hogy e táj nem enged és
miféle gazdag szenvedés
taszít ide?
Anyjához tér így az a gyermek,
kit idegenben löknek, vernek.
Igazán
csak itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz.
Magaddal is csak itt bírhatasz,
óh lélek! Ez a hazám.”

(József Attila: Elégia)

Köszönetnyilvánítás

Nagyon szerencsésnek érzem magam, hiszen doktori munkám során rengeteg segítséget, biztatást és támogatást kaptam. Így disszertációm létrejöttéért sokaknak tartozom hálával. Mindenekelőtt köszönöm *Édesanyámnak* és *Édesapámnak*, valamint húgomnak, *Zitának* azt a sok támogatást, melyet tőlük kaptam. Húgom számtalanszor lektorálta szakmai anyagaimat, melyért külön hálás vagyok. Továbbá köszönetemet fejezem ki *Nagyszüleimnek*, akik közül sajnos nem mindannyian tudtak végigkísérni utamon, de mindig sokat jelentett és jelent a támogatásuk.

Hálás vagyok témavezetőmnek *Benet Ivánnak*, akivel közös munkánkat sajnos nem tudtuk együtt befejezni, de professzor úr amíg bírt, segített, és szuggesztív egyéniségével folyamatosan ösztönzött. Szintén köszönetet mondok társtémavezetőmnek, *Kovács Péternek*, akivel disszertációm megírása közben kezdtünk el közösen dolgozni, és módszertani meglátásaival nagyon sokat segített munkám megírásában. Valamint köszönöm *Lengyel Imrének* azt a sok segítséget, amely messze túlmutat doktori iskolavezetői feladatain.

Azért, hogy évekkel ezelőtt elindultam a tudományos munkásság útján, *Simon Imrének* kell köszönetet mondanom, aki emberileg és szakmailag is rengeteg segítséget nyújtott. Ugyancsak már doktori tanulmányaim előtt szerencsém volt megismerni és együtt dolgozni *Nagy Gáborral*, akinek szintén hálás vagyok az évek során nyújtott, azóta is tartó, folyamatos támogatásáért. Szintén köszönettel tartozom *Szabó Tamásnak*, aki végtelenül precíz észrevételeivel segített, és köszönöm mindazt a támogatást, melyet *Barátaimtól* kaptam.

Valamint hálával tartozom *Dinya László* és *Rechnitzer János* professzor uraknak, hogy előbírálataikban megfogalmazott hasznos kritikáik, tanácsaik és észrevételeik segítségével hozzájárultak munkám végső változatának elkészültéhez.

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	12
A kutatás elméleti alapja	14
A kutatás célja és vizsgálandó hipotézisei	15
1. A vidék fogalma, lehatárolása, társadalmi folyamatai	18
1.1. A vidék fogalma	18
1.2. A vidéki tér folyamatai.....	20
1.3. Vidékfejlesztés, vidékpolitika	29
1.3.1. Vidékpolitika az Európai Unióban	33
1.3.2. Vidékpolitika Magyarországon	36
1.4. A vidéki tér és az innováció kapcsolata	37
1.4.1. Agrár innovációs rendszerek (AIS).....	44
1.5. A vidék területi lehatárolása.....	46
1.5.1. Vidéktípusok megjelenése a nemzetközi fejlesztési dokumentumokban	47
1.5.2. Magyarországi megközelítések a vidéki területek lehatárolására	53
1.6. A fejezet összefoglalása	60
2. Az endogén fejlődés elmélete, annak tényezői és kapcsolata a vidékkel.....	67
2.1. Fejlődéselmélet.....	67
2.2. Az endogén fejlődés elmélete	71
2.3. Területi tőke	84
2.4. Az endogén elméletek egyes tőketípusainak vizsgálata.....	94
2.4.1. Magán állótőke	95
2.4.2. Humán tőke	97
2.4.3. Társadalmi tőke	99
2.4.4. Természeti tőke	105
2.4.5. Kulturális tőke	108
2.4.6. Kapcsolati tőke.....	109
2.4.7. Infrastrukturális tőke	113
2.5. Vidékfejlesztés az endogén fejlődés kereteiben.....	115
2.6. A fejezet összefoglalása	124
3. Anyag és módszertan	128

3.1. Munkámban alkalmazott módszertan.....	129
3.1.1. A felhasznált adatbázis.....	130
4. A faktorelemzés módszertana és eredményei	135
4.1. A faktorok elemzése.....	135
4.1.1. Materiális tőketényezők vizsgálata	135
4.1.1.1. Magán állótőke	136
4.1.1.2. Vállalkozási környezet	139
4.1.1.3. Infrastrukturális tőke	141
4.1.1.4. Természeti tőke	143
4.1.2. Immateriális tőketényezők vizsgálata	146
4.1.2.1. Társadalmi tőke	146
4.1.2.2. Humán tőke	148
4.1.2.3. Kulturális tőke	151
4.1.2.4. Kapcsolati tőke	153
5. A klaszterelemzés módszertana és eredményei.....	156
5.1. A klaszterelemzés módszertana	156
5.2. A klaszterek elemzése	157
5.2.1. Materiális tőketényezők	158
5.2.2. Immateriális tőketényezők	159
6. A PLS-útelemzés módszertana és eredményei.....	163
6.1. A PLS-útelemzés módszertana.....	163
6.2. PLS-útelemzés – a kezdeti modell	166
6.3. PLS-útelemzés – a létrejött modell	170
7. Összefoglalás.....	181
7.1. Záró gondolatok	188
Irodalomjegyzék.....	190
Mellékletek.....	213
1. melléklet: a vidékies kistérség lehatárolására alkalmazott urbanitás/ruralitás index értékei 2014-ben.....	213
2. melléklet: a felhasznált indikátorok listája (kiinduló és bevonásra került indikátorok, 2013)	215
3. melléklet: a 2009-es és 2011-es években felhasznált indikátorok listája.....	220
4. melléklet: a létrejött faktorok értékei	223
5. melléklet: a klaszterelemzés eredményei	229

6. melléklet: a létrejött klasztercsoportok értékei.....	233
7. melléklet: a keresztábra elemzés értékei	236
8. melléklet: a PLS-útelemzés teszteredményei	240

Ábrák jegyzéke

1. ábra: Vidéki területek típusai	24
2. ábra: A vidék leépülésének körfolyamata	25
3. ábra: A területi elmaradottság tényezői.....	29
4. ábra: A vidékfejlesztés dimenziói	32
5. ábra: Az agrár innovációs rendszer elméleti ábrája.....	45
6. ábra: Az OECD urbánus/rurális tipológiája NUTS 3 szinten.....	48
7. ábra: Az Európai Unió város-vidék tipológiája.....	49
8. ábra: Az Európai Unió városi-vidéki területeinek tipológiája, távol eső jelleggel	50
9. ábra: Magyarország vidékies kistérségei	54
10. ábra: Vidékies térségek – A 120 fő/km ² alatti népsűrűségű településeken élők aránya, 2014.....	57
11. ábra: Magyarország vidékies települései.....	58
12. ábra: Vidékies kistérségek.....	62
13. ábra: Magyarország vidékies és hátrányos helyzetű kistérségei	64
14. ábra: Magyarország vidékies és hátrányos helyzetű kistérségei	65
15. ábra: Helyi gazdaság sikerességét meghatározó komponensek	72
16. ábra: Az endogén regionális fejlődés új keretrendszere	74
17. ábra: A fenntartható innovatív fejlődés tényezői	77
18. ábra: A fenntartható kistérség modellje.....	78
19. ábra: Endogén jellegű (megújult) piramis-modell	81
20. ábra: Egy térség tőkéjének nyolc komponense	85
21. ábra: A területi tőke összetevői	87
22. ábra: A területi tőke modelljének újragondolt ábrája	90
23. ábra: A területi tőke	91
24. ábra: Területi tőke	92
25. ábra: A humán erőforrásokat befolyásoló területi tényezők	98
26. ábra: A társadalmi tőke dimenziói, formái és funkciói	101
27. ábra: A társadalmi tőke dimenziói és funkciói.....	102
28. ábra: A társadalmi tőke, a vidékfejlesztés és a marginalizáció fogalmi kerete.....	104
29. ábra: A területi tőke keretrendszerének alkalmazása vidékpolitikai keretek között	120

30. ábra: Konnexus a kapcsolati térben.....	123
31. ábra: Az endogén területi fejlődés modellje.....	126
32. ábra: A munkám során alkalmazott elemzési keretrendszer felépítése.....	129
33. ábra: A magán állótőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai.....	137
34. ábra: A vállalalkozási környezet (magán állótőke II. felhalmozási szintjének) térbeli vonatkozásai.....	139
35. ábra: A infrastrukturális tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai.....	143
36. ábra: A természeti tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai.....	144
37. ábra: Az társadalmi tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai.....	147
38. ábra: A humán tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai.....	149
39. ábra: A kulturális tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai.....	151
40. ábra: A kapcsolati tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai.....	154
41. ábra: A materiális tőketényezők térbeli vonatkozásai.....	158
42. ábra: Az immateriális tőketényezők térbeli vonatkozásai.....	160
43. ábra: Az útmodell felépítésének logikája, regressziós együtthatókkal.....	163
44. ábra: A magán állótőkét magyarázó tényezők kapcsolata – kezdeti modell.....	166
45. ábra: A magán állótőkét magyarázó tényezők kapcsolata, 2009.....	172
46. ábra: A magán állótőkét magyarázó tényezők kapcsolata, 2011.....	175
47. ábra: A magán állótőkét magyarázó tényezők kapcsolata, 2013.....	176

Táblázatok jegyzéke

1. táblázat: Az új vidék paradigma.....	21
2. táblázat: Az agrár- és vidékpolitika viszonya.....	30
3. táblázat: A vidékfejlesztés és a területfejlesztés alkotóelemei.....	31
4. táblázat: A társadalmi innováció potenciális területei vidéki térségekben.....	40
5. táblázat: Új funkciók a rurális térben	43
6. táblázat: A hagyományos és az új tőkeelméletek főbb jellemzői.....	71
7. táblázat: Az észlelt és fontos endogén és exogén tőkeelemek	80
8. táblázat: A kevésbé fejlett térségek versenyképességének alaptényezői	83
9. táblázat: A területi tőke mellett és ellen szóló legfontosabb érvek	93
10. táblázat: Az egyes tőketípusok megjelenése az endogén modellekben	95
11. táblázat: A vidéki tőke alkotóelemei	106
12. táblázat: A különböző tőkefajták jellemzői.....	111
13. táblázat: Vidékfejlesztési modellek.....	116
14. táblázat: A tőke hét formája az erőforrás-alapú településfejlesztés megközelítésében....	117
15. táblázat: A területi tőke és annak egyes elemeinek megjelenése az Európai Unió régióiban, azok típusai szerint.....	121
16. táblázat: A modellbe bevont tőketényezők ismertetése	131
17. táblázat: Az egyes tőketípusokat meghatározó indikátorok listája, 2013	133
18. táblázat: Az egyes materiális faktorokban szereplő kistérségek megoszlása az adott tőketípus felhalmozási szintje szerint.....	136
19. táblázat: A magán állótőke felhalmozása terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező kistérségek	138
20. táblázat: A vállalkozási környezet (magán állótőke II. felhalmozása) terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező kistérségek	140
21. táblázat: Az infrastrukturális tőke felhalmozása terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező kistérségek.....	142
22. táblázat: A természeti tőke felhalmozása terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező kistérségek	145
23. táblázat: Az egyes immateriális faktorokban szereplő kistérségek megoszlása az adott tőketípus felhalmozási szintje szerint.....	146
24. táblázat: A társadalmi tőke felhalmozása terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező kistérségek	148

25. táblázat: A humán tőke felhalmozása terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező kistérségek	150
26. táblázat: A kulturális tőke felhalmozása terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező kistérségek	152
27. táblázat: A kapcsolati tőke felhalmozása terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező kistérségek	153
28. táblázat: Kistérségek vidékiessége, fejlettsége és elhelyezkedés	161
29. táblázat: A tőkék jellemzői.....	167
30. táblázat: HTMT indexek értékei, 2009.....	169
31. táblázat: A modell közvetlen kapcsolatainak tesztelésekor kapott p-értékek, 2009	170
32. táblázat: A modell közvetlen kapcsolatainak p-értékei, 2009	171
33. táblázat: Korrelációk értékei az egyes tőketényezők között, 2009	173
34. táblázat: A teljes hatás értékei, 2009	173
35. táblázat: A tőkék jellemzői városias környezetben, 2013	178

Bevezetés

Maga a vidék egyfajta sajátos települési, gazdasági és társadalmi környezettel bír, a városiastól jellegzetesen eltérő terület. A vidéki térségeknek pótolhatatlan gazdasági, társadalmi, kulturális és ökológiai jelentőségük van (Perlín–Simciková 2008). Bár már több mint másfél évtizede fogalmazódott meg egy területfejlesztési dokumentumban (EC 1999), hogy a vidéki területek funkciói nem csak a városkörnyékek kereskedelmét és nem is kizárólag mezőgazdasági, illetve turisztikai célt szolgálnak, a megállapítás napjainkra még inkább igazzá vált, hiszen az Európai Unió kulturális és természeti sokszínűsége is nagyban köszönhető ezeknek a területeknek.

Látható, ma a vidék kutatásának, vizsgálatának megannyi tényező aktualitást biztosít. Fontos megállapítás, hogy *„...az ezredfordulón a területi tudományokban nem találjuk a vidéknek, mint alapvető mezőgazdasági jellegű területnek a helyét, és azt kiszakítva a tér egészéből a vidékpolitika, a vidékfejlesztés keretében szinte minden mástól elkülönülten, önálló térrészként (területként) kívánják kezelni, ami abszurd és nem vezet sehová”* (Buday-Sántha 2004, 32. o).

A XX. századra és napjainkra is jellemző, világméretű és átfogó urbanizációnak – amely a gazdasági, társadalmi és települési folyamatokat is mélyen áthatja – két jellegzetes és jól megkülönböztethető térszerkezeti egységét alkotják a városi és a vidéki területek (Csatári 2001). Ennek a globális urbanizációs folyamatnak mindig a „túlsó végén” szerepelt, illetve szerepel a vidék, amely döntően „elszenvedője” volt ezeknek a hatásoknak (Csatári 2000).

Az elmúlt évtizedek során jelentős változáson mentek keresztül a vidéki területek egész Európában. Az európai rurális terek egyre differenciáltabbak, ráadásul azok nem csak térben és időben változnak, hanem különböznek diverzitásukban, mobilizációjukban, identitásukban, erőforrásaikban, de még a globalizációval szembeni magatartásukban is (Szörényiné Kukorelli 2005). Vagyis, mint ahogy a szerző hozzáteszi, az új funkciókkal rendelkező, folyamatosan változó és erősen differenciálódó rurális terek jellemzők egész Európában.

Magyarországon esetében a rendszerváltás jelentős és sokszor mai napig meghatározó jelentőségű esemény volt. Számos társadalmi-gazdasági változás lezajlott, melyeknek a vidék sokszor elszenvedője volt. Így a falu-város dichotómia, vagyis a társadalmi szakadék, mely a településviszonyokat a közelmúltig jellemezte (Enyedi 2011).

Természetesen egy ilyen jelentős változásnak komoly hatásai vannak. Buday-Sántha (2010) kimutatta, hogy a rendszerváltás utáni két évtizedben polarizálódott a vidék egésze,

erősödtek a gazdasági és szociális vonatkozású negatív folyamatok, azok kerültek túlsúlyba. A mezőgazdasági nagyüzemek, illetve a vidéki ipar felszámolásával a vidék elveszítette gazdasági bázisát, vele azt a gazdasági háttérrel rendelkező szervezőerőt, a nagyüzemekben koncentrálódó helyi értelmiséget, amely a helyi adottságokhoz illeszkedő fejlesztéseket tudta volna végrehajtani.

A vidékhez kapcsolódón feltétlenül meg kell említeni a mezőgazdaság szerepét, amelynek a rendszerváltás után a gyors átmenet következtében bizonytalanság és felfordulás jellemzi mindennapjait (Benet 2006). Buday-Sántha (2010) azt is leírja, hogy fejlődés csak azon térségekben figyelhető meg, amelyek képesek voltak integrálódni a városi gazdaságokba, de a vidék nagyobbik részén ez nem történt meg. A fejlesztési források dinamizáló hatása leginkább csak az infrastrukturális hiányosságok mérséklődésében jelentkezik, gazdasági hatás alig jellemző.

Annak ellenére, hogy a magyar és kelet-közép-európai rurális térségek számos nehézséggel küzdenek, mégis a vidék egy szélesebb kontextusában számos változásról beszélhetünk. Az utóbbi évtizedek során a területi fejlődés és a területfejlesztés kapcsán előtérbe került endogén fejlődés elmélete a vidék vonatkozásában is teret nyert. Persze a rurális terek esetében, mondhatni természetes módon, némileg eltérőek a hangsúlyok.

A munkám területi fókuszát szolgáló rurális tereket az endogén fejlődés elméletének kontextusába helyezem és ezen belül értelmezem. Ezen elmélet alapjai kapcsán fontosnak tartom megemlíteni, hogy egyetértek azzal az általános véleménnyel, hogy míg a növekedés mennyiségi, addig a fejlődés minőségi változást eredményez. A fejlődés a közgazdaságtani értelmezés alapján általában gazdasági fejlődést jelent (Farkas 2002). De még ezen szűkebben vett fogalom kapcsán is meg kell említeni Lengyel (2012/a) véleményét, hogy a gazdasági fejlődés a gazdasági növekedéshez képest tágabb fogalom, mert a gazdasági alapmutatókon túl más, gazdaságon kívüli jellemzőket is befolyásol, így érdemes ezt figyelembe venni.

Elmondható, hogy a területi egyenlőtlenségek vizsgálata a társadalmi-gazdasági elemzéseknél Magyarországon általánosan a figyelem középpontjában állt és áll ma is (Nemes Nagy 2003, Obádovics 2004). Valamint ha vidék és város kapcsolatáról beszélünk, az is világos, hogy a vidéki térségek kutatása és fejlesztésük kidolgozása sem új jelenség a regionális tudományokban (Csatári 2000). Mégis, az utóbbi időben oly népszerű endogén fejlődés témaköre, illetve azon belül is a talán legnépszerűbb területi tőke elméletéhez kapcsolódó empirikus vizsgálatok fókuszában a városok, vagy általánosságban egy adott hierarchiaszint terület egységei, így pl. a magyar kistérségek, vagy az olasz NUTS 2-es régiók,

álltak, állnak. Ezen elemzések, némi túlzással élve, megfelelnek a rurális terekről, de legalábbis nem azt állítják a középpontba.

A kutatás elméleti alapja

Értekezésemben a magyarországi vidékies kistérségek fejlettségét vizsgálom. Munkám elméleti háttérét a vidék fogalmának átfogó értelmezésén túl az endogén regionális fejlődés szakirodalma adja. Magának az elméletnek, bár gyökere értelemszerűen ugyanaz, mégis számos megközelítése létezik. Így az elméletek által kulcstényezőkként kezelt elemek, illetve tőkék között az átfedések ellenére is akadnak eltérések. Ezen tőkék egyfajta szintetizálását azért tartom fontosnak, mert ezekre alapozva az endogén fejlődés megfelelő keretrendszert biztosíthat kvantitatív elemzések elvégzésére.

Dolgozatom első részében áttekintem a vidékkel kapcsolatos szakirodalmi háttérét, illetve a rurális terek meghatározó folyamatait. Mindenekelőtt ismertetem annak fogalmi háttérét, a sokféle és néha akár egymástól jelentősebb mértékben is eltérő megközelítéseket. Majd bemutatom a különféle lehatárolási lehetőségeket, módszertanokat, melyek a témakörben eddig születtek. Áttekintve mindezt úgy, hogy mely területek minősülnek vidékiesnek és megvizsgálva az azokra vonatkozó és alkalmazható területi lehatárolások módszertanát. Ezek után röviden kitérek a vidéki tér folyamataira és a kihívásokra, melyekkel számos rurális térségnek nap, mint nap meg kell küzdenie. Így a vidékpolitika vizsgálata is e fejezet tárgyát képezi.

A második fejezetben az endogén fejlődés elméletét dolgozom fel, melyet, mint említettem, minőségi változásnak tartok. És bár ebben az esetben a kvantitatív elemzések elvégzése igen nehéz, azoknak egyértelműen helye van a területi-, illetve vidékkutatásokban. Az endogén fejlődés definiálása mellett munkámban összehasonlításra kerül több modell, illetve azok tőketényezői. Az összevetés következtében láthatóvá válik, hogy melyek a legmarkánsabb endogén tényezők, amelyek mentén mérhetővé válik a vidékies kistérségek fejlettsége.

A kutatás célja és vizsgálandó hipotézisei

Az előbbiek alapján, kutatásom célja, hogy egy leíró jellegű elemzés keretei között, feldolgozva és jelentős mértékben támaszkodva az endogén fejlődés elméletének szakirodalmi hátterére, saját mutatórendszer felállításával és egy, az endogén tőketényezők kapcsolati rendszerét feltáró modell létrehozásának segítségével, átfogóan bemutassam a magyar vidékies kistérségek területi differenciálódását, azok materiális és immateriális tőkeellátottságának vonatkozásában.

Kutatásom módszertani vonatkozásában, az elméleti rész eredményeire támaszkodva, az elérhető legújabb – TeIR adatbázisból nyert – statisztikai adatok feldolgozásával lebonyolítok egy empirikus vizsgálatot, ahol választ keresek a szakirodalmi vizsgálataim terén feltárt, a rurális térségek komplex fejlettségével, illetve azok mérésével kapcsolatban felmerült nehézségekre.

A dolgozatban alkalmazott lehatárolás eredményeként a Központi Statisztikai Hivatal 106 kistérsége minősül rurálisnak, így ezek kerülnek a vizsgálat fókuszába és ezek biztosítják a mérés kereteit. Az empirikus vizsgálat módszertanát a harmadik fejezet során, illetve a negyedik, ötödik és hatodik fejezetek elején ismertetem, utóbbi három fejezetben a kvantitatív elemzést megelőzően. Az elemzés módszertanát illetően a területegységeket többváltozós elemzések segítségével hasonlítom össze. Mind a faktor-, mind a klaszterelemzés esetében külön megvizsgálva a kistérségek materiális és immateriális tőkeellátottságát. Majd pedig PLS-útelemzés segítségével azt vizsgálom, hogy az egyes tőketényezők milyen hatást gyakorolnak egymásra. Munkám végén pedig összegzem az elért eredményeimet és következtetéseket vonok le felállított hipotéziseim igazolásán, vagy éppen azok elvetésén keresztül.

A rurális területek tekintetében megvizsgálom azok különféle aspektusait a térben és időben is. Az eltérő, ám egyaránt fontos tőketényezők mentén kialakuló területi differenciák számos kérdést vetnek fel. Munkám hipotézisei is ehhez kapcsolódnak.

Felmerül a kérdés, hogy miként mérhetők az egyes területegységek. Vagyis egyrészt, hogy az adott témakör milyen mélységű szakirodalmi háttérrel és modellekkel rendelkezik, másrészt milyen részletességű adatbázis áll rendelkezésre a kutatás elvégzéséhez. Első hipotézisem erre a kettős „szükségletre” reagál.

Hipotézis 1.: *Egy olyan komplex mutató-, illetve keretrendszer felállítása után, amely minden, azonos hierarchiaszinten lévő térség gazdasági-társadalmi folyamatainak vizsgálatára jól alkalmazható, azt feltételezem, hogy a vizsgált területegységek, a kistérségek,*

megkülönböztethetők és csoportosíthatók a fejlettségüket kifejező egyes tőketényezők felhalmozása alapján.

Továbbá, ha képesek vagyunk megmérni, hogy mely területegységek fejlettek, vagy éppen fejletlenek, akkor felvetődik, hogy melyek a leginkább fontos területek, leginkább fontos tőketényezők egy ilyen értelemben véve sikeres területegység esetében? Második és harmadik hipotézisem kapcsán, melyek kapcsolódnak egymáshoz, ezt a kérdéskört kívánom körüljárni és megválaszolni.

Hipotézis 2.: *Egy terület fejlettsége sok tényezőn alapul. A gazdasági szempontok alapján fejlett területegységek sem minden indikátorlistán szerepelnek kimagaslóan, de feltételezésem szerint nincs olyan, az előbbi szempont alapján igazán kimagasló terület, amely az emberi erőforrások állapota terén gyengén szerepelne.*

Ezen a logikán továbbhaladva, érdemesnek tartom általánosan (tehát az összes materiális, illetve külön, az immateriális tőkék esetében) megvizsgálni, hogy azok fejlettsége miként kapcsolódik vidékiességük fokához, valamint térbeli elhelyezkedésükhöz.

Hipotézis 3.: *Élek azzal a feltételezéssel is, hogy a területegységek materiális, illetve immateriális tőkefelhalmozásának vonatkozásában értelmezett fejlettsége kapcsolatban áll egyrészt azok földrajzi helyzetével, másrészt azok vidékiességének mértékével.*

Negyedik hipotézisem igazolásában elengedhetetlen egy regressziós modell létrehozása, azt ennek kereteiben kísérelem meg bizonyítani. Bízván az igazolásban, a felvetést kiegészítem azzal a céllal, hogy a létrejövő modellben minden tényező pozitív kapcsolatban áll egymással.

Hipotézis 4.: *Feltételezem, hogy az összes, a szakirodalmi feldolgozás alapján relevánsnak vélt materiális és immateriális tőketényező bevonható egy olyan (regressziós) útmodellbe, mellyel feltárhatók a tényezők közötti kapcsolatrendszer, és ezen kapcsolatok mindegyike pozitív irányú.*

Továbbá fontosnak tartom egyfelől a modell dinamikus elemzését, vizsgálva, hogy a hatásmechanizmusok időben miként változnak. Másfelől pedig lényegesnek tartom modellem más környezetben való tesztelését, vagyis, hogy az alkalmazható-e urbánus térben.

Hipotézis 5.: *Véleményem szerint ugyanazon tőketényezők viszonya (kapcsolatuk szorossága, vagy akár a kapcsolat megléte) térben és időben egyaránt eltérő lehet.*

Munkám végén megpróbálok következtetéseket levonni és saját meglátásaimat megfogalmazni annak kapcsán, hogy a vizsgált elméleti keretrendszer egyszerű, divatos fogalom, vagy valóban nyújthat-e gyakorlati hasznót a területi politikák számára. Kutatási kérdéseim megválaszolásával reményeim szerint hozzá tudok járulni a vidéki tér gazdasági-

társadalmi folyamatainak mélyebb megértéséhez és munkám részévé válhat a téma hazai és nemzetközi irodalmának, tud ahhoz kapcsolódni.

1. A vidék fogalma, lehatárolása, társadalmi folyamatai

Munkám első fejezetében a vidékkel kapcsolatos fogalmakat, folyamatokat, annak lehetséges lehatárolási lehetőségeit és fejlesztésével kapcsolatos politikákat ismertetek. A fogalmi meghatározás áttekintése azért fontos, mert az a mai napig nem egyértelmű, tisztázásra szorul. Ebből következik minden egyéb nehézség, vagyis a lehatárolás problematikája, és a leginkább alkalmas elemzési keretrendszer, illetve fejlesztési metódus kiválasztása.

1.1. A vidék fogalma

„Hol ér véget a falu, és hol kezdődik a város, vagy mit jelent a vidék és hogyan értelmezhető a vidéki tér, mit jelent a vidékiség”, teszi fel a kérdést Rechnitzer és Smahó (2011, 103. o.). A válasz nem egyszerű. A vidék fogalmi meghatározásának nehézségét jól mutatja, hogy annak máig nincs egyetlen, nemzetközileg elfogadott definíciója, annak ellenére, hogy a „vidék” számos országban évtizedek óta kutatások tárgyát képezi (EC 2011).

Mint Kovács (1998) megállapítja, Magyarországon a területfejlesztés előtérbe kerülésével divatos szó lett a „vidék”, aminek a fogalmát jelenleg is mindenki sajátosan értelmezi. Ez az azóta eltelt időszakban sem sokat változott, hiszen arról sincs egyetértés és az sem elfogadott, az ország hány százaléka él vidéki térségekben.

Az előbbi tanulmányon túl még számos tudományos munka kapcsán felmerül ez a kérdés, és jellegéből adódóan még bizonyára nagyon sokban fel is fog merülni. Ez talán természetesnek is nevezhető, mert a közös, mindenki által elfogadott fogalom megalkotását nehezíti, hogy az eltérő nézőpontokon túl a vidéket magába foglaló tér időben és térben egyaránt változik, valamint a viszonyrendszerek területenként eltérőek (G. Fekete 2013/a). Mint munkámból is jól látható lesz, számos szemlélete létezik a témakörnek, mind definitív megközelítésben, mind pedig a gyakorlatiasabb, területi lehatárolások körében. Munkám jelen részében előbbieket tárgyalom, míg utóbbiak, vagyis a konkrét lehatárolások, szintén ebben a fejezetben, az előző témát követően találhatók.

Az alábbiakban a vidék elméleti és gyakorlati megközelítéseit járom körbe. Munkám célja ezek áttekintése, nem pedig az egyedüli legjobb és legkomplexebb definíció bemutatása. Így a területi lehatárolás vonatkozásában sem törekszem általánosan alkalmazható optimális

módszer kidolgozására. A témakör jellegéből adódóan ez valószínűleg lehetetlen vállalkozás lenne.

Rövid nemzetközi kitekintést téve, egy európai viszonylatban, széles körben elterjedt definíciót említek meg, mely a Rurális Térségek Európai Chartájában (EC 1996/a) olvasható. Ez lényegében úgy fogalmazza meg a vidéket, mint olyan tágabb értelemben vett belterület vagy part menti vidék, amely – beleértve a falvakat és a kisebb városokat is – gazdaságilag és szociálisan egységes egészet alkot a környező rurális térséggel, és ahol a városi térségekhez viszonyítva számottevően alacsonyabb a lakosság, a gazdasági, szociális és kulturális struktúrák koncentrációja, és ahol a terület túlnyomó részét mezőgazdasági, erdőgazdasági, természetvédelmi és kikapcsolódási célokra használják.

Továbbá a vidék fogalma megközelíthető az erre a térre jellemző települések mérete, funkciói, épített környezete szerint, de mivel a város meghatározhatósága lényegesen egyértelműbb, sokan vélik úgy, hogy a falu egyszerűen nem városi település, s vidéki (*rurális*) térség pedig az, ami nem városias (*urbánus*) térség (Csatári 2001).

Hogy pontosan mi is a vidék, mely területek és települések tartoznak bele, annak meghatározása igen nehéz feladat. Ahogy Csatári és Farkas (2006) is kifejti, alapvető nehézséget okoz az, hogy a vidék (vagy a vidékies) kifejezés önmagában is egy relatív fogalom, vagyis az csak a városhoz (a városiashoz) viszonyítva értelmezhető. Ebből adódóan annak fogalmi meghatározása és magának a vidéknek, illetve a vidékies térségeknek teljesen pontos meghatározása szinte lehetetlen. Vidékies térség lehet tehát az (Csatári–Farkas, 2006, 99. o.):

- „ami nem városias,
- amelynek települései jellemzően rurális jellegűek, településszerkezetük dominánsan falusias, tanyás, központja elsősorban kisváros (vagy hazánkban, az Alföldön sajátos mezőváros),
- gazdaságának és intézményrendszerének területi koncentrációja alacsony,
- a mezőgazdaságának, mint ágazatnak a dominanciája jellegzetes, sőt egyes térségekben kiemelkedő,
- társadalma pedig „vidékinek” érzi magát”.

Hasonlóan vélekedik Romány (1998, 49. o.) is, aki szerint: „...*vidéke ugyanis a városoknak van. Mégpedig minden olyan városnak, amely szolgáltat valamit a környezetében élőknek – a vidékének! – és amellyel a "rurális térség" javakat cserél. (...) Azaz a vidéknek*

városa van, ahol meghatározott igényeket kielégíthet, szellemi és anyagi "árucserét" folytathat. És a városnak pedig vidéke (térsege) van, ahol ismerik, ahol otthonos".

Vagy ahogy Rechnitzer és Smahó (2011, 104. o.) megfogalmazza „...*a vidék a kisváros és a falu által alkotott tér, amelynek sajátossága, hogy távolabb van a nagyvárostól, lazább településszerkezetet, más életmódot és értékrendet jelenít meg*”.

Ehhez kapcsolódóan kell megállapítani, hogy az egyes szaktudományok a vidéket saját megközelítésük szerint értelmezik, a szociológia megközelítése szerint vidéke a városnak van, a geográfia hegy-, vagy éppen partvidékről beszél, tehát földrajzi tájról, míg a közgazdaságtan az iparilag fejlett vidékeket iparvidéknek nevezi (Kovács 2012).

Az előbbiekből is jól látszik, hogy milyen bő a kérdéskörben kifejtett nézetek száma. Így értelemszerűen a következőkben bemutatásra kerülő vidéklehatárolások is szintén különböznek egymástól. Nem véletlen, amint Kovács (2012) leírja és magam is említést tettem róla ezen rész elején, az Európai Unió kiadványaiban is hangsúlyosan megjelenik, hogy a vidék (*rural*) definiálása nagyon nehéz feladat, lehatárolásához szinte lehetetlen is megfelelő mutatókat találni.

A vidék egyértelmű meghatározása máig sem történt meg (Kovács 2012, Rechnitzer–Smahó 2011). Így a fogalmi bizonytalanságok miatt nem is célszerű elfogadni egyetlen megközelítést (Kovács 2012).

Kovács (2012) felhívja a figyelmet arra, hogy sok tudományos munka esetén sem egyértelmű a *vidéki*, *vidékes térség*, *rustális térség* kifejezések használata. Jelen munkában ezeket a továbbiakban szinonimaként használom.

1.2. A vidéki tér folyamatai

Munkám ezen fejezetében röviden ismertetem a magyarországi vidéki tereket jellemző és meghatározó folyamatokat. A fejezet természetesen némileg leegyszerűsítő, hiszen lényegében a rendszerváltás utáni, annak hatására felerősödő és végbemenő változásokat írom le. A következő bekezdéstől eltekintve történelmi távlatból nem vizsgálom azokat. Céлом is a jelent meghatározó folyamatok szemléltetése.

Ha történelmi távlatból vizsgáljuk, ahogy azt az OECD (2010/a) vonatkozó dokumentumában teszi, a városi és vidéki területek, azok népességével együtt egyértelműen elkülönültek. A vidéken élők döntően elfogadták, hogy eltérő lehetőségeik vannak, például foglalkozás terén. Az ipari forradalom kiteljesedését követően alapjaiban véve igen alacsony

volt a város és vidék közötti interakciók száma. Ez mára a tömegmédia megjelenésével teljesen megváltozott.

Mind a városi, mind a vidéki területeken igen jelentős gazdasági változások történtek az elmúlt néhány évtizedben. Ez a rurális terek vonatkozásában a tradicionális vidéki tevékenységek fontosságának hanyatlását vonta maga után (van Leeuwen et al. 2009).

Hogy nem lehet általánosítani a vidék kapcsán, azt Stathopoulou és szerzőtársai (2004) véleménye is alátámasztja, akik leírják, hogy Európán belül sem igazán érintik a negatív folyamatok a centrum térség fejlettebb rurális területeit. Míg a perifériákon elhelyezkedő vidéki tereket továbbra is meghatározza az elnéptelenedés, az infrastrukturális hiányosság és a még mindig meghatározó mezőgazdaság.

Így számos kérdést felvet, hogy mi a vidék szerepe a területi politikákban és a területfejlesztésben (Ward–Brown 2009). Pozitívum, hogy egyrészt ma már beszélhetünk a vidék új, vagy éppen felértékelődött, illetve felértékelődő funkcióiról. Tény, hogy egyre inkább teret nyer a vidék megközelítésének komplexebb szemlélete. A ma elfogadott multifunkcionális megközelítés és a funkciók diverzitása egységes megfogalmazását és kidolgozását az OECD (2006) „új vidék paradigmájában” fektették le. Az előzőekkel összhangban, ez a dokumentum kifejti, hogy a figyelem középpontjában már a *hely* áll, nem az *ágazat* (1. táblázat).

1. táblázat: Az új vidék paradigma

	<i>régi megközelítés</i>	<i>új megközelítés</i>
<i>annak tárgya</i>	kiegyenlítés, farmgazdaságok bevétele, farmgazdaságok versenyképessége	vidéki területek versenyképessége, helyi vagyoni felértékelődése, kihasználatlan erőforrások kiaknázása
<i>célágazat</i>	mezőgazdaság	különböző gazdasági ágazatok (vidéki turizmus, gyáripar, IKT stb.)
<i>fő eszközök</i>	szubvenció	beruházások
<i>fő szereplők</i>	nemzeti kormányzatok, parasztok (farmerok)	kormányzatok minden szintje (szupranacionális, nemzeti, regionális és helyi) helyi szereplők (köz- és magánszereplők, civil szervezetek)

Forrás: OECD (2006, 60. o.)

Az új vidék paradigma része (OECD 2006), egyrészt, hogy *(1) növekvő figyelmet kell fordítani a vidéki funkciókra*, ugyanis az OECD tagállamok területe több mint háromnegyed részben vidékies, így a társadalom számára nyújtott természeti és kulturális lehetőségek

felértékelődtek. Másrészt szükséges az *(2) agrárpolitikák reformja*, valamint meghatározóak a *(3) decentralizáció és a regionális politikák trendjei*.

Az 1. táblázat kapcsán mindenképp meg kell jegyezni, hogy annak kontrasztossága, vagyis, hogy az igen élesen szembeállítja egymással a régi és az új megközelítést, a szemléletesség szempontjából elfogadható. Ugyanakkor még így is erősen túlzó leegyszerűsítésnek érzem, hogy az új megközelítésben, a célágazatnál a mezőgazdaság már meg sincs említve.

Rechnitzer és Smahó felhasználva Glatz Ferenc kifejezését és csoportosítását, kijelenti, hogy a vidék számos olyan funkciót felhalmoz, mely a helyi közösségeket szolgálja, vagyis annak van egy bizonyos közhaszna, amely abban határozható meg, hogy (Rechnitzer–Smahó 2011, 105. o.):

- „folyamatos beavatkozást, gondozást, ápolást kíván meg, ennek következtében munkát teremt az egyénnek, a gazdasági szervezeteknek, az ott élő közösségeknek és azok intézményeinek (önkormányzatok),
- értékeket ápol és tárol, amelyek a természeti adottságokra éppen úgy vonatkoznak, mint a kulturális, közösségi, társadalmi tényezőkre vagy a gazdasági elemekre. Így az értékek vidéken jobban (szervesen) fennmaradnak, s a nagyobb (nemzet) és a kisebb közösség (tér, táj, település) történeti és társadalmi alkotóelemeiként újratermelődhetnek,
- új erőforrásokat s egyben lehetőségeket nyújt a gazdaságnak, a fogyasztásnak, az életmódnak, az emberi lét különböző – ismert és jövőben feltárandó – szintjeinek, formáinak,
- gondoskodást, figyelmet, beavatkozást kíván a tágabb közösségtől (régió, állam, Európai Unió), mert értékeit önmaga – éppen azok többségének nem piaci jellege miatt – nem képes tartósan megóvni és aktivizálni”.

Ugyanakkor, vagy éppen pont az előzőekben leírtak miatt, hazánkban a vidék helyzetét jól szemlélteti, hogy a fővároson kívüli településeket a népesség jó része vidéknek tartja (Kovács 2003) és a vidék szó használatakor érezhető bizonyos alá-fölérendeltségi viszony (Csatári 2004).

Magyarországon a vidék, és annak jelentőségének felismerése megkétszerezte történetét, amelyben a rendszerváltozás is komoly szerepet játszott. A rurális térségek és azok fejlesztése a magyar gazdaságpolitikában az utóbbi években került előtérbe. A mögöttünk hagyott időszak gazdasági-társadalmi változásai több területen is negatív folyamatokat idéztek elő, így

a foglalkoztatás terén, amely esetében a legszembetűnőbb a mezőgazdasági foglalkoztatás szerepvesztése (Tóth-Hamza 2000).

Romány és Simon (1990) már negyedszázada leírták – igaz, szűkebb terület, az Alföld vonatkozásában –, hogy a város-falu kapcsolatokban utóbbi szerepe alárendelt és e helyzet rögzült is. Ha az urbánus és rurális térségeket társadalmi szempontból vizsgáljuk, az emberi erőforrások területi differenciálódása ma is igen jól megfigyelhető hazánkban (Obádovics 2004). Persze ezen a különbségen túl még számos olyan hátrány van, amely a „vidékeket” sújtja. Nem véletlen, a fejlett térségekben az urbanizáció dinamikus szakaszai után az utóbbi évtizedekben a vidék felé egyre nagyobb figyelem fordult (Csatári 2000).

A vidék és város relációjában jelentkező differenciáltság szemléltetésére alkalmas, ha a településrendszer két pólusát hasonlítjuk össze, vagyis a nagyvárosokat és az aprófalvakat. Nemes Nagy (2009) ilyen irányú összehasonlításakor leszögezi, hogy az általa leírt jellemzők nem minden konkrét esetben érvényesek, ráadásul az nem a nagyváros valamifajta magasabb rendű mivoltát hivatott deklarálni, hanem épp azt, hogy bármely két területi entitás összehasonlító elemzésekor mennyi mérlegelendő szempont létezik. A Nemes Nagy (2009, 60. o.) által leírt egyenlőtlenségi dimenziók közül néhányat kiemelve: az aprófalu elhelyezkedését illetően peremhelyzetű, minőségek tekintetében elmaradott, szerepkörét illetően funkcióhiányos.

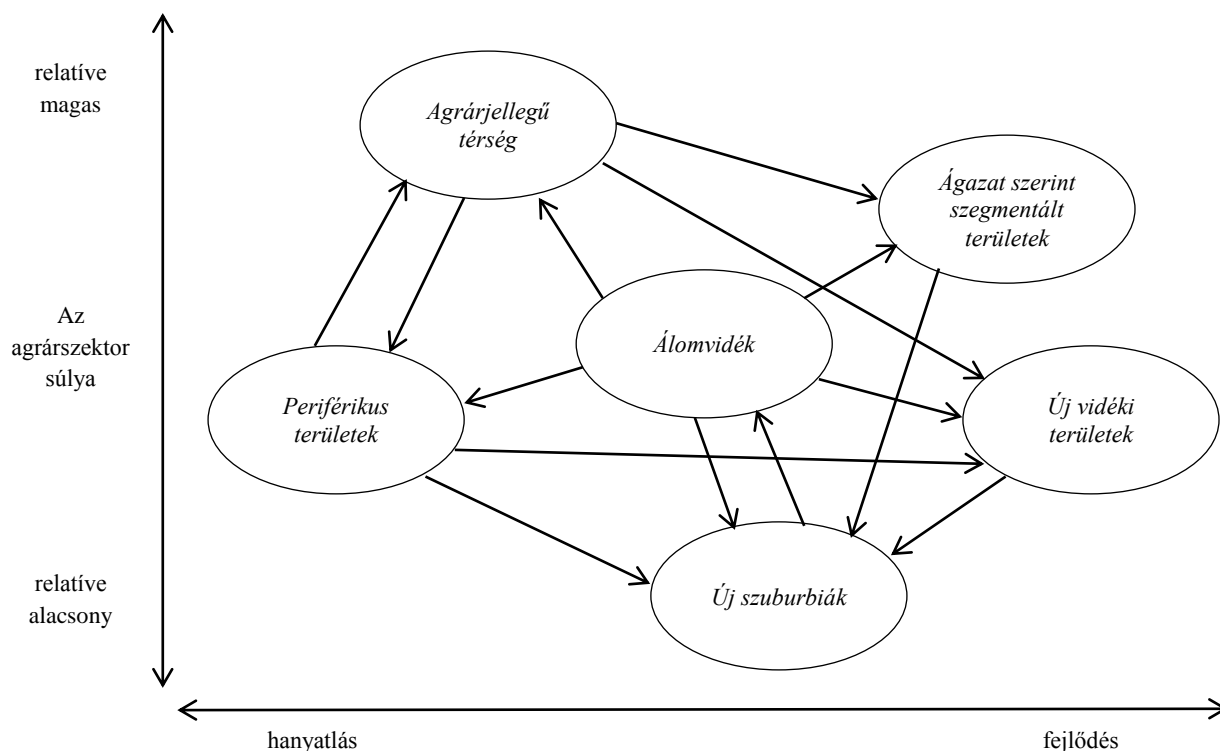
Európában számos példa adódik arra, hogy a gazdasági változások és szerkezetváltás következtében egyes vidéki területek nagyobb gazdasági dinamizmussal rendelkeznek, mint a városiak (Shucksmith et al. 2009). Lengyel (2000) is megjegyzi, hogy nemcsak nagyvárosokban, hanem kisvárosokban vagy rurális térségekben is alakulhatnak ki és működhetnek pl. klaszterek, amely térségekben a lokalizációs előnyöket lehet hasznosítani.

Van der Ploeg és szerzőtársai (2008) öt különböző típusú vidékkategóriát különböztetnek meg, illetve egy elméleti szintű hatodik is kapcsolódik ezekhez (1. ábra). Az első ilyen vonatkozásban az *agrárjellegű térség*, ahol mai napig domináns a mezőgazdaság. A *periférikus területek*¹ esetében pont fordított a helyzet, azok esetében a gazdálkodás sosem játszott fontos szerepet. Vagy ha igen, akkor jelenleg az válságban van. *Új vidéki területeknek* nevezik azokat a területeket, ahol ki tudott alakulni a multifunkcionalitás bizonyos foka és az agrárium integráns részévé tudott válni a helyi gazdaságnak és társadalomnak, ezzel is hozzájárulva a helyi életminőség növeléséhez. Az *ágazat szerint szegmentált területeken* az

¹ A szerzők a periférikus területek vonatkozásában Dél-Olaszországot és Kelet-Európát említik példaként. Véleményem szerint utóbbiba beleértendő Közép-Európa több országa, és azok vidéki területeinek jelentős része is.

agrárium mellett egy másik, szintén meghatározó szektor is jelen van. Míg az *új szuburbiák* esetében a mezőgazdaság hanyatlóban van, és mint az minden előváros esetén igaz, szoros a térkapcsolat a közeli várossal. A hatodik elméleti kategória az *álomvidék*, amely kívül esik a beosztáson. A kifejezés alatt azon (üdülő) településeket kell érteni, melyek az év egyik szakaszában pezsgő, életeli helyek, míg máskor elhagyatottak, lakatlanok.

1. ábra: Vidéki területek típusai

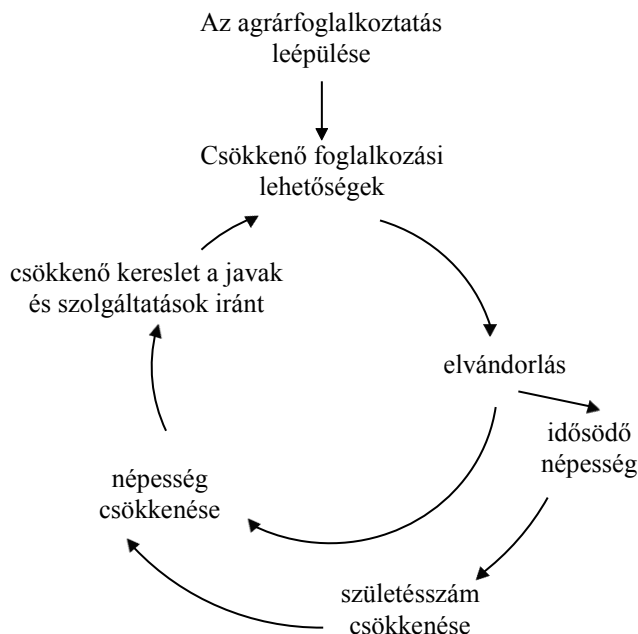
Forrás: van der Ploeg és szerzőtársai (2008, 6. o.)

Van der Ploeg és szerzőtársai (2008) egy koordináta-rendszerben is elhelyezik ezen területeket. A rendszer egyik dimenzióját az agrárium súlya adja, míg a másikat a fejlettség szintje. Látható, hogy az alacsonyabb súlyú agráriummal rendelkező új vidéki területek a legfejlettebbek, valamint azok, amelyek esetében valamilyen más ágazat is jelen van a mezőgazdaság mellett. Míg azok a periférikus térségek a leginkább fejletlenek, melyek közepes súlyú mezőgazdasággal rendelkeznek. Az egyes térségek közötti átmeneteket, illetve lehetséges átmeneteket is jelölik a szerzők. Így például egy agrárjellegű térség, ha fejlődési pályára áll, új vidéki területté és ágazat szerint szegmentált területté válhat, de hanyatlás esetén átalakulhat periférikus területté is.

A hanyatlás kapcsán, annak folyamatáról ír Halfacree (2009), aki az agrárium leépülését és az elvándorlás problémát tárgyalja. A szerző kifejti, a vidékről városba való vándorlásnak

számos oka van, melyek közül leginkább a negatívok felé fordul a figyelem. Ez egyrészt az agrárium leépülésének a következménye, másrészt a vidék általános hanyatlásának (2. ábra).

2. ábra: A vidék leépülésének körfolyamata

Forrás: Gilg (1983) egyszerűsített ábrája alapján Halfacree 2009, 444. o.

Ugyanakkor Halfacree (2009) ír az elvándorlás pozitív hozadékairól is, szembeállítva az előzőekben leírtakkal. Így megemlíti a városba, vagy külföldre való elvándorlás által megszerzett, magasabb fizetéssel járó munkát. Valamint azt, hogy az elvándorló családi kapcsolatai általában nem szakadnak meg és pénzt is utal haza, és végül lehetséges, hogy hazatér azon erőforrásaival együtt melyeket felhalmozott. Saját véleményem szerint a szerző utóbbi meglátásában bár van igazság, alapvetően nem jellemző, hogy a fiatalon elvándorlók, karriert építve és egzisztenciát teremtve tömegesen települnének haza, vidékre. És bár a transzferek valóban segítik az otthon maradtakat, vagyis ilyen értelemben a „vidéket”, de az elvándoroltak gyerekei, vagyis a (város szemszögéből) másod- és harmadgenerációs bevándorlók vidéki kapcsolatai jóval kevésbé lesznek intenzívek.

Mint Halfacree megközelítése alapján is látható, a vidéki terek szerte Európában küzdenek nehézségekkel. Mindazonáltal, sajnálatosan, a korábban leírt pozitív jelenségek döntően a nyugat-európai rurális terekre igazak, térségünkben és hazánkban jellegzetesen eltérő helyzet mutatkozik. Ha Magyarország vonatkozásában a vidék meghatározó folyamatait vizsgáljuk, azok gyökerei az igen távoli múltba vezetnek. Mégis mindezeket

nagyon jelentősen felerősítette a rendszerváltozás. Tény, hogy számos negatív társadalmi folyamat korábban is jelen volt a rurális területeken, de azt az agrárium relatíve magas gazdasági teljesítménye² némileg képes volt palástolni. Ám a ma már két és fél évtizede zajló gyökeres változások és a kezdeti súlyos gazdasági visszaesés felerősítette e társadalmi folyamatokat, ezzel jelentős próbatétel elé állítva a vidék egészét és természetesen annak lakosságát.

Magyarországra tekintve a város és vidék között jelenleg mutatkozó markáns különbségek vizsgálatakor érdemes rövid kitekintést tenni. A szocialista gazdaság évtizedeiben az állami gazdaságpolitika és a fokozatosan erősödő területi politika – elsősorban a nagyobb téregységek közötti összehasonlításban – a lassú kiegyenlítődés irányába tolta el a folyamatokat, az akkoriban meghatározónak tekintett gazdasági és társadalmi alapmutatók tekintetében (Nagy 2002). Ugyanakkor Nagy (2002) ehhez azt is hozzáteszi, hogy a folyamat hátterében, az alacsonyabb területi szinteken (pl. járás), illetve a települések között kiálló ellentétek álltak, amelyek erős társadalmi feszültségeket gerjesztettek.

A rendszerváltáshoz kapcsolódóan, az azutáni faluformáló folyamatok tekintetében, ahogy Beluszky és Sikos T. (2007) leírja, a falusi társadalmat a differenciálódás és az ennek következtében kialakuló polarizáció jellemzi. A polarizációnak számos dimenziója van, többek közt a munkaerő-piaci helyzet, vagy éppen a helyi társadalom összetétele. *„A város–vidék kapcsolatok erőteljesen átalakultak, jobbra szétestek, a vidék társadalma egyértelműen a rendszerváltozás vesztesének tekinti magát”* (Csatári 2012, 555. o.).

Összességében kijelenthető, hogy Magyarországon a rendszerváltás okozta sokk hatásai a rurális területeken³ kulminálódtak (Szörényiné Kukorelli 2005). Összhangban más szakemberekkel Szörényiné Kukorelli (2005) is leírja, hogy a falvakban (főleg a törpe- és aprófalvakban) a foglalkoztatás szintjének emelése, a munkahelyteremtés a legnehezebb feladat. Ráadásul, mint Kovács (2013, 34. o.) megfogalmazza, *„...a települési lejtő kíméletlen következetességgel működik, vagyis a községekben élők a városiakhoz képest, a kisebb falvak lakói a nagyobb községekben élőkhez képest kedvezőtlenebb foglalkoztatási és jövedelmi helyzetben vannak”*. A szerző megállapításait egy 2004-es felmérésre alapozza, de hozzáteszi, ma is ez lenne a helyzet.

² Jelen esetben a gazdasági teljesítményt széleskörűen értelmezem, egyebek mellett beleértve például a TSZ-ek szociális jellegű tevékenységeit is.

³ Valamint a rendszerváltás vesztesei között meg kell említeni az egyoldalúan fejlett bányászati, nehézipari központokat is.

Váradi (2015, 72. o.) a szegénység és a társadalmi kirekesztettség újratermelődésének esélyei kapcsán vidéki térségekben (11 kistérségben) végzett vizsgálatait alapján megfogalmazza, hogy a szegénység létében és annak újratermelődésében „...*egymással szétbogozhatatlanul összefonódó tényezők játszanak szerepet*”. Így a magyar vidéken (is) mindmáig jelen van a rendszerváltáskor kialakult „új szegénység” (Andorka–Spéder 1996, 33. o., Váradi 2007, 2015), vagyis azon rétege a lakosságnak, akik az átalakulás közepette veszítették el munkájukat vagy nincs rendszeres jövedelmet biztosító munkahelyük.

Nem véletlen, hogy a rurális térségekben súlyos problémát okoz az elvándorlás. Enyedi (2012) a vidékről városokba való vándorlás kapcsán leírja, hogy társadalmi szempontból a szélső csoportok mozdulnak leginkább, a legszegényebbek, akiknek nincs veszíteni valójuk és az iskolázottak, akik más településeken társadalmi felemelkedési esélyeket találhatnak. Bár a szerző a fejlődő országok kontextusában beszél a vándorlási stratégiákról, a leírtakkal számos párhuzam vonható hazánk vidékies terei kapcsán is. Káposzta (2014) ír is a problémáról, megemlítve, hogy a hátrányos helyzetű vidéki területek esetében általános jelenség a fiatal generáció elvándorlása, ez pedig maga után vonja a kedvezőtlen korstruktúra kialakulását.

A mai Magyarország és a vidék kapcsolatát illetően megállapítható, hogy a fejlett nyugat-európai országokkal, illetve régiókkal összevetve a mezőgazdaság még mindig domináns ágazat⁴. Ezen túl, a már érintett munkanélküliség a rurális térségekben általánosan minden korcsoportban magasnak nevezhető, bár mértéke eltérő. Ezt a problémát Csatári (2012) is megemlíti, leírva, hogy az elmúlt két évtized változásai közül a falvak társadalmát illetően a foglalkoztatottság komolyan visszaesett, a főváros és néhány nagyváros környékét leszámítva mindenhol problémát okoz.

Továbbá az átlagos iskolai végzettség is alacsony. Ezen túl, ahogy munkám korábbi részében is hangsúlyoztam, jellemző rájuk, hogy változó mértékben, de csökkenő és előregedő a népesség. Így, bár explicit módon nem írja le, néhány speciális helyzetű térség mellett egyértelműen a vidékre vonatkoztatható Dinya (2011) megállapítása. A szerző véleménye szerint az egyes térségeket azok különböző helyzete miatt eltérő mértékben fenyegetik társadalmi, gazdasági és ökológiai feszültségek, ezért különösen nagy fenyegetettségnek vannak kitéve a periferizálódott, hátrányos helyzetű területek (Dinya 2011).

Káposzta (2014) kifejti, hogy a magyar vidéken jelentős a gazdasági és társadalmi erózió, a helyi közösségek közösségmegtartó intézményei leépültek. Ezek következtében a

⁴ Természetesen ez relatív dominanciát jelent, összehasonlítva a primer szektorok mai súlyát a nemzetgazdaságokon belül.

centrumtárségek erőforrás-elszívása folyamatossá vált, a periférikus területek elszegényedtek. A szerző az előbbiekhöz azt is hozzáfűzi, hogy a magyar közgondolkodásban mára a vidéki élet egyenlővé vált a hátrányos helyzettel.

G. Fekete (2013/b) azokat a területeket tekinti perifériának, amelyek kívül esnek a főáramú területfejlesztés látókörén, és alárendelt szerepük van a területi folyamatokban, így legfontosabb feladatnak ezen terület egységek képessé tételét tartja a fősodratú fejlesztésekbe való bekapcsolásra. Ez azért is lenne kulcsfontosságú, mert mint a leszakadó vidéki területek társadalmi problémái kapcsán Nagy és szerzőtársai (2015, 37. o.) leírják: *„...marginalizált helyzetű társadalmi csoportok maguk is arra kényszerülnek, hogy napi gyakorlataikkal fenntartsák/újratermeljék saját (marginalizált) helyzetüket a fennálló társadalmi-térbeli struktúrák keretei között”*.

Gyéánt és Katona (2010) az előbbiekhöz hozzáteszi azt, hogy a gazdasági és népesedési jelenségek egyidejűleg okok és okozatok is. De persze nem szabad egyenlőség jelet rakni a két folyamat közé, hiszen, mint rámutatnak, a gazdaságilag fejlett országok esetén csak közepesen erős a korreláció az egy főre jutó hazai termék és a halandóság szintje között.

Az iménti hátrányos demográfiai összetétel kapcsán Baranyi (2004) kijelenti, – bár ő „csak” az Alföldről beszél – hogy a tájszerető mentalitáson és identitáson túl nincs egyéb tényező, amely pozitív társadalmi hatást tudna kiváltani. Ezért is érdekes megfigyelni, hogy milyen demográfiai összefüggések állnak fenn az általában „szegénynek” elkönyvelt vidék városiasodott térségeihez kapcsolódó relációjában.

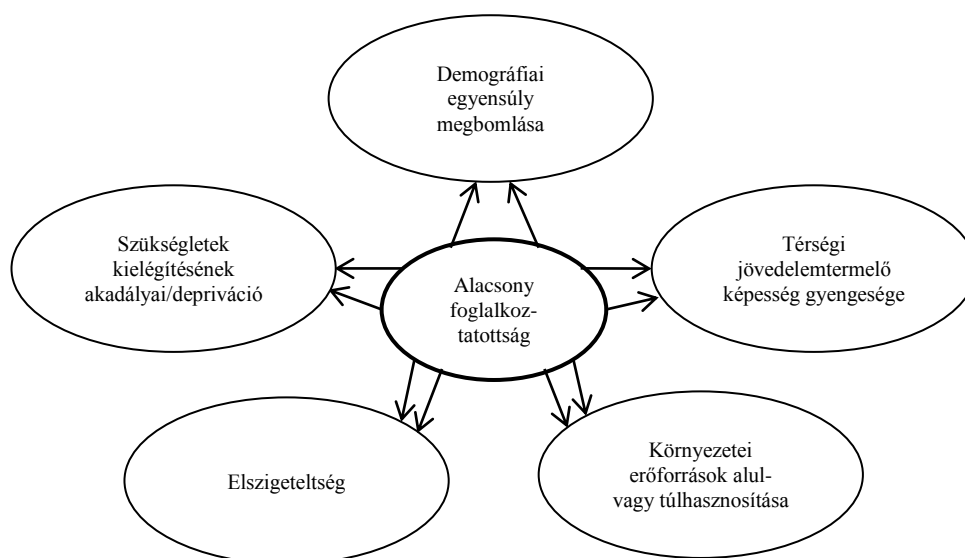
G. Fekete (2006, 54. o.) szintén egy szűkebb térség, Észak-Magyarország példái kapcsán készítette el a „területi elmaradottság ördögi körét” (3. ábra), de az véleményem szerint, lényegét illetően, sajnos, illik az ország más térségeire is, beleértve a vidéki területeket.

Az egyes tényezők között kapcsolatok vonatkozásában G. Fekete (2006, 54. o.) kifejti, hogy sorrendiség nem állítható fel, ugyanis *„...mindegyik mindegyikre hat és már nem lehet tudni mi volt az eredeti ok és okozat”*. Elmondható, hogy bár az egyes tényezőket hosszasan lehetne elemezni, az előzőekben magam is érintettem többet.

G. Fekete (2006) a demográfia folyamatok kapcsán, sok más hatás mellett említi, hogy a képzett munkaerő hiánya a vállalkozások versenyképességét is csökkenti. Az elszigeteltség vonatkozásában kiemelhető az ingázás nehézségei miatt csökkenő munkavállalás. Míg a gyenge jövedelemtermelő képesség miatt ezen térségek a külső támogatások befogadására sem képesek. Továbbá a családok jövedelmének hiánya és az elérhető szolgáltatások szűkülő

köre ellehetetleníti a szükségletek kielégítését. A fizikai környezet pedig csak akkor tud valós értéké válni, ha megtalálják annak hasznosításának módját, szem előtt tartva a fenntarthatóság kritériumát.

3. ábra: A területi elmaradottság tényezői

Forrás: G. Fekete (2006, 55. o.)

Mindazonáltal a demográfiai problémák kapcsán némileg árnyalja a képet a Nagy és szerzőtársai (2016) által leírtak. A szerzők a magyar *vidéknek* is különleges elemét jelentő tanyák vonatkozásában tesznek megállapításokat. Igaz Békés megye vonatkozásában, de a szerzők egy felmérés kapcsán megállapítják, nem igazolódott be, hogy a tanyákon csak idősek és szociálisan leszakadó rétegek élnek. Persze ugyanők e tanyák kapcsán írnak az infrastruktúrák egymást erősítő hiányáról is.

1.3. Vidékfejlesztés, vidékpolitika

A vidékfejlesztés és vidékpolitika kapcsán több fogalom tisztázásra szorul, így azokat egyértelművé kívánom tenni. Mindenekelőtt, ahogy Buday-Sántha (2011) is leírja, az agrár- és vidékpolitika nem azonos fogalmak, bár a kettő jelentős mértékben átfedi egymást. Az agrárpolitika az ő megközelítésében alapvetően ágazati politika, amely nem szűkíthető le csak a vidéki térségekre. Míg a vidékpolitika alapvetően területi politikaként értelmezhető (2. táblázat).

2. táblázat: Az agrár- és vidékpolitika viszonya

Megnevezés	Agrárpolitika	Vidékpolitika
Jellege	Ágazati politika	Területi politika
Tevékenységi területe	Vidék+urbánus terület	Vidéki terület
Tevékenység	Agrár+kapcsolódó területek (pl. természetvédelem, tájfenntartás, energiatermelés, mezőgazdasági termékek feldolgozása)	Agrár+minden vidéki tevékenység (oktatás, infrastruktúra, kisvállalkozások, mezőgazdaság fejlesztése stb.)

Forrás: Buday-Sántha (2011, 10. o.)

A tudatos, rurális terekre vonatkozó beavatkozás, a vidékpolitika Rechnitzer (2011, 148. o.) megfogalmazásában „...a vidéki térségek közhatalom által történő kezelésének és fejlesztésének elvi kerete”. Míg Glatz (2011, 224. o.) a vidékpolitikát úgy definiálja, mint „...az adott igazgatási területen (...) a vidéki térségek irányába gyakorolt politikai aktivitás összessége”.

Le kell szögezni, dolgozatom ezen részében a területfejlesztésnek csak egy szűkebb szegmensét érintem, mely a vidékkel kapcsolatos. Viszont fontos megjegyezni, hogy a vidékfejlesztést és a területfejlesztést összevetve a két fejlesztési rendszert illetően csak a hangsúlyok térnek, térhetnek el (Rechnitzer 2011). Ez azért is különösen fontos, hiszen helyes megközelítés nélkül a meglévő nehézségeket is lehetetlen orvosolni. Márpedig a rurális térségek számos nehézséggel küzdenek, elég csak a jövedelmi, vagy a foglalkoztatás terén fennálló differenciákat megemlíteni.

Ezen különbségeket, hangsúlybeli eltéréseket a vidékfejlesztés, illetve a területfejlesztés között Rechnitzer és Smahó (2011) írja le (3. táblázat). A szerzőpáros hozzáteszi, hogy bár a két fejlesztési rendszer eltér egymástól, személetükben és tartalmukban sok közös pont található. Továbbá megállapítják (Rechnitzer-Smahó 2011, 116. o.), hogy „...a területi egységek jellege, sajátossága szükségszerűen alakítja a beavatkozás módjait, s a vidéki térség ebben is különleges”.

3. táblázat: A vidékfejlesztés és a területfejlesztés alkotóelemei

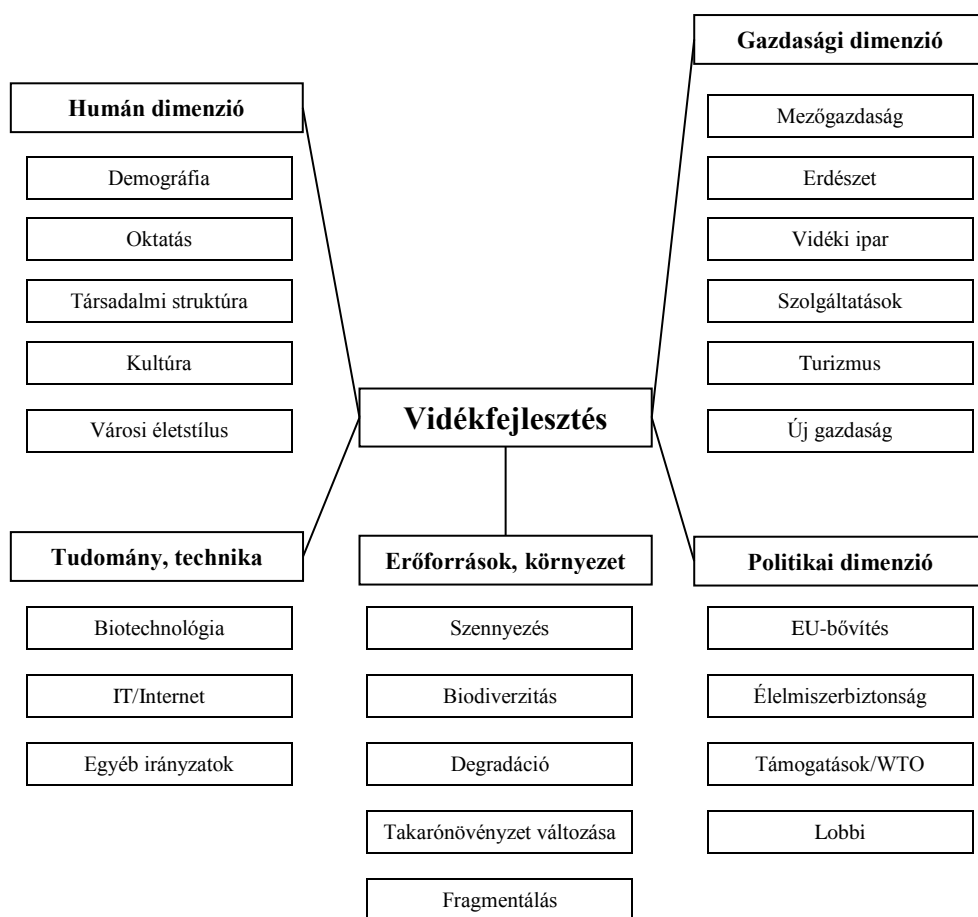
<i>Alkotóelemek</i>	<i>Vidékfejlesztés</i>	<i>Területfejlesztés</i>
<i>Szemléletmód</i>	Természet- és környezetelvétség, értékmegőrzés	Gazdasági környezet alakítása, innováció terjesztése, versenyképesség
<i>Területi dimenzió</i>	Kisebb népességgkoncentrációk, összetartozó területi egységek (kistérségek)	Regionális szerkezetek, nagytér-ségi összefüggések érvényesítése
<i>Gazdasági súlypontok</i>	Helyi gazdaság: kiemelten a mezőgazdaság	Térségi gazdaságok, azok súlypontjai
<i>Ágazati kapcsolatok</i>	Sokoldalú, bővülő, új szereplők, de a környezethez kapcsolódók	Együttműködések erősítése, innovációs miliő alakítása
<i>Népességi súlypont</i>	Népesség stabilizálása, előregedés mérséklése	Népesség megtartása, vonzása
<i>Területi/települési súlypont</i>	Falvak, kisvárosok	A teljes településkör, városok
<i>Közösségi tényezők</i>	Helyi, kistérségi közösségfejlesztés, civil részvétel	Térségi identitás alakítása, az elit formálása, érdekérvényesítés
<i>Társadalmi hatások</i>	Erősen érvényesül, minden fejlesztési elemet meghatároz	Elvontan, közvetetten jelenik meg
<i>Kulturális hatások</i>	Meghatározóak, fejlesztést segítő	Nem kiemelték, lokális szinten érvényesülnek
<i>Beavatkozási irányok</i>	Foglalkoztatás, gazdasági szerkezet élénkítése, elérhetőség, környezetmegóvás, értékvédelem	Nagyrendszerek fejlesztése, hálózati elemek erősítése, csomópontok aktivizálása
<i>Tervezés</i>	Döntően alulról építkező	Központi célok és térségi igények ütköztetése
<i>Fejlesztés elvei</i>	Helyi fejlesztés	Térségi programok
<i>Fejlesztés forrásigénye</i>	Erősen a külső forrásra épül	Decentralizált eszközök és belső források
<i>Menedzsment</i>	Közel a szereplőkhöz, az igények közvetlen kielégítése	Térségi érdekek megjelenése, harmonizálása
<i>Hatások mérése</i>	Közvetlen	Közvetett
<i>Forrás: Rechnitzer–Smahó (2011, 117. o.)</i>		

A táblázat jól szemlélteti a meglévő különbségeket a két fejlesztési típus között. Fontosnak tartom a vidékfejlesztés kapcsán a környezetelvétség kiemelését, illetve szintén előremutató, hogy a szerzőpáros sokoldalú és bővülő ágazati kapcsolatokról ír a vidék vonatkozásában. Ez utóbbi megközelítés összhangban áll a rurális terek megváltozott funkcióival, melyeket magam is említettem már munkámban.

Ugyanakkor, bármilyen térség kapcsán, ha annak fejlesztéséről beszélünk, akkor tisztázni szükséges a *fejlesztés* és *fejlődés* közötti különbséget. Ahogy Kovács (2012) Lantosra hivatkozva kifejti, a fejlődés egy adott rendszer immanens folyamata, belülről jövő változása, míg a fejlesztés tudatos és kívülről jövő tevékenységként fogható fel, melyet a rendszer fejlesztésére ható szereplők határoznak meg.

A rurális terek vonatkozásában, egészen pontosan „...*vidékfejlesztésnek tekintjük mindazoknak a gazdasági, szociális, kulturális, és tényezőknak a fejlesztését, amelyek az adott térség gazdasági és kulturális színvonalának emelésén, az ott élők életszínvonalának (életminőségének) a javításán keresztül az egész nemzet fejlődést szolgálják úgy, hogy egyidejűleg megőrzik és védik a természeti erőforrásokat, a környezetet, a tájat, valamint a helyi kulturális örökséget*” (Buday-Sántha 2011, 16. o.).

4. ábra: A vidékfejlesztés dimenziói

Forrás: Heilig (2002) alapján Magda S. (2010, 16. o.)

Magda Sándor (2010, 16. o.) Heilig munkáját átvéve a vidékfejlesztés terén öt dimenziót⁵ különbözteti meg (4. ábra). A szerző a politikai pillért emeli ki, mint a sikerességet jelentősen befolyásoló tényezőt, hiszen a források elosztása politikai alkuk eredményeként jön létre.

Látható, hogy a rendszerben az egyes elemek igen széleskörűen vannak értelmezve, illetve kezelve. Heilig (2002) értelmezése szerint a humán dimenzió magában foglal társadalmi, kulturális elemeket is. Ez meglátásom szerint nem probléma, sőt valóban olyan komponensekről van szó melyek a *vidék* esetében sajátosságosan jelenhetnek meg. A szerző a gazdasági dimenzió kapcsán ír a mezőgazdaság és erdőszet visszaszoruló szerepéről. E miatt is fontos az *új gazdaság* megjelenése, melybe beleértendő a tudományos-technikai dimenzió által is érintett IT és biotechnológiai vállalkozások, valamint ezek hagyományos termeléssel és turizmussal való kapcsolata. A tudományos-technikai pillér vonatkozásában Heilig megemlíti a modern kommunikációs eszközök vidékre gyakorolt fontosságát. Míg a modell környezeti erőforrásokkal kapcsolatos dimenzióját illetően Heilig (2002) a környezeti értékek megóvásának fontossága mellett érvel.

Röviden visszatérve rá, külön érdekesnek tartom a *tudomány, technikai* dimenziót. A vidék esetében a magas szintű technológiák mellett szükséges lehet annak alacsonyabb szintű megjelenésére, mely reflektál az adott térség „realitásaira”. E témát munkám 1.4. fejezetében vizsgálom is.

Harrington (2009) megközelítésében pedig a meghatározó vidéki erőforrások – az igen jelentős természeti tényezőkön túl – a humán és kulturális tényezők, melyeket a szerző elég tágan értelmez, és leírja, azok nem csak a munkát és a szellemi kapacitást foglalják magukban, hanem a történelmi, nemzetiségi sajátosságokat is.

1.3.1. Vidékpolitika az Európai Unióban

Az előző alfejezetben tárgyalt területi egyenlőtlenségek természetesen nem új keletűek. Azok mondhatni egyértelmű velejárói a társadalmi-gazdasági folyamatoknak, azok térbeli aspektusának. Nem véletlen, az Európai Unió több mint két évtizede deklaráltan törekszik a gazdasági és társadalmi kohézió megerősítésére.

⁵ Bár kissé zavaró, hogy munkájában a szerző (Magda S. 2010) korábban az integrált vidékfejlesztés négy pilléréről (gazdasági; társadalmi és kulturális; ökológiai; tudomány és technológiai) beszél.

Ahogy Kovács (2000) leírja, az Európai Unió struktúrapolitikájában a vidékfejlesztési politika csak a 90-es évek elején jelent meg. Ugyanő hozzáteszi, hogy ez egy szerves fejlődés eredményeként értelmezhető. Hiszen ekkortájt már szertefoszlott a végtelen gazdasági növekedés illúziója, illetve felismerést nyert, hogy a természeti javak pazarlása környezeti pusztuláshoz vezet. Így a vidékpolitikában is teret nyert a fenntarthatóság, vagyis az élet minőségének a fogyasztás mennyiségének fölé helyezése.

Az egységes európai vidékpolitika vonatkozásában fontos elem a munkámban már említett Rurális Térségek Európai Chartája, mely dokumentum hangsúlyozza, hogy a XX. században felgyorsult urbanizáció az országok többségében igen jelentősen csökkentette a vidéki lakosság számát, illetve arányát, valamint az agrárium relatív súlyát is (Kovács 2012). Ahogy a szerző leírja, a charta megfogalmazza a rurális térségek hármas funkcióját is, vagyis a gazdasági, ökológiai és szociokulturális funkciókat, amelyek természetesen egymással összefüggnek, és célként jelenik meg ezek kiegyensúlyozott és fenntartható egészként való kezelése és fejlesztése. Valamint, véleményem alapján, a kilencvenes évekhez kapcsolódóan, meg kell említeni az 1996-os Corki Nyilatkozatot (EC 1996/b) mely összegzi a vidékfejlesztés fontos elemeit.

Ki kell emelni az Európai Unió politikái között a közös agrárpolitikát (KAP). Ahogy Kovács (2012) összegzéséből kitűnik, a KAP egészen annak 1992-es reformjáig nagy vonalakban az alábbiak szerint működött. Az uniós mezőgazdasági termékek a Közösségen belül szabadon áramolhattak, melyeket mesterségesen a világpiaci árak felett tartottak. Ha bizonyos szint alá estek az árak, akkor alkalmazták az intervenció eszközét. Az Unión kívülről érkező árukat a lefölözések nagyon megdrágították, így hozva azokat az európai árszintre. A rendszer a gazdáknak kimondottan előnyös volt, de az idő múlásával az mégsem volt fenntartható az uniós költségvetés szempontjából. Így az agrártámogatások mértéke a közös költségvetésen belül is fokozatosan egyre kisebb hányadot képvisel, a kezdeti 70% feletti arány mára 40% alá csökkent.

Bár az agráriumot és a vidéket egészében elkülöníteni sokszor lehetetlen, vagy éppen fölösleges is, elmondható, hogy ma már tisztán kirajzolódik az agrárpolitika mellett a vidékfejlesztés.

Amint azt Rechnitzer és Smahó (2011) is megemlíti, a vidékfejlesztés egyre nagyobb prioritást élvez az uniós politikákban, amelynek az oka, hogy a közelmúltban lezajlott jelentős társadalmi és kulturális változások mentén a fogyasztói világ kiteljesedése telítődéssel járt. Az Unión belül is teret nyert egy új fejlesztési logika, mely már nem a felülről vezérelt nagy

projektekre épít, hanem épp ellenkezőleg, az endogén adottságok nyújtotta egyedi, lokális adottságok feltárására.

Az utóbbi évek, évtizedek fejlesztéspolitikai trendjei alapján, amelyek a vidéki térségeket komplex társadalmi képződményeknek tekintik, érdemesnek tartom a jelenleg mérvadó uniós dokumentumokat is áttekinteni röviden, hiszen közvetve, vagy akár közvetlenül azok is hatnak a jelen és jövő vidékpolitikájára.

A jelenlegi egyik legfontosabb és irányadó dokumentumában, az Európa 2020-ban, annak három kiemelkedő prioritása között, az intelligens és fenntartható növekedés mellett szerepet kap az inkluzív növekedés fogalma, amely lényegét illetően olyan befogadó növekedés, melynek célja a „...*magas foglalkoztatás, valamint szociális és területi kohézió jellemezte gazdaság kialakításának ösztönzése*” (EC 2010/a 5. o.).

Szintén az Európa 2020-ban (EC 2010/a) megjelenik harmadik dimenzióként a területi kohézió is. Ennek célja „...*valamennyi terület harmonikus fejlődésének biztosítása, valamint annak lehetővé tétele, hogy az ott élő polgárok e területek adottságait a leghatékosabban kihasználhassák*” (EC 2008 3. o.).

Továbbá fontos megemlíteni az ún. „Barca-jelentést” (Barca 2009), amely a 2013 utáni kohéziós politikával kapcsolatosan fogalmaz meg iránymutatásokat. A dokumentumhoz kapcsolódó fontos lépcsőfok a terület-alapú megközelítés bevezetése, ami ezáltal rámutat a térségi integráció jelentőségére.

A terület-alapú (*place-based*) megközelítés kapcsán ki kell emelni az aközött és a terület-független (*place-neutral*) megközelítések között jelentkező szembenállást (Barca et al. 2012, Bosma–van Oort 2012). Barca és szerzőtársai (2012) véleménye alapján amíg néhány terület-független politika a legjobb alternatívát jelentheti a gazdasági növekedésre és a leszakadó területek felzárkóztatásának megkönnyítésére, addig más esetekben még a legjobb terület-független fejlesztési stratégiát is alááshatja a szegényes intézményi környezet, így a terület-alapú megközelítések a kívánatosak.

Ma már nem csak a KAP, de az ERFA is szerepet vállal a vidék fejlődéséhez való hozzájárulásában. Ez már csak azért is fontos, mert a kohéziós politikának máig számos innovatív projektet kell segítenie, olyanokat amelyek támogatják a vidékfejlesztést annak a célnak a keretében, hogy mérsékeljék az Unió-szerte fennálló egyenlőtlenségeket (ENRD 2009/a).

1.3.2. Vidékpolitika Magyarországon

Magyarországon, annak sajátos földrajzi helyzetéből és közepes gazdasági fejlettségéből adódóan az agrárszféra jelentősége kiemelkedő⁶ (Buday-Sántha 2011). Így az a huszadik század második felében a sokáig képes volt palástolni a felszín alatt meghúzódó problémákat.

Amint azt Benet (1997/a) kifejti, a volt szocialista országok mezőgazdasága számos hasonló, ugyanakkor nem elhanyagolható eltérésekkel érkezett el a 1980-as évek végéhez. A magyar agrárium 1985-ig volt dinamikus része a nemzetgazdaságnak.

A nemzetközi trendek mellett, ahogy Buday-Sántha (2011) leírja, a '80-as évek folyamatos tőkekivonását követően, a '90-es évek átgondolatlan agrárpolitikája következtében a magyar mezőgazdaság mély válságba került. Ehhez természetesen hozzájárult, hogy a rendszerváltást követően a reáljövedelem csak a 2000-es évek elején érte el az 1989-es szintet. Így a belső fogyasztás csökkenése az agráriumnak is jelentős piacvesztéssel járt. Továbbá a szerző azt is hozzáteszi, hogy az ágazat költségvetési befizetései 1982-től 2000-ig folyamatosan meghaladták az onnan származó támogatását⁷.

A térség volt szocialista országainak mezőgazdaságában, a privatizáció után csak Szlovéniában és Lengyelországban nem volt jelentős hanyatlás (Benet 1997/b). Hazánkban a nagyarányú csökkenést jól mutatja, hogy a termelési volumen visszaesése 1993-ban az 1986–1990-es évek átlagához képest 35 százalék volt, míg ugyanezen időszakban az értékesített mezőgazdasági termékek volumene 37 %-kal csökkent (Benet 1995). Persze az okok mélyen gyökereznek, de ha csak a rendszerváltás előtti évekre tekintünk, elmondható, hogy a nyolcvanas évtized elejére tehető az a fordulat, melytől kezdve elváltak egymástól a főváros és a vidék dinamikus tereinek fejlődése (Nagy 2006).

A rendszerváltás viszontagságaihoz tartozik, ahogy Lengyel és Bajmócy (2013) is megfogalmazza, hogy Magyarország szomorú példát szolgáltatott a centralizált gazdaságpolitika által okozott regionális következményekre. Hiszen a nehézipari térségek drámai hanyatlása után a mezőgazdasági termelés feltételrendszerének átalakítása a rurális térségek leszakadásához vezetett.

⁶ Még úgy is igaz a megállapítás, hogy mára a mezőgazdaságnak arányaiban igen szerény a bruttó hazai termékhez való hozzájárulása. Természetesen nem mindegy, hogy az agrárium GDP-hez való hozzájárulását közvetlenül vizsgáljuk, vagy kapcsolódó ágakkal, agrobiznisz formájában.

⁷ Vagyis nettó tőkekiáramlásról beszélhetünk az ágazat esetében.

Így természetesen az agrárium számára is komoly jelentőséggel bírt, hogy Magyarország elkezdett közeledni az Európai Unióhoz, majd egy évtizede a közösség tagjává is vált. Mióta lehetőség nyílik az uniós vidékfejlesztési támogatások lehívására, az alábbi öt fejlesztési program készült el (Kovács 2012, 79. o. alapján):

- „Magyarország SAPARD-programja [SAPARD (2000–2004. április 30.)];
- Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program [AVOP (2004. május 1.–2006)];
- Nemzeti Vidékfejlesztési Terv az EMOGA Garancia Részleg Intézkedéseire [NVT (2004. május 1.–2006)];
- Új Magyarország Vidékfejlesztési Program [ÚMVP (2006–2013)]’;
- Vidékfejlesztési Program [VP (2014–2020)].

E legutóbbi, jelenleg aktuális program az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap 2014 után esedékes forrásainak felhasználása szempontjából kulcsfontosságú. A Vidékfejlesztési Program (VP 2015) hat prioritást fogalmaz meg. Egyebek mellett a tudás átadása és innováció elősegítése, a gazdaságok versenyképességének növelése és az élelmiszerláncok szervezése, valamint a társadalmi befogadás témaköre is kiemelésre került. Valamint a hat prioritás között található két alprogram is. Az egyik a fiatal gazdálkodókat hivatott segíteni, a másik a rövid ellátási láncban résztvevő termelők segítése. Ezek a programok természetesen összhangban állnak a KAP 2014 utáni, vidékfejlesztésre vonatkozó prioritásaival.

Vidékpolitika terén Magyarországon jelenleg a legfontosabb és mérvadó dokumentum a Nemzeti Vidékstratégia 2012–2020 (VM 2012) mely, mint a címe is egyértelműen kifejezi, az évtized végéig jelöli ki a követendő útvonalat a vidék egésze számára. A dokumentum olyan tekintetben mindenképp reflektál a kor kihívásaira, hogy a kétség kívül komplex szemlélet mellett a vidéket a helyi közösségek életterének tekinti és a prioritások is ennek megfelelően vannak meghatározva.

1.4. A vidéki tér és az innováció kapcsolata

A munkám későbbi részében részletesen is tárgyalt humán tőke alacsony vidéki szintje, azért is problémás, mert így nehezen tud megjelenni a rurális térségekben az innováció, mint a modern gazdaságok fejlődésének egyik fontos pillére. Azt kívánom ebben a fejezetben bemutatni, hogy a vidéki területeken mégis beszélhetünk innovációról. Tény, hogy a két

fogalom nem kéz a kézben jár, bármelyik hallatán kevesen asszociálnak a másikkra, mégis, pont ez adja dolgozatomban ezen fejezetének az aktualitását.

Mint már a bevezető részben említettem, egy területegység sikerességét illetően fontos szerepet játszik a lokális, vagy térségi termelés és a tudás helyes és magas szintű kihasználása (Capello et al. 2009). Ez igaz a korábbi, agrárium-centrikus vidék-megközelítés esetében is, de ha szem előtt tartjuk a rurális térségekben újonnan megjelenő funkciókat, vagyis azt, hogy a vidék ma már jóval több, mint az agrárium, akkor pedig hatványozottan igaz a megállapítás ezekre a terekre. G. Fekete (2013/b) leírja, hogy az általa posztmodernnek nevezett fejlődés új lehetőségeket kínál a vidéki perifériák számára, hiszen ezen teória szerint olyan új tényezők töltenek be fontos szerepet mint a természeti erőforrások, a helyi tudás és kultúra, valamint a lokalizációs előnyök. Szörényiné Kukorelli (2015, 98–99. o.) egyértelműen a vidék fejlődését előmozdító öt alapelv közé („a fenntartható fejlődés, versenyképes vidéki tér, tudásra alapozott rurális társadalom, új funkciók iránti igény elfogadása és megtelepedése”) sorolja az innovációt.

Elmondható, az innovációs folyamatok mára egyértelműen összekapcsolódtak a térbeliség kérdésével (Borsi–Bajmócy 2009). Sőt bizonyos mértékig kapcsolódik a rurális terekhez is. Így felmerül, hogy mi is a különbség a térségi és a rurális innovációk között (Szörényiné Kukorelli 2015). A szerző azt a választ adja, hogy a vidék lényegéből ered a rurális innováció, a táj és a gazdaság szimbiózisából, valamint a helyi társadalom sajátos közegéből, mely értéket teremt a vidék számára.

Maga az innováció, ahogy Bögel (2008, 344. o.) Schumpeter klasszikussá vált megközelítését értelmezi, nem más, mint „meglévő dolgok és erők kombinációja”, az innováció tehát erőforrások újfajta kombinációjaként értelmezhető. Bögel utal rá, hogy Schumpeter szerint az új kombinációkkal általában nem ugyanazok lépnek fel, akik a régi kombinációkat uralták. Az új kombinációk általában új vállalatokat⁸ foglalnak magukba, amelyek a régié mellett megjelennek és versenyre kelnek azokkal, adott esetben átveszik a vezető szerepet és kiszorítják a régiéket.

Ha az innovációs rendszereket⁹ kiterjedésük szerint vizsgáljuk, illetve azok szerint próbáljuk meg lehatárolni, akkor beszélhetünk földrajzi, iparági és tevékenység szerintiokről (Edquist 2006, 199. o.).

⁸ Tágabban értelmezve aktorokat foglalnak magukban.

⁹ Edquist (2006, 182. o.) innovációs rendszer (IS) alatt az innovációs folyamat meghatározó tényezőit érti, minden olyan fontos gazdasági, társadalmi, politikai, szervezeti, intézményi és egyéb tényezőt, amelyek befolyásolják a fejlődést, a terjedést és az innováció hasznosítását.

A földrajzi megközelítés kapcsán Bajmócy (2012) világossá teszi, hogy egy térség innovációs képessége tulajdonképpen az innovációs rendszerének hatékonyságaként értelmezhető.

Ez a megközelítés alkalmazható a rurális terekre is. Viszont ebben az esetben ismét felmerül a vidék területi meghatározásának kérdése, illetve azt a tényt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy tudásalapú gazdaságban e térségek sokszor versenyhátrányban vannak a fejlett, városi térségekhez képest, melyek képesek összpontosítani a humán tőkét. Tény, ilyen paraméterek mellett különösen nehéz egy régió határai mentén meghúzni az innovációs rendszer mezsgyéjét is, ez valamelyest magyarázza a saját véleményem szerint sem előremutató szektorális¹⁰ megközelítést.

Az Unió ma már deklarálja, hogy a kreativitás és az innováció nélkülözhetetlen összetevői az Európai Unió vidékfejlesztésének (ENRD 2009/a), ahol különféle intézkedéseken keresztül (EC 2012/e) megjelenik az innováció és a tudásalap támogatása a vidéki területen. Továbbá az innováció szerepét hangsúlyozzák az EU főáramú vidékfejlesztési politikáinak módosításai, amelyeket úgy alakították ki, hogy megfeleljenek a vidéki Európa új kihívásainak (ENRD 2009/a).

Erre a megközelítésre reflektál a társadalmi innováció¹¹ témaköre, melynek Szörényiné Kukorelli (2015) két feladatot tulajdonít. Ezek egyfelől az újonnan létrejövő társadalmi és környezeti problémák társadalmi eszközökkel való megoldása, másrészt pedig segítenie kell az újdonságok adaptálását, ezzel is elősegítve az egyén és a közösség életminőségét.

G. Fekete (2014) a társadalmi innováció vidéki megjelenését keretrendszerbe foglalja, és a helyi sajátosságokon keresztül vezeti le. Megemlíti az alacsony népességgkoncentrációt, mely a méretgazdaságosság miatt jelentős tényező. A rurális terek esetében meghatározó szerepe van a természeti közelségnek éppúgy, mint a városi centrumoktól való távolságnak, illetve lényegesnek tulajdonítja a lassabb kulturális változásokat, hiszen azok az innovációk terjedésére is kihatással vannak (4. táblázat).

¹⁰ Munkám 1.4.1. részében is érintem a szektorális megközelítést, de mindenképp fontosnak tartom megemlíteni, hogy ez szemben áll az OECD (2006) új vidék paradigmájának megközelítésével. Ez további kérdéseket vet fel, melyek nem képezik részét dolgozatomnak.

¹¹ G. Fekete (2014, 72. o.) megfogalmazása szerint „...a társadalmi innováció egyszerre jelentheti a gazdaság működésébe a társadalmi erőforrások bevonását (ami a korábbiakhoz képest egy új dolog) és a társadalmi igények kielégítését célzó innovatív, elsődlegesen társadalmi célokkal rendelkező szervezetek által kifejlesztett és terjesztett új megoldásokat. Az utóbbi gyakorlatilag magába foglalja az előbbi”.

4. táblázat: A társadalmi innováció potenciális területei vidéki térségekben

<i>vidéki sajátosság</i>	<i>társadalmi cél</i>	<i>sajátos feladat</i>
alacsony koncentráció	depriváció csökkentése/felzárkózás	alternatív (kisléptékű) szolgáltatási módok bevezetése: oktatás, művelődés, egészségügy, szociális gondoskodás, kommunális szolgáltatások
	területi és társadalmi integráció	együttműködések és integrációk szervezése, belső hálózatok építése, horizontális közlekedés javítása
természetközelség	egészséges lakókörnyezet biztosítása a jövő generációinak is	környezeti fenntarthatóság erősítése: természetvédelem, tájfenntartás, erdősítés, alternatív energiaforrások használata, hulladékkezelés, lakások felújítása, településkarbantartás
	megélhetés biztosítása, önrendelkezés erősítése, fiatalok letelepedése	helyi (természeti és kulturális) erőforrások hasznosítása: tájjellegű élelmiszertermelés, rekreációs lehetőségek bővítése, lakóingatlanok kiajánlása
lassabb kulturális változások	tudástársadalomhoz kapcsolódás elősegítése	tudáskészlet bővítése: helyi tudás, szaktudás, digitális írástudás fejlesztése (képzések)
	identitás megőrzése, erőforrás-bővítés	kulturális örökség őrzése, hagyományápolás: gyűjtés, bemutatás
	közvetlen részvétel elérése, kapacitásbővítés	jó kormányzás: közösségek erősítése
centrumoktól való távolság	területi hátrányok mérséklése	város-vidék kapcsolatok erősítése: ingázás segítése, piacok elérése és szervezése, (fizikai, információs, társadalmi) hálózatok építése, jelenlét és reprezentáció a városi, térségi véleményformálásban és döntéshozásban.

Forrás: G. Fekete (2014, 77. o.)

Az alacsony koncentráció következtében (is) megjelenő társadalmi kirekesztettséget G. Fekete (2014) annak mindkét oldaláról vizsgálja. A probléma által kiváltott sajátos feladatok közül az alternatív szolgáltatási módok fontosságát, így pl. oktatási és egészségügyi szolgáltatások meglétét emelném ki, mint létfontosságú elemet. Míg meglátásom szerint a természetközelség esetében az erőforrások finánciális értelemben történő hasznosítása nyújthat lehetőséget a legelesettebb periférikus területeken. Bár abszurd, és szomorú, de a jelenlegi magyar vidéken az időben jóval hosszabb idő alatt bekövetkező kulturális változások, ezen belül az erős helyi identitás az, ami relatíve csökkenteni képes az elvándorlást. Ebbe beleértendő az adott terület jövőbeni felemelkedésének reményéül szolgáló magasan képzett lakosság helyben maradása. A centrumoktól való távolság mérséklése terén

az infokommunikációs technológiák térnyerése nem szorul magyarázatra, és az is érezhető, hogy ezek a távol eső rurális területek segítségére lehetnek.

A rurális terekben az innovációk két csoportjai jöhet létre (Szörényiné Kukorelli 2015). A szerző megkülönbözteti azon újításokat melyek vidéken születnek, valamint az oda behatolókat, de mindkét csoportot rurális innovációnak tekinti. Vidéken születő innováció lehet (Szörényiné Kukorelli 2015, 102. o.):

- „a megújuló energiák termelése és felhasználása, a biodízel, a mezőgazdasági terméken alapuló energia, a szélenergia, a naperőműfarmok, a földhöz kötődő innovációs termékek,
- az életminőséghez kapcsolódó termékek: az egészséges élelmiszerek, biotermékek, környezetbarát termékek és szolgáltatások,
- a vidékturizmus által kínált ökoturisztikai, természetközeli turisztikai tevékenységek”.

Míg kívülről hatolnak be a vidékre, de az urbánus közeghez hasonlóan a falusi társadalomra is kifejtik hatásukat, csak épp időbeli eltolódással, az alábbi innovációk (Szörényiné Kukorelli 2015, 102. o.):

- „a vidék urbanizációját kiváltó folyamatok (ellenurbanizáció), melyek során a betelepülés növeli a szakértelmet, új tapasztalatokat hoz, növelve a térség humán és társadalmi tőkéjét,
- telekommunikációs eszközök, internet alkalmazása,
- internetalapú jóléti és egészségi szolgáltatások,
- e-learning képzések”.

Véleményem szerint a vidékhez (is) köthető, így az előbbi csoportosításban felsoroltakhoz is kapcsolódik a Dinya (2015/a) által használt fogalom, a „low-tech” innováció. Mint a szerző leírja, ez esetben nem világszínvonalú újításokra kell gondolni, de az adott helyen fontos előrelépést jelenthet a „találmány”, főleg a munkahelyteremtés vonatkozásában.

Ebbe, vagyis a „low-tech” innovációk sorába tökéletesen illik Letenyei (2008) kutatása, aki egy perui és egy magyar falu esetében vizsgálta az innovációs láncokat¹². Előbbi esetben lacikonyhákra, illetve azok falubéli elterjedésére kell gondolni, mint alacsonyabb szintű

¹² Letenyei (2008, 126. o.) megfogalmazásában „...az „innovációs lánc” egy olyan társadalmi kapcsolathálót jelent, ahol a kapcsolat tartalma egy gazdasági újítás átadása”.

innováció, míg Ökörítőfülpös esetében pedig az új mezőgazdasági termények megjelenése jelentett újdonságot. Mindezek vizsgálata a társadalmi kapcsolatok hálójának feltárásával történt. Mivel mindkét terepkutatás még a '90-es években zajlott, így a magyar település esetében a szerző véleménye szerint, mellyel magam is azonosulok, innovációnak tekinthetők azok a szervezeti átalakulások is, melyek a rendszerváltás körüli zajlottak és segítették az alkalmazkodást az új jogszabályi környezethez.

Letenyei egy másik munkában, szerzőtársaival, Lánggal és Siklóssal (Láng et al. 2003) szintén a társas kapcsolatok fókuszán keresztül, annak az innováció terjedésére való hatását vizsgálták. Egészen pontosan arra keresték a választ, hogyan terjed a számítógépek használata és az ahhoz szükséges tudás a Kaposvári kistérségben. A társas kapcsolatokra vonatkozó megállapításokon túl a szerzők (Láng et al. 2003, 23. o.) meglátása szerint *„...a számítógépek terjedése valóban felfogható innovációként, megszerzésének legfontosabb motivációja egyfajta „jövőbe fektetett beruházás”, az új generáció esélyegyenlőségének biztosítása”*.

Azt persze figyelembe kell venni, hogy a kutatás a 2000-es évek elején valósult meg, de meglátásom alapján a vidéki Magyarországon mind a mai napig megállja a helyét alacsonyabb szintű innovációként kezelni az információs és kommunikációs technológiákhoz kapcsolódó eszközök birtoklását, valamint az azokhoz kapcsolódó ismereteket. Továbbá fontosnak tartom megjegyezni, hogy az előbbi – természetesen csak kiragadott – példák is alátámasztják az elmaradott vidéki területeken a „low-tech” innovációk létjogosultságát, hiszen új munkahelyek megteremtésével képesek enyhíteni a vidék ezen égető problémáját.

Szintén nem a radikális újítások közé sorolható, de Szörényiné Kukorelli (2014) munkájában a gazdasági és társadalmi innovációk áttekintése után bemutatja a vidéki terek (lehetséges) új funkcióit (5. táblázat). Ezek átszövik a vidéki élet minden területét, és a szerző kiemeli a társadalmi innováció szerepét, mely, mint írja, katalizálhatja az újdonságok megjelenését, ezzel segítve az életszínvonal emelkedését.

Szörényiné Kukorelli öt befolyásoló tényezőt különböztet meg, a gazdaságit, politikait, társadalmi, technológiai, valamint a szervezeti. Az egyes tényezők nyújtotta új típusú szolgáltatások esetében megjelennek ösztársadalmi problémák, melyek kezelése magas kormányzati szintet igényel, de vannak melyek helyben, a helyi közösség által is orvosolhatók. Továbbá megjelenik külső „erőforrásként” a városi fogyasztókra, rurális térségbe költözőkre való támaszkodás is.

5. táblázat: Új funkciók a rurális térben

<i>Befolyásoló tényezők</i>	<i>Új típusú rurális szolgáltatások</i>
Gazdasági	Lehetőségek a társadalmi szolgáltató vállalkozások számára Szociális szövetkezetek A városi fogyasztók turisztikai és rekreációs szolgáltatások iránti kereslete vidéken
Politikai	Átalakulás társadalmi jóléti állammá (racionalizálás) Társadalmi szolgáltatások civil szférához kapcsolása Esélyegyenlőség – kirekesztett társadalmi rétegek beilleszkedése
Társadalmi	A vidéki népesség előregedése – időskorúak életminősége A rurális térségekbe újonnan érkezők igényeinek kielégítése Különböző vidéki térségek és szükségletek léteznek (városokhoz közeli, elszigetelt) Közszolgáltatások elérhetőségének biztosítása
Technológiai	Szélessávú internet használata Alternatív, megújuló energia alkalmazása
Szervezeti	Társadalmi-vállalati együttműködések és hálózatosodás, új szervezetek a szolgáltatásokért – közszolgáltatásokat átvállalnak-e civilek?

Forrás: Szörényiné Kukorelli (2014, 57. o.)

Tény, hogy „csak” jelen fejezet témájának tágabb értelmezéséhez kapcsolódik, de mindenképp fontosnak tartom megemlíteni röviden az Európai Unió 2014 és 2020 közötti kohéziós politikájának fontos eszközét, az intelligens szakosodást¹³, illetve annak vidéki értelmezését.

McCann (2015) a hármas osztatú uniós vidéktipológia¹⁴ – városi, átmeneti és vidéki – vonatkozásában vizsgálja az intelligens szakosodást, megjegyezve, hogy az a vidékies területeken is alkalmazható. Ugyanakkor a szerző leírja, hogy a vidéki térségeken belül is igen nagy eltérések adódnak, a városi területtől távol eső rurális területek vannak általában a legnehezebb helyzetben. Mint a szerző (2015, 181. o.) egy OECD anyagra hivatkozva megjegyzi, egyrészt maguk a nem agrárjellegű vállalkozások, másrészt pedig az innovációk a szintén nem az agráriumhoz kapcsolódó tevékenységek – így pl. turizmus vagy szabadidős tevékenységek – körében mára kiváltképpen fontossá váltak számos vidéki gazdaság számára. Az intelligens szakosodás megközelítésének különösen hasznosnak kellene lennie ezen előbb említett tevékenységek előmozdításában.

Fontos leszögezni, az innováció a regionális tudomány számos különböző csoportosítási lehetőségét, és/vagy típusát adja meg a regionális innovációs rendszereknek, amelyek

¹³ Az intelligens szakosodásról bővebben: EC (2014)

¹⁴ Az uniós régiók tipizálásáról munkám 1.5.1. fejezetében írok.

mindegyike mutathat relatíve hatékony működést (Bajmócy 2012). Az előbbieket során bemutatott, vidéki területekhez kapcsolódó innovációk mellett, az utóbbi évtizedek szemléletbeli változásairól ír Koutsouris (2012) is, aki a már korábban tárgyalt iparági megközelítés jegyében beszél az agrár innovációs rendszerekről (AIS).

1.4.1. Agrár innovációs rendszerek (AIS)

A mai megváltozott világban, a termelőknek szembe kell nézni azzal a kihívással, hogy nem elég többet termelni, hanem azt jobban is kell, ráadásul ilyen körülmények között a termelőknek adaptálni kell a különféle termelési és menedzsment rendszereket, hogy fenn tudják tartani az adott vállalkozás versenyképességét (von Münchausen–Häring 2012). A szerzőpáros ehhez azt is hozzáteszi, hogy a mezőgazdasági információ, tudás és a tanulás képessége előfeltételei a változások sikeres kezelésének. Vagyis a mezőgazdasági ismeretek és az információs rendszerek célja a tudás áramlásának elősegítése a farmerek, fejlesztők, növénytermesztők, egyetemek és kutatók között.

Ha a rurális térségeket vizsgáljuk, akkor a minden régióra általánosan elmondhatók mellett látható, hogy az agrártérségeknek további speciális kihívásoknak is meg kell felelniük. Ilyen például a kereslet és kínálat kérdése, minden évben az optimális mennyiséget termelni¹⁵, mindezt lehetőleg a legmagasabb hatékonyságot biztosító technológia felhasználásával, ráadásul a természeti értékek megőrzése mellett. Így természetesen ebben az ágazatban is felértékelődik a tudásintenzív innovációk szerepe a versenyben való helytállás során.

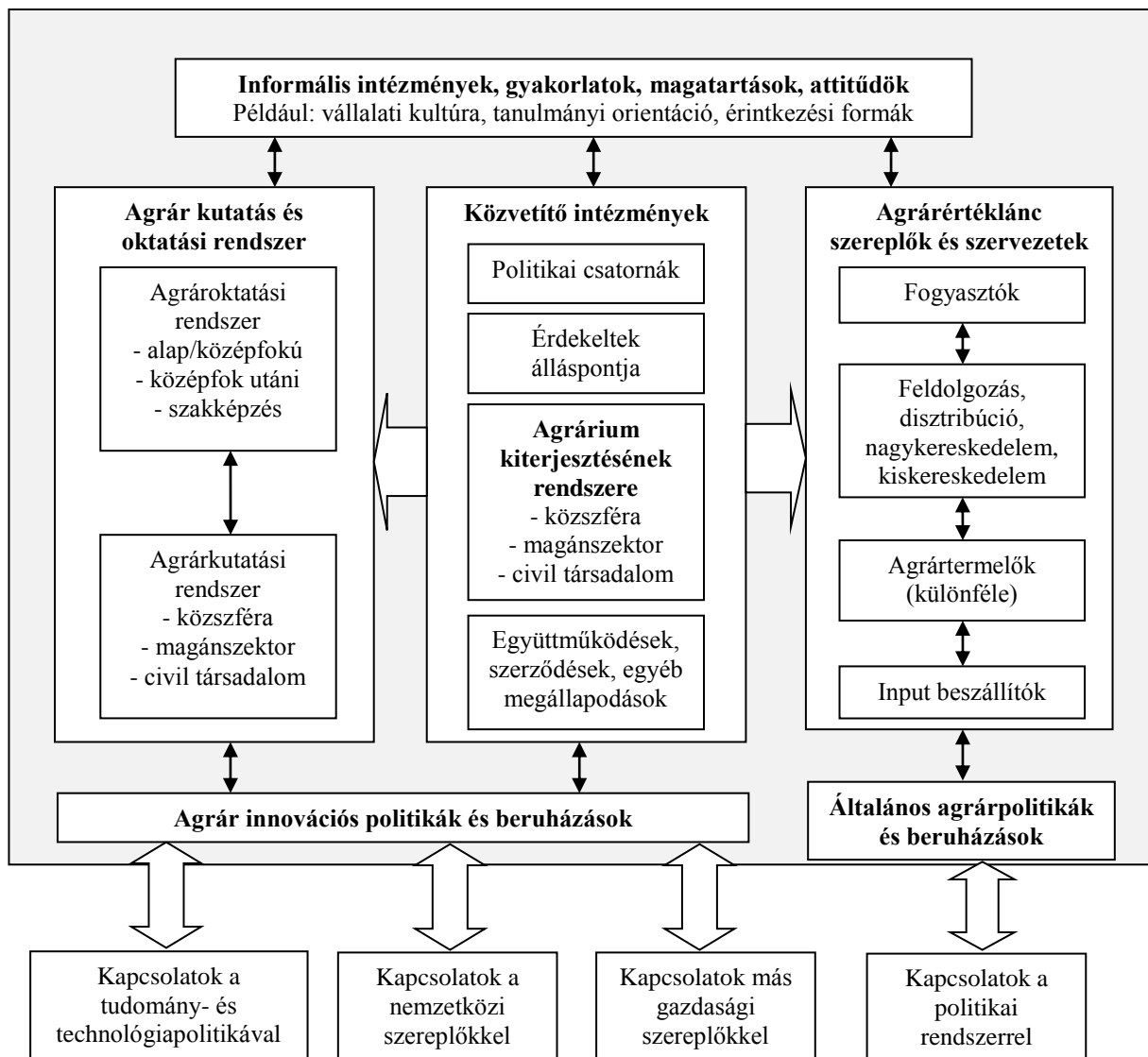
Számos törekvés irányul az innovációs rendszerek elméleti keretrendszerének felvázolására (többek között Edquist (1997), Lundvall (1992)) és azoknak mérésére (mások mellett, Bajmócy (2012)). Ez a keretrendszer egyrészt az olyan egymással kapcsolatban álló felek vizsgálatára helyezi a hangsúlyt, akiknek az a feladata, hogy a társadalmi vagy gazdasági szempontból fontos folyamatokban alkalmazott tudást hozzanak létre és osszák azt meg egymás között, másrészt hangsúlyozza az intézményi környezet fontosságát, mely szabályozza a szereplők cselekedeteit és azok együttműködését (Spielman–Kelemework 2009).

Ma már beszélhetünk agrár innovációs rendszerekről (AIS), bár a téma szakirodalmában nem nyúlik vissza túlságosan régre. A témakör szűk feldolgozottságát jól szimbolizálja, hogy az azzal foglalkozó anyagok rendszerint a jelen munkában is hivatkozott 5. ábrát használja

¹⁵ Munkámnak nem témája részletesebben a KAP eszközrendszere, így az intervenció kérdése sem.

kiindulási pontként (így Anandajayasekeram (2011), Spielman–Birner (2008), Spielman–Kelemework (2009), World Bank (2006)).

5. ábra: Az agrár innovációs rendszer elméleti ábrája

Forrás: Spielman–Kelemework (2009, 4. o.)

Anandajayasekeram (2011) megfogalmazásában egy AIS olyan rendezett együttműködés, amely az agrárium terén magával hozza számos szerveződés közös munkáját a technológiai, menedzseri, szervezeti és intézményi változás vonatkozásában. Egy ilyen rendszer képes magában foglalni az innováció hagyományos forrásait (vele született technológiai tudás), a modern szereplőket (különféle agrárgazdasági kutatóintézetek), a magán szektort (helyi, nemzeti és multinacionális szereplők), agráripari vállalkozásokat és a civil társadalom különféle szerveződéseit, valamint azokat a már előbbieken említett

intézményesült értékeket, mint a jog vagy a bizalom, amelyek hatnak azon folyamatra, amely fejleszti és elősegíti az innováció terjedését. Az AIS távlatilag gondoskodik az elemzés eszközrendszeréről, ahogy a tudás változik, és ahogy az intézményi és technológiai változás megjelenik egy adott társadalomban. A kutatás és fejlesztés, illetve az innováció terjedése direkt és indirekt módon fontos az agrárium termelését és fogyasztását illetően.

Ha értékeljük az előbbieket során felvázolt rendszert, egyrészt örömteli, hogy ma már az agrárgazdaság vonatkozásában is fellelhető az innováció témaköre és az ehhez kapcsolódó politikai iránymutatások, viszont a szektorális megközelítéssel az a probléma merül fel, hogy a vidéket a korábbi nézetekhez hasonlóan az agráriummal teszi egyenlővé, abból kimaradnak a vidék új, illetve megváltozott funkciói, ami véleményem szerint komoly probléma.

Egy „valódi”, rurális innovációs rendszernek az amúgy komplex AIS-nál jóval komplexebbnek és differenciáltabbnak kellene lennie. Meglátásom szerint igazi különbséget az jelentene, ha a rendszerbe az agrárium mellé beépülne a már említett, új vidék-felfogás, illetve a diverz funkciók. Valamint mindezek alkalmazása során, melyet persze a jelenlegi rendszer sem zár ki, az egyes tényezők hangsúlyosságának mértékét a helyi adottságok határoznák meg.

Ehhez kapcsolódóan a vidék megváltozott helyéről és szerepéről elmondható (Knickel et al. 2009), hogy a gazdák természetesen ma is fontos társadalmi, kulturális és gazdasági szereplői a rurális térségeknek, de ma már a nem mezőgazdasággal foglalkozó népesség jelenti az ott élő lakosság többségét és ezért fontos a multi-szektorális megközelítés.

Továbbá az is megállapítható, hogy a *tudás* és az arra épülő *tudásipar* is kezd helyet teremteni magának a rurális térségekben. Ezen gondolatmenettel könnyedén eljutunk a materiális és immateriális tőke, illetve a kapcsolati rendszerek fontosságáig, amely tényezők rendszerben történő kezelését az endogén fejlődés témakörének vizsgálata teszi lehetővé.

1.5. A vidék területi lehatárolása

Ahogy munkám korábbi részeiből is láthatóvá vált, a vidék szerepe és annak funkció jelentősen megváltoztak napjainkra. Ez új kihívásokkal szembesíti a területi politikákat és azok formálóit is. Ráadásul úgy kellene az erőforrásokat kedvezően hasznosítani és ezáltal csökkenteni a fennálló területi különbségeket, hogy a vidék fogalma és pontos területi meghatározása máig nem tisztázott és az vitákat generál. Sőt, ahogy Farkas és szerzőtársai (2015) leírják, az egzakt vidék-meghatározás kapcsán két nézet is teret nyert. Ahogy a szerzők megállapítják, az egyik szerint a ruralitás objektíven meghatározható, míg a másik felfogás

kétségbe vonja a vidék fogalmának időtállóságát és így a definitív megközelítés indokoltságát is.

Értekezésem ezen részében a lehetséges vidéklehatárolásokat veszem számba. Így egyértelmű, hogy az előző bekezdésben ismertetett nézetek közül előbbi fogadom el, annyi kitételrel, és ezt hangsúlyozni is kell, hogy a kérdéskör komplexitásából adódóan valószínűleg nem áll rendelkezésre egyetlen, legjobb megoldás, amely minden területi szinten alkalmazható lenne, így nem is célom ennek a kérdéskörnek a megválaszolása. Munkám ezen fejezetében arra törekszem, hogy a magyar vidék fejlettségének kvantifikálása szempontjából leginkább alkalmas módszertant válasszam ki.

Az alfejezet első részében a nemzetközi megközelítéseket ismertetem, szemlélítetve ezeket a Visegrádi Együttműködés országaival, majd értelemszerűen Magyarországot helyezem fókuszba, áttekintve a hazai megközelítéseket is.

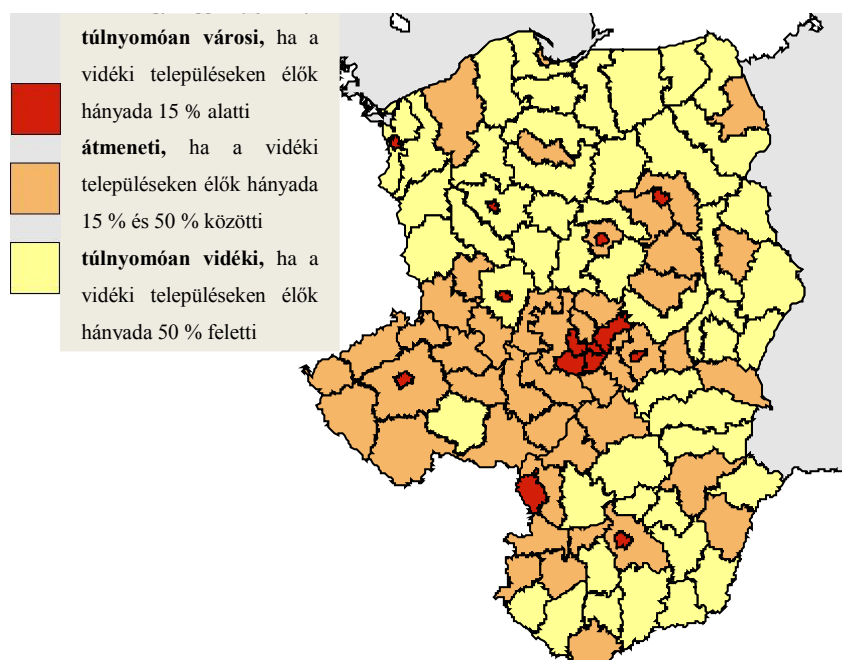
1.5.1. Vidéktípusok megjelenése a nemzetközi fejlesztési dokumentumokban

Mielőtt a magyarországi fejlesztési dokumentumokban, vagy az egyes tudományos munkákban megjelenő megközelítéseket vizsgálnám, áttekintem azokat a nemzetközi szakértői („policy”) dokumentumokat, melyekben vidék-meghatározás található és azokat ábrázoltam is a V4 országokra vonatkozóan. Először az OECD (2010/b) ismert, „rég”i” tipológiáját mutatom be, mely közel két évtizedre nyúlik vissza. A módszertanra részben vagy egészben az Unió is épített, így annak átvétele 2009-ig (EC 2009) megjelent az uniós területi politikákhoz kapcsolódó dokumentumokban is.

Ahogy Farkas és szerzőtársai (2015) leírják, általánosan elmondható, hogy a vidék meghatározásával, illetve lehatárolásával kapcsolatosan az 1990-es évektől egyre inkább előtérbe kerültek a fejlesztéspolitikai célt szolgáló megközelítések. A komplex és objektív meghatározások fontosságát felértékelték a növekvő támogatási források és azok elvárt hatékony felhasználása.

Az OECD (2010/b) megközelítésében túlnyomóan városi, átmeneti vagy túlnyomóan vidéki területekről beszélhetünk. A szervezet módszertana arra épül, hogy az adott térség népességének mekkora százaléka él 150 fő/km²-nél nagyobb népsűrűségű településen. A szervezet a vidéktípusokat lényegében az Unió NUTS 2 és NUTS 3 szintű területi besorolásának megfelelő szinteken különbözteti meg (6. ábra).

6. ábra: Az OECD urbánus/rurális tipológiája NUTS 3 szinten

Forrás: OECD adatai alapján saját szerkesztés

Átvéve a módszertant, a hivatalos uniós dokumentumokban is döntően NUTS 3-as szinten alkalmazták, de előfordult (pl. EC 2008), hogy NUTS 2-es régiók esetében is elvégezték a besorolást. Bár ez utóbbi esetben könnyű belátni, hogy ilyen tipizálás terén a NUTS 2-es szint túl „magas”, nem igazán használható.

Ráadásul, véleményem szerint a tipizáláshoz kapcsolódó 150 fő/km² túlságosan magas küszöbérték az európai periféria, így a V4 országok esetében is. Nem véletlen, ahogy Obádovics (2004) is kifejti, az OECD módszertanát számos kritika érte (ENRD 2010, EC 2010/b). Többek között az Európai Unió részéről is, amely a közelmúltban, emiatt is, új típusú módszertant dolgozott ki. 2010-től már e módszertan szerint jelent meg az Unió azon vidékfejlesztési dokumentuma (EC 2010/c, EC2011) is, amelyben statisztikai és gazdasági adatok riportját szolgáltatják.

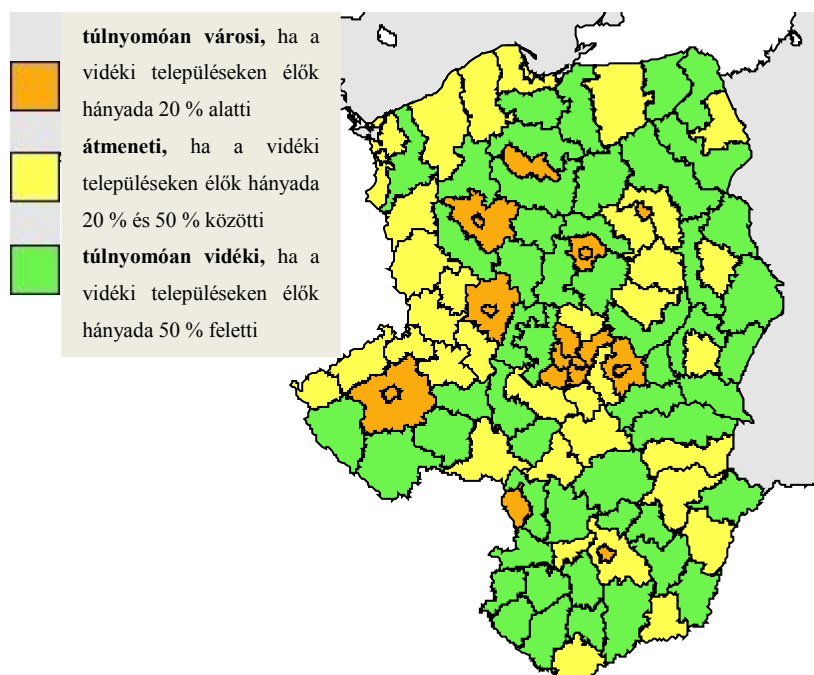
Az Unió összetettebb tipológiája (EC 2010/b), két lépcsőfokból áll¹⁶. Ez alapvetően a városi területeket hivatott meghatározni, felállítva egy 300 fő/km²-es küszöbértéket, amelyeket négyzetkilométerenkénti rasztercellákba rendez. A vidéki népességet pedig az e módszertan szerint városi populációként azonosított népességen kívüli lakosságként határozza meg.

¹⁶ A részletes módszertan megtalálható: EC (2010/b), 242. o.

Tény, hogy közösségi szinten vizsgálva a keretrendszert, sok, egyedi sajátossággal bíró térség számára ez a módszertan sem bizonyult kielégítőnek. Csak példaként említve, a skandináv országok térszerkezete oly mértékben különbözik a központi térségek iparvidékeitől, hogy azokat rendkívül nehéz ugyanazon mutatórendszer keretei között lajstromba venni. Mindazonáltal az Unió ezen új tipológiája egyértelmű előrelépés az OECD gyakorlatához képest. Ez a módszertan jelenik meg az ötödik kohéziós jelentésben is (EC 2010/d, 21. o.).

A Visegrádi négyek esetében is tapasztalhatók különbségek mind a négy országot illetően, bár jelentősebb eltérés csak Csehország esetében mutatkozik. Magyarország vonatkozásában e módszertan szerint például „erősebben” vidéki három dunántúli megye, így Győr-Moson-Sopron, Veszprém és Vas. Hasonlóan Lengyelország és Szlovákia esetében is mutatkoznak eltérések (7. ábra).

7. ábra: Az Európai Unió város-vidék tipológiája

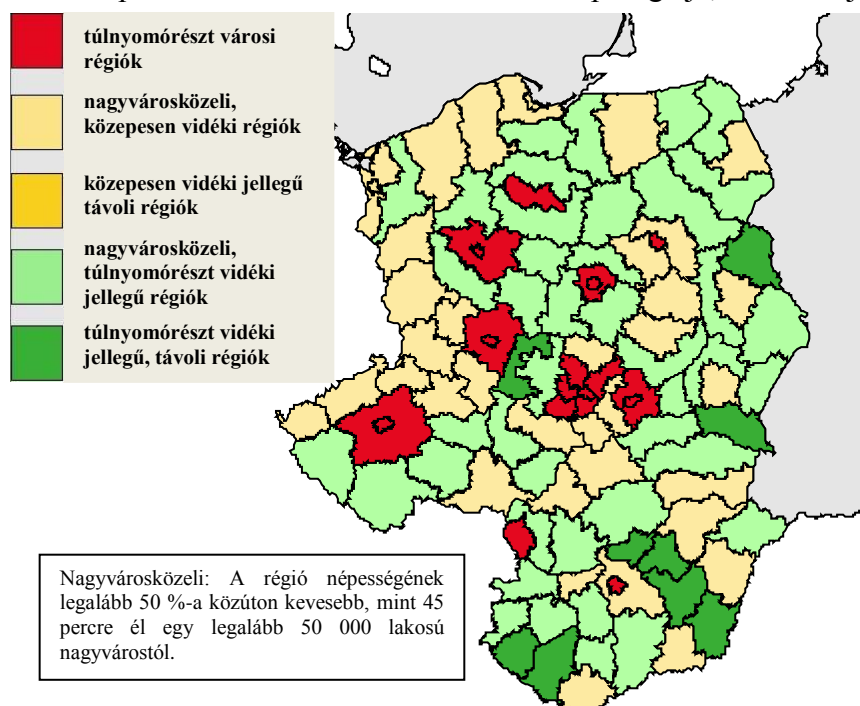

Forrás: Eurostat adatai alapján saját szerkesztés

Az előbbi területi besorolásoknak egy szofisztikáltabb verzióját tartalmazza a vidéki területek fejlesztési lehetőségeit tagállamonként számba vevő EDORA dokumentum (ESPON 2011/a), amely az új módszertant a távolsággal (illetve elérhetőséggel) kibővítve felülvizsgáló uniós kiadványra (Dijkstra–Poelman 2008) épül. Ez pedig az OECD új, „kiterjesztett”

módszertanára (Brezzi et al. 2011¹⁷) reflektál, amelyben már leírják, hogy a korábbi módszertan szerint vidékinek minősülő terület egységek (gazdasági) teljesítményét is jelentősen befolyásolhatja a legközelebbi nagyváros távolsága. Természetesen a legközelebbi nagyváros elérhetősége és annak a környező térségre gyakorolt hatása alapjaiban meghatározó. Ez a módszertan az előző OECD módszertanhoz képest azzal finomodott, hogy az egyes terület egységek helyzetét aszerint értékeli, hogy azok lakosságának legalább fele képes-e egy legalább 50.000 fős települést 45 percen belül elérni közúton. Ráadásul az egyes terület egységeket már öt osztályba¹⁸ sorolták be, így a különbségek is árnyaltabbak.

8. ábra: Az Európai Unió városi-vidéki területeinek tipológiája, távol eső jelleggel¹⁹

Forrás: Eurostat adatai alapján saját szerkesztés

A távolság szerepét felismerve, a már említett ötödik kohéziós jelentésben (EC 2010/d, 96. o.) ez a legújabb tipológia is megjelenik. Ezt illetően, mint azt Dijkstra és Poelman (2011) jelzi, az Unió támaszkodik az OECD módszertanára, de a népsűrűségi számítások terén

¹⁷ Bár Dijkstra és Poelman (2008), illetve Brezzi és szerzőtársai (2011) esetében is megnevezem a szerzőket, előbbi uniós, utóbbi OECD kiadványt takar.

¹⁸ A gyakorlatban az *átmeneti, távoli* kategória alig néhány esetben fordul elő, így az OECD vonatkozó dokumentuma (Brezzi et al. 2011) a praktikuság végett a másik négy kategóriát elemzi.

¹⁹ A tipológiának része, de a Visegrádi országok esetében nem jelenik meg *közepesen vidéki jellegű távoli régiók* kategóriába eső terület egység.

továbbra is saját rasztercelláit alkalmazza (8. ábra). Ebből adódóan van némi eltérés az OECD és az EU területegységek térségi besorolását illetően a két tipológiát illetően, de azok nem igazán jelentősek.

Az új, távolságot is figyelembe vevő uniós módszertan alkalmazása mellett, azt Dijkstra és Poelman (2011) is leírja, hogy az alacsonyabb területi szinten kialakított osztályozási rendszerek továbbra is szükségesek, hiszen az Európai Unió egészére hiánytalanul rendelkezésre álló, a NUTS 3 szint alatti adatok nagyon nehezen elérhetők. A szerzők is hozzátesszik, hogy ezek a tipológiák nem a direkt politikák számára vannak kialakítva. Ettől függetlenül, az iménti tipológia módszertanával kapcsolatosan fontosnak tartom megjegyezni, hogy a Bizottság már publikált minden tagállam esetében egy tényeken és hivatalos adatokon alapuló dokumentumot, amelyekben vázolják az egyes országok által elfogadott célokat, összhangban az Európa 2020 (EC 2010/e) stratégiával. Ezen dokumentumok a felkészülést és az azok utáni tárgyalásokat voltak hivatottak segíteni a 2014-ben elkezdődött programozási időszakra. Ezeket áttekintve, a V4-ek esetében (EC 2012a, EC 2012b, EC 2012c, EC 2012d) látható, hogy a tértipológia minden ország esetében az előbb ismertetett módszer öt kialakított osztályát használja, így erősen valószínűsíthető, hogy a 2020-ig használatos, közösségi szintű hivatalos vidékbesorolás ezen a módszertanon fog alapulni.

A vonatkozó EDORA (ESPON 2011/a) tanulmányban áttekintésre kerül, többek között, az egyes országok demográfiai és foglalkoztatási helyzete is. Minden ország esetében az ötödik pont a vidék és város kapcsolatát elemzi. E dokumentumot feldolgozva, a négy ország kapcsán az alábbi megállapítások tehetők.

Csehország esetében elmondható, hogy ott a vidéki és városi területek relatíve közel fekszenek egymáshoz, és a városi, illetve vidéki lakosság sincs elszigetelve egymástól. A városi lakosság jelentős része (a családok kb. 15%-a) tulajdonol vidéki házat is, amit rendszeresen látogat, míg a vidéki lakosság döntő többségének vannak rokoni kapcsolatai a városokban.

Magyarország esetében kiemelik, hogy a város-vidék reláció súlyos problémáktól és konfliktusoktól terhes, amelyek mögött a politika, fiskális okok és a történelmi vonatkozások is szerepelnek. További problémaként jelent meg, hogy gyakorlatilag nem voltak, és jelenleg sincsenek kezdeményezések az urbánus-rurális partnerség és együttműködés terén, illetve gondot okozott, hogy párhuzamosan működtek a KSH statisztikai kistérségei és a LEADER

helyi akciócsoportok, amelyek területi párhuzamossága miatt jelentős erőforrások forgácsolódtak szét²⁰.

A magyar vonatkozás kapcsán Faragó (2008) számos területpolitikai dokumentum alapján hangsúlyozza az új város-vidék viszony kialakításának fontosságát. Ugyanakkor a szerző ehhez azt is hozzáteszi, hogy ma már általánossá vált a városkörnyéki kapcsolatok szorosabbá válása, így ennek megjelenítése kívánatos volna a térstruktúrában is. Viszont a településhálózat legfontosabb problémái között Salamin és szerzőtársai (2008) megemlítik a város és vidékének, illetve azok egységének és funkciómegosztásának nehézségeit. E problémához szorosan kapcsolódnak Magyarországon a funkcióhiányos vidéki kisvárosok is.

Mindenesetre, a városok és funkcionális térségük besorolását egyebek mellett meghatározza azok földrajzi helyzete, vagyis elérhetőségük (Faragó 2008).

Visszatérve a Visegrádi országokra, a dokumentumban (ESPON 2011/a) megfogalmazódik, hogy a lengyel vidék és város kapcsolatában fontos szerepet játszanak a kisvárosok, mint a lokális fejlesztés központjai. A gazdasági és munkaerő-piaci szereplők magatartása igen aktív ezen településeken és azok környezetében. Így lehetővé válik ezen kisvárosi centrumok jelentőségét tartalommal megtölteni a helyi gazdasági és társadalmi tér számára. Fontos jelenség a város és vidék vonatkozásában a differenciálódó társadalmi-gazdasági helyzet. Ennek egyik oldalán megjelenik a magasan kvalifikált rétegek beáramlása a szuburbiákba, míg a folyamat másik végén a periférikus területek népességének csökkenése, vagy stagnálása áll, ami felborítja a népesség korra és nemre vonatkozó arányait²¹. Alapvetően elmondható, hogy az utóbbi évek további periferizálódást hoztak azon területeknek, főleg kelet-lengyelországi részeken, amelyek távol esnek a központoktól.

Szlovákia esetében a dokumentum egy felmérést ismertet röviden, kifejtve, hogy a vidéki lakosság élete, annak helyzetéből adódóan számos problémával terhelt. Ezek megfogalmazódnak a munkanélküliségtől való félelemben, de a gazdaságfejlesztés iránt sincs igazán bizalom. A félelmeket többek között az mutatja, hogy a reformok támogatottsága is igen alacsony.

Véleményem szerint a módszertan arra és csak arra alkalmas, hogy felülnézetből viszonylag korrekt országjelentések születhessenek, olyanok, mint az előbbi bekezdésekben olvashatók, de komoly vidékpolitikát hiba lenne ráépíteni.

²⁰ Ezen probléma orvoslásához talán az átalakuló hazai területfejlesztési rendszer is képes hozzájárulni, illetve a térségi integráció európai felértékelődésével megjelenő két új eszköz, az integrált területi beruházások (ITI) és a közösségvezérelt helyi fejlesztések (CLLD) közül utóbbi ilyen téren előremutató, saját értékelésem szerint.

²¹ E folyamatot erősíti a térségi összehasonlításban „unikálisnak” nevezhető lengyel nemzetközi migráció is.

A nemzetközi dokumentumok között meg kell említeni a Visegrádi négyek²² közös együttműködésének területfejlesztési dokumentumait is. Ennek keretében, 2010-ben elkészült az ún. „Közös Dokumentum” (Common Document 2010), amely az egyes tagállamok fontosnak ítélt fejlesztési területeit jeleníti meg azok területfejlesztési dokumentumai alapján. Ebben döntően a fejlesztési pólusokról és tengelyekről van szó, a vidéki térségek gyakorlatilag nem jelennek meg benne.

1.5.2. Magyarországi megközelítések a vidéki területek lehatárolására

Értekezésem ezen részében előbb áttekintem a fejlesztési dokumentumokban alkalmazott megközelítéseket, majd áttérek az egyes tudományos munkákban szereplő lehatárolások bemutatására.

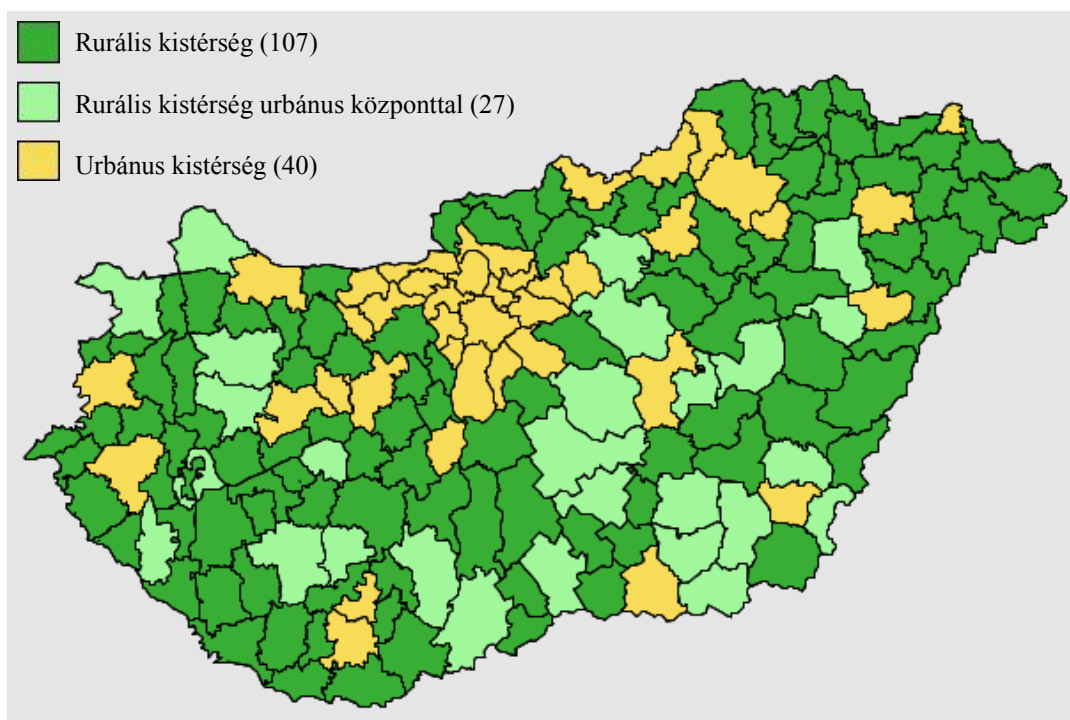
1.5.2.1. Magyarországi megközelítések a vidéki területek lehatárolására a fejlesztéspolitikai dokumentumokban

Magyarországon, mint az Új Magyarország Vidékfejlesztési Programban is olvasható (FVM 2007/a) a vidéki térségek kijelölésére először a vidékfejlesztési támogatási célprogramban került sor, 2000–2003 között. Az akkor készült tipológia alapján azok a települések voltak jogosultak támogatásra, amelyeknél a népsűrűség nem haladta meg a 120 fő/km² értéket. Majd az igényeknek megfelelően annyiban módosították a definíciót, hogy így bekerülhettek a támogatotti körbe a 10.000 fő alatti lakossal rendelkező települések (kivéve Budapest agglomerációját), sőt a közigazgatásilag nagyobb városokhoz tartozó külterületek a tulajdonságaik szempontjából is vidéki térségnek minősülnek.

A közelmúltig Magyarországon a vidéki jelleget kistérségi szinten az Országos Területfejlesztési Konceptió (OTK 2005) 2005-ös változata határozta meg, melyet a 97/2005. (XII.25) OGY határozat hagyott jóvá. E koncepció alapján elmondható, hogy Magyarország saját osztályozási rendszert alakított ki, létrehozva három kategóriát a kistérségek megkülönböztetésére (9. ábra).

²² A vizsgált dokumentum megszületésekor egészen pontosan V4+2 névvel illették ezt az együttműködést, mert azon a négy visegrádi ország mellett Románia és Bulgária is részt vett.

9. ábra: Magyarország vidékies kistérségei

Megjegyzés: az ábra a 174 elemből álló területfejlesztési-statisztikai kistérségi rendszert szemlélteti

Forrás: OTK (2005) alapján saját szerkesztés

A kistérségek osztályozásában fontos szerepet játszik az adott terület egység központjának mérete. Továbbá a vidékiesség kritériumai (FVM 2007/a, 52–53. o.):

- „*Városi kistérségek*: a népsűrűség meghaladja a 120 fő/km² értéket.
- *Vidéki kistérségek városi központtal*: a népsűrűség kevesebb, mint 120 fő/km², a központ egy olyan település, melynek a lakossága meghaladja a 20 000 főt.
- *Dominánsan vidéki kistérségek*: a kistérség népsűrűsége 120 fő/km² alatt van, a központ egy olyan település, melynek a lakossága nem éri el a 20 000 főt”.

Értelemszerűen a második és harmadik kategória van vidéki területként számon tartva. Ilyen módszertannal az ország területének 87 %-a vidékként definiálható (ENRD 2009/b). Emellett egy másik tipológia is használatos (FVM 2007/a, 55. o.), amely gazdasági vonatkozásukban vizsgálja a kistérségeket, ez alapján beszélhetünk „...*városkörnyéki (típusú) kistérségekről, mezőgazdasági kistérségekről, turisztikai potenciállal rendelkező kistérségekről és ipari térségekről*”.

Az ÚMVP mellékletében (FVM 2007/b) három további vidék-megközelítés található. A gazdasági fejlesztést célzó intézkedések (17. melléklet), az életminőség javítását célzó intézkedések (19. melléklet) és a LEADER intézkedés (23. melléklet) hatálya alá tartozó

földrajzi területek meghatározásában közös, hogy azok mind a három esetben népességszámhoz és népsűrűséghez vannak kötve.

Természetesen a Nemzeti Vidékstratégia 2012–2020 (VM 2012) is foglalkozik a vidéki térségek meghatározásával. A dokumentum szűkebb és tágabb vetületben is értelmezi ezeket a területeket (2012, 61–62. o.):

- *„Elsődleges területi irányultság: vidéki térségek*

A vidéki térségeket a vidékfejlesztési politika eddigi gyakorlatának megfelelően az alacsony népsűrűség, a területhasználatban, a foglalkoztatásban, vállalkozási szerkezetben jelentkező mezőgazdasági érintettség, a területhasználatban és a biodiverzitásban érvényesülő természeti környezet jelenléte, valamint a falusi és tanyai településszerkezet jelöli ki. Általánosan a vidéki térségek fő ismervének a 120 fő/km² alatti népsűrűség tekinthető, a pontos területi lehatárolási paraméterek a stratégia végrehajtása során, az intézkedések megfogalmazásakor adhatók meg.

- *Speciális területi irányultság: különböző szempontok szerint kiemelt vidéki térségek*

A vidéki térségeken belül a stratégia négy szempontból külön is nevesít térségeket, tájegységeket, amelyekre térségi komplex vidékfejlesztési programokat fogalmaz meg az alábbiak szerint:

○ *Speciális táji, környezeti problémák, adottságok alapján kijelölt vidéki térségek*

E szempont alapján, elsődlegesen a vízgazdálkodással összefüggésben a stratégia a Tisza-völgyre és azzal összhangban a Duna-Tisza-közi Homokhátságra nevesít térségi összefüggésrendszerben kezelő feladatokat. Mindkét térség esetében komplex tájtervezésre és táj-gazdálkodásra van szükség.

○ *Jelentős társadalmi hátrányokkal, problémákkal rendelkező vidéki térségek*

E szempont alapján a stratégia az észak-magyarországi Cserehát és a dél-dunántúli Ormánság térségét emeli ki, mint különösen hátrányos helyzetű térségeket. Mindkét térségben igen jelentős a munkanélküliség és a roma lakosság aránya, az eddigi fejlesztéspolitikai támogatások nem vezettek érdemi eredményhez.

○ *Speciális vidékfejlesztési feladatot jelentő térségi problémák*

E szempont alapján a tanyás térségek és az aprófalvas térségek emelhetők ki, szórvány-, illetve rendkívül alacsony népsűrűségű településszerkezetük miatt. Mindkét településforma esetében jelentős az elvándorlás, az elöregedés, problémát okoz az elérhetőség, a közösségi szolgáltatások biztosítása, jellemző

a funkcióváltás. Térségfejlesztési összehangolási igénye és a természeti, kulturális örökségre alapozott fejlesztéspolitikai módszertan indokolja a stratégiában a Tokaj-Hegyalja programot.

○ *Térségi vidékfejlesztési együttműködések*

A vidékfejlesztés nagytérségi kapcsolódásai, az agrár- és élelmiszerpolitika, a környezet- és vízügy, a vidékfejlesztés területén jelentkező együttműködési lehetőségek és kapcsolatok okán emeltük be a stratégiába a Kárpát-medencei vidékfejlesztési programot.

- *Ágazati irányultság: agrár- és élelmiszergazdaság*

Az agrár- és élelmiszergazdaság mint ágazati szakpolitika fejlesztése túlmutat a vidéki térségek határain, az egész országot érinti, hiszen a fővárosban is van mezőgazdasági termelés és a főváros jelenti a legfontosabb hazai élelmiszerpiacot. Számos élelmiszeripari vállalkozás városban működik, a helyi piacok, a közvetlen értékesítés összeköti a várost a faluval. A szakpolitikai feladatok ezért természetesen országos hatáskörűek”.

Fontos megemlíteni, hogy az Országgyűlés az 1/2014 (I.3.) OGY Határozatával elfogadta a Nemzeti Fejlesztés 2030 – Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepciót (MK 2014), mely tartalmaz a vidékre vonatkozó ma hatályos lehatárolást. Előbb a vidékfejlesztés beavatkozási térségeit öt pontban ki is emeli a dokumentum (MK 2014, 152. o.):

- „Általános jellemzők által kijelölt vidéki térségek;
- Speciális táji, környezeti problémák, adottságok alapján kijelölt vidéki térségek;
- Jelentős társadalmi hátrányokkal, problémákkal rendelkező vidéki térségek;
- Speciális vidékfejlesztési feladatot jelentő térségi problémák;
- Helyi, térségi, vidékfejlesztési együttműködések”.

Majd ezt követően megemlítsre kerül (MK 2014), hogy a 120 fő/km² alatti területeket tekinti a vidékpolitika rurális térségeknek a továbbiakban is, viszont hozzátesszik, hogy ennek a tervezési-statisztikai szerepen túl az uniós vidékfejlesztési támogatások célterületeinek kijelölését illetően van jelentősége.

A koncepcióban szereplő térkép (MK 2014, 153. o.) azon túl, hogy a járási rendszer határai mentén feltünteti a 120 fő/km² alatti területeket, mint *vidékiek térségeket*, ábrázolja a

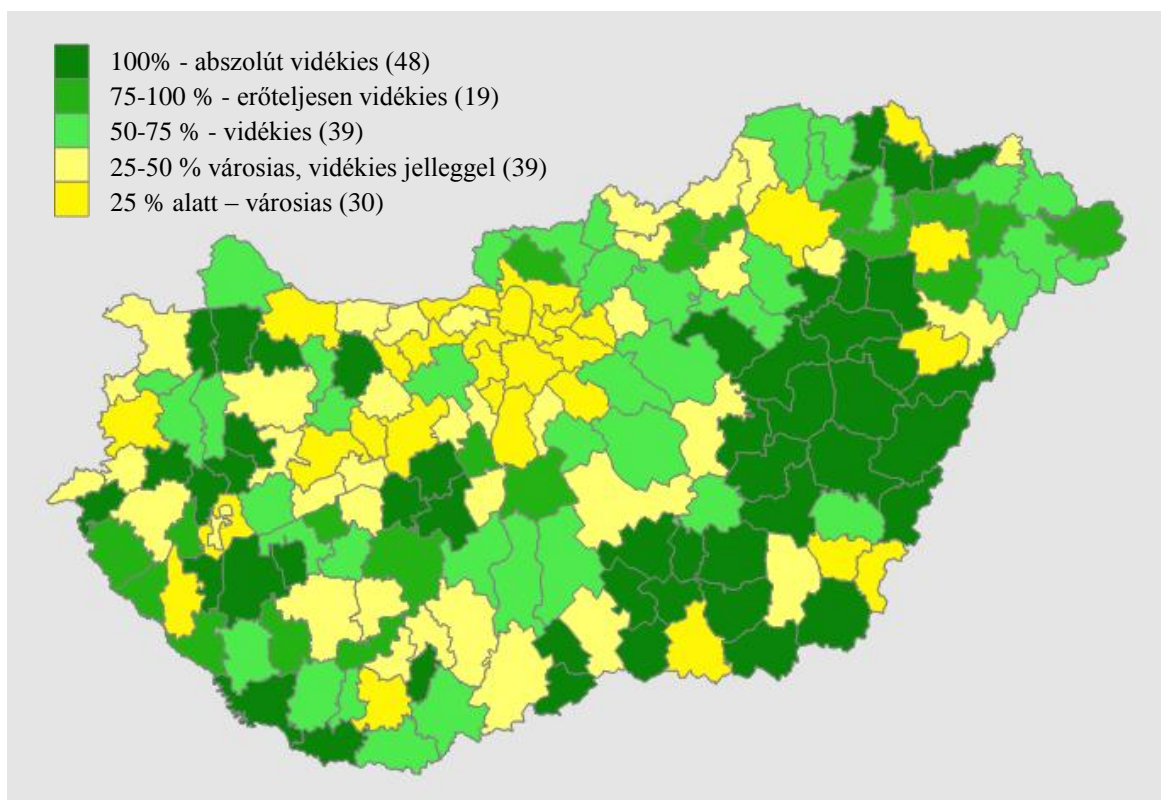
tanyás- és aprófalvas térségeket is, valamint megjelölésre került a Homokhátság, a Cserehát és az Ormánság is.

A hatályos hazai vidékfejlesztési dokumentumban vidéknek egyszerűen a 120 fő/km² alatti területek minősülnek, amely nem túl bonyolult lehatárolás, sőt a 2005-ös OTK-hoz képest az egyes vidéki térségek az azok központjában meglévő funkciók tekintetében sincsenek megkülönböztetve. Mégis, az hogy öt pontban kiemelésre kerültek a vidékfejlesztés beavatkozási térségei, mindenképpen kedvezőnek értékelhető.

1.5.2.2. Magyarországi megközelítések a vidéki területek lehatárolására tudományos munkákban

A kor társadalmi-gazdasági változásainak kapcsán Simon és Csatári (1983) már több mint három évtizede kiemelte, hogy azok „...a makroszintű vizsgálatok mellett előtérbe helyezik a „kistérségi” szemléletű elemzéseket is” (Simon–Csatári 1983, 214. o.).

10. ábra: Vidékiek térségei –
A 120 fő/km² alatti népsűrűségű településeken élők aránya, 2014

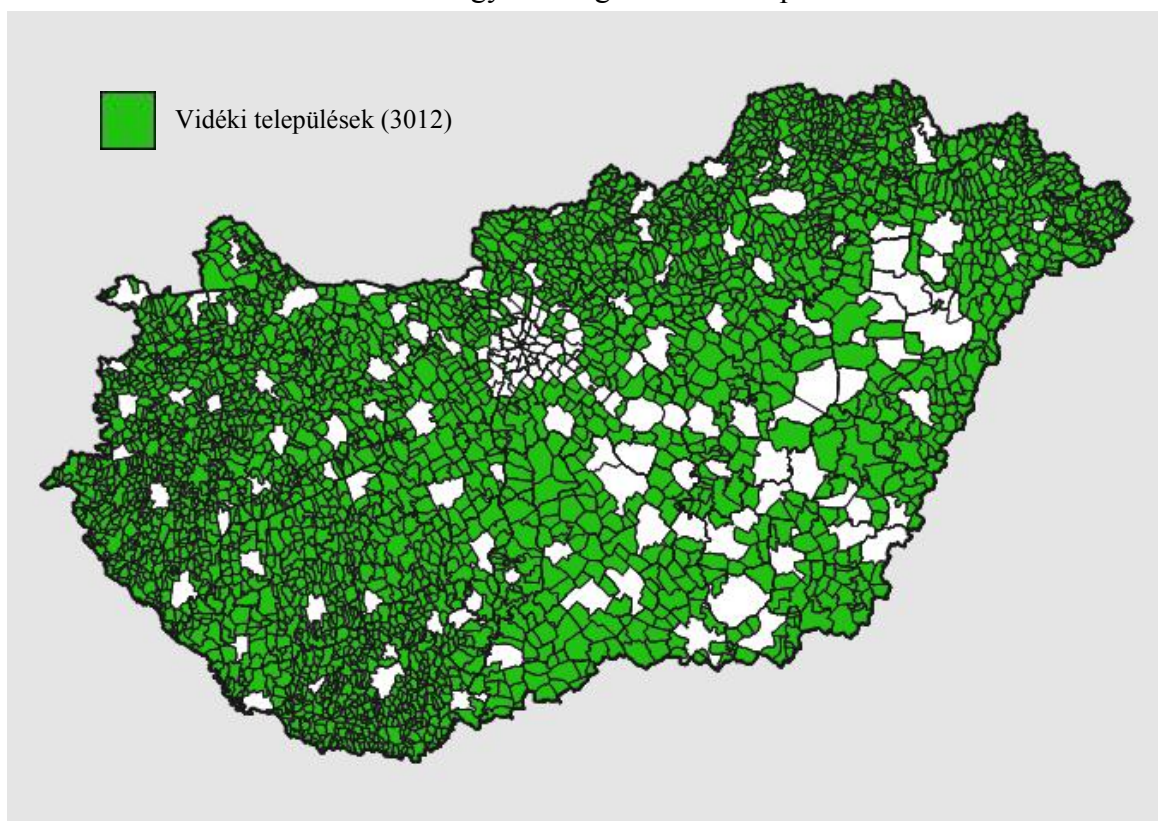

Forrás: saját szerkesztés

Csatári (2001) szerint a magyar vidékies kistérségek lehatárolásakor, illetve azok kategorizálásánál az OECD 150 fő/km²-es határértékét 120-ra csökkentve kapunk olyan értéket, amely az átlagos magyar népsűrűséghez és hazánk sajátos településszerkezetéhez is illeszkedik. Így megkérdőjelezhető a magyar területfejlesztési kistérségek besorolása az urbanitás/ruralitás indexe alapján. Magával az indexszel az állapítható meg, hogy egy adott kistérségen belül a lakosság hány százaléka él 120 fő/km² alatti népsűrűségű településen (10. ábra).

Ezzel a típusú lehatárolással a 175 kistérségből 106 minősül vidékiesnek, eltérő mértékben. A ruralitás mértéke alapján 48 abszolút vidékies, 19 erőteljesen vidékies, 39 vidékies jelleggel rendelkezik.

11. ábra: Magyarország vidékies települései

Forrás: saját szerkesztés

Kovács (1998) az előzőekben ismertetett lehatárolásoknál összetettebb módszert javasol. Ő is használja a 120 fő/km² népsűrűségi kritériumot, de a vidék fogalmának meghatározására többek között az őstermelők számát és a népességsökkenés mértékét is beépíti az indexbe. Továbbá azt javasolja, hogy a vidéki térségek lehatárolása a KSH kistérségekhez kötődjön elsősorban. Utóbbi javaslattal kapcsolatosan Fehér (1998) csak

fenntartásokkal ért egyet. A szerző szerint a kistérségi vonzáskörzeteket a vidéki jelleg szempontjából egyebek mellett úgy lenne célszerű vizsgálni, hogy elhagyjuk a budapesti agglomerációt, illetve az egyes körzetekből kiemeljük a 10 ezer fő feletti településeket.

Meglátásom szerint a túl speciális indikátorok mentén nem szerencsés, vagy igen nehéz kialakítani egy országosan alkalmazható keretrendszert. A konkrét lakosságszám figyelembevétele megfontolandó, de a népesség nagyobb koncentrációit a népsűrűségi mutatón alapuló lehatárolás is „kezelem”.

Az előbbieken említett lakosságszámú települések Vincze (2005) definíciójában is fontos szerepet játszanak, aki szerint Magyarországon az a település tekinthető vidékinek, amely városi státussal nem rendelkezik, vagy rendelkezik ugyan városi státussal, de lakónépessége 10 ezer főnél kevesebb (11. ábra). Ezt a lehatárolást alkalmazva 3012 település²³ nevezhető rurálisnak, amelyekből 187 van városi rangban. Ilyen módszertani keretek között a vidék összlakossága kevéssel négymillió fő felett van.

Ezen lehatárolás kimondottan egyszerű, mégis bizonyos esetekben hasznos és célravezető lehet. Ugyanakkor saját elemzésem szempontjait szem előtt tartva, könnyű belátni, hogy egy települési mélységű lehatárolás esetében sok olyan terület egység (törpe- és aprófalu) is kvantitatív módon kerül megvizsgálásra, amelyek fejlettségi állapota hard eszközökkel, pont méretük miatt sok tekintetben nem mérhető.

Meglátásom szerint, a településszintű lehatárolások kapcsán, érdemes figyelembe venni az egyes települések vonzáskörzeteit is, vagyis megfontolandó az agglomerációk, agglomerálódó térségek, és nagyvárosi településegységek KSH (2008/a) módszertan alapján való elhagyása, vagy ezen logikai megközelítés aktuális, 2014-es változatának (KSH 2014, Szilágyi 2014, Tóth 2014) alkalmazása. Ez utóbbi munka nyilvánvaló előnye, hogy egyértelműen és tudományos értelemben is jól reagál a társadalmi folyamatokra. Viszont ha az ezen módszertan mentén lehatárolt agglomerációk, agglomerálódó térségek és településegységeket közösen tekintjük urbanus térnek, akkor az ugyan világos, hogy az ezen kívül eső települések testesítik meg a *vidéket*, ám az további kérdéseket vet fel, hogy azokat milyen aggregációs szinten érdemes kezelni egy kvantitatív elemzés során. Vagyis például, ha a választott elemzési szint a LAU 1-es kistérség, akkor több esetben az adott kistérségnek az agglomerációhoz már éppen nem tartozó csonka területe kerül összehasonlításra a változatlan területű, agglomerációktól távol eső terület egységekkel. Az általam alkalmazott lehatárolás

²³ Munkámban a 3176 településből álló rendszert használtam fel.

kiválasztását mindezek függvényében hoztam meg, melyet a fejezet összefoglaló részében ismertetek.

1.6. A fejezet összefoglalása

A fejezetben igyekeztem megvizsgálni, mi tekinthető vidéknek. Először a témakör teoretikus oldalát jártam körbe, vagyis, hogy milyen vidékdefiníciók lehettek fel a vonatkozó szakirodalmakban. A témakör megközelítése kapcsán ismertettem a Rurális Térségek Európai Chartájában megfogalmazott definitív megközelítést, amely minden hasonló jellegű dolgozatban kiindulópontként szerepel. Ez sugallja is annak széleskörű ismertségét, de ez inkább annak időbeliségéből és általánosságából fakad, nem pedig gyakorlati alkalmazhatóságából.

A vidéki tér folyamatai kapcsán ki kell emelni az OECD *új vidék paradigmáját*, amely jól foglalja össze, hogy az elmúlt évtizedek alatt, hogyan változott meg a vidék helyzete és milyen új kihívásokra kell annak reagálnia. Illetve talán kezelhető úgy a megközelítés, mint iránymutatás, hogy *hogyan kellene* reagálnia a rurális tereknek a változó időkre, mert önmagában kissé idealisztikus és túlzó ez a típusú megközelítés. Mint munkám korábbi részében leírtam, az OECD 1. táblázatban összefoglalt új vidék paradigmája kissé túl kontrasztos. Az új megközelítésben a mezőgazdaság már nem is szerepel, viszont a célágazatok között, a különféle gazdasági ágazatok sorában megjelennek például az információs és kommunikációs technológiák (IKT), amely a paradigma bármely kelet-közép-európai rurális területre való átültethetőségét finoman fogalmazva is megkérdőjelezi.

Dolgozatom ezen fejezetében a vidéki terek folyamatainak áttekintését csak általánosan kívántam megtenni, hangsúlyozván, hogy a vidék kifejezés nem egyenlő a fejletlenséggel, lemaradottsággal, sikertelenséggel és nem a társadalmi kirekesztődés szinonimája. Más kérdés, hogy ha szűkebben a hazai társadalmi-gazdasági folyamatokra fókuszálunk, akkor a közelmúlt néhány évtizedének meghatározó tendenciái a magyar vidék számára a hanyatlást hozták el.

Ez a fajta hanyatlás pedig maga után vonzza a vidéknek, mint absztrakt fogalomnak a leértékelődését. Ami sajnos számtalan társadalmi vonatkozású adatsorral alátámasztható, így a helyi fejlesztések kérdésköre, a vidékpolitika új értelmet nyert a rendszerváltás után. E téma kapcsán fontosnak tartottam világosan elkülöníteni az *agrár-* és *vidékpolitikát*, hiszen a korábban megfogalmazottakból is adódóan látható, eltérő a két fogalom. Röviden, de ugyanígy igyekeztem tisztázni a *fejlesztés* és a *fejlődés* fogalmai közötti eltéréseket is,

valamint a *vidékfejlesztés* és a *területfejlesztés* megközelítéseit és az azokból adódó differenciákat is.

Szintén áttekintés jelleggel ismertettem az uniós vidékpolitikát, amely esetében hangsúlyozni kell, hogy ma már ténylegesen beszélhetünk róla, hiszen az a Közös Agrárpolitika mellett egyenrangú pillérként jelenik meg, sőt a támogatások „iránya” is az agrárium felől a vidékfejlesztés felé mutat (pl. moduláció). Így mint a Közösség tagjainál, az uniós vidékpolitikai hangsúlyai hazánk esetében is többé-kevésbé tetten érhető. Az irányok láthatók Magyarország 2020-ig szóló Nemzeti Vidékstratégiájában is.

Ahogy korábban is hangsúlyoztam, a vidék nem lehet szinonimája a sikertelenségnek és elmaradottságnak. Ezért fontosnak tartottam egy rövid részben bemutatni, hogy a sokszor a valódi jelentőségének súlyát elfeledve, nem a helyén kezelt agrárium esetében is léteznek válaszok a 21. század kihívásaira, így az 1.4.1.-es részben az agrár innovációs rendszereket tekintettem át.

Rátérve elemzésem későbbi alapegységeinek kiválasztására, bemutattam a vidék területi lehatárolásával kapcsolatos nemzetközi és hazai megközelítéseket. Fontosnak tartottam elkülöníteni a különféle szakértői dokumentumokban megjelenő lehatárolásokat a tudományos kísérletektől. Előbbiek esetében az OECD és ehhez kapcsolódóan az Európai Unió vonatkozó keretrendszerét mindenképp be kívántam mutatni, bár azok nemzeti szintű alkalmazhatósága csekély.

Ezek és a hazai területfejlesztési dokumentumok áttekintése után nyilvánvaló volt, hogy a magyar területi folyamatok vizsgálatát, kiváltképp a vidék esetében, települési vagy kistérségi szinten lehet és érdemes elvégezni. Mindkettő lehetőség mellett és ellen is szólnak érvek. Tény, hogy a népsűrűsége alapozott lehatárolás esetében a kistérségek közül kiválasztva az alacsonyabb értékkel rendelkezőket, és ezek egybefüggő területét tekintve a magyar vidéknek, magában hordozza annak lehetőséget, hogy a településszerkezeti különbségek (alföldi óriásfalvak és mezővárosok, illetve dunántúli aprófalvas térségei) torzító tényezőként jelennek meg.

A települési szint esetében viszont az a módszertani probléma jelenik meg, hogy a legkisebb lakosságszámú települések sokszor kvantitatív eszközökkel nem, vagy nem jól mérhetők. Belátható, hogy egy törpefaluban az álláskereső számának nagyon alacsony értéke nem feltétlenül azt jelenti, hogy adott településen mindenki rendelkezik állással, hanem okozhatja ezt a település demográfiai struktúrája is.

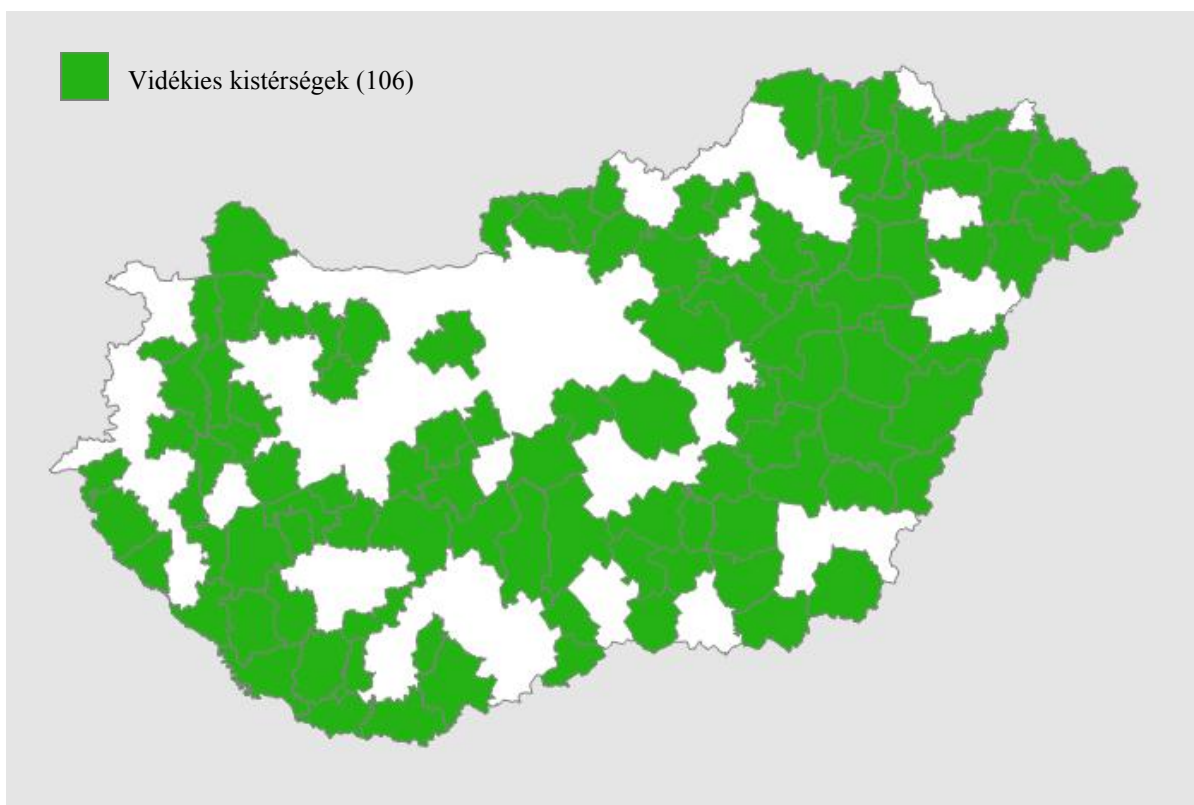
A kistelepülésekkel kapcsolatos statisztikai torzítások másik végén azok a „jómódú” kertvárosok, alvótelepülések jelennek meg, amelyek a városfejlődés egy bizonyos fokán

természetesnek nevezhetőek. Ezen települések „okozta” statisztikai problémát kezel, ha a lehatárolást agglomerációs övezetek mentén végezzük el, vagyis ha figyelembe vesszük az egyes, nagyobb méretű települések vonzaskörzeteit és egyfajta „városrégióként” kezelve őket, az azokon kívül eső területeket tekintjük rurálisnak. Viszont ez a megközelítés sem orvosolja az előbb említett nehézséget, ha az ezen kívül eső területeket települési mélységben vizsgáljuk. Ha pedig így elemezzük a kistérségeket, akkor az egyes terület egységek csonkán kerülhetnek az elemzésbe.

Belátva és tudva a rendszer korlátait, mégis, saját kutatásom alapjául a kistérségi rendszert választottam, szem előtt tartva annak adatelemzéssel kapcsolatos előnyeit.

Mindezek alapján, elemzéseim keretrendszeréül a korábban ismertetett, Csatári (2001) által is javasolt 120 fő/km²-es határértéket alkalmazom. Ezáltal igazodva a hazai településszerkezethez, összesen 106 kistérség került lehatárolásra, mint rurális terület egység.

12. ábra: Vidékiek kistérségei

Forrás: saját szerkesztés

Az egyes területek „vidékiességének” foka a korábban tárgyalt 10. ábrán látható. Ezeknek a területeknek a 2014-es évre vonatkozó adatai az alábbiak:

- a már említett 106 kistérség közül 48 abszolút vidékies, 19 erőteljesen vidékies, 39 vidékies jelleggel rendelkezik;
- területük összesen 59.558 km², amely az ország területének 64%-a;
- lakónépességük 3.250.662 fő, amely Magyarország lakosságának 33%-a.

A 12. ábrán látható területekre az előbb leírtakon túl jellemző, hogy változó mértékben, de csökkenő és előregedő a népességük. A mezőgazdaság még mindig a viszonylag domináns ágazat. Ezen túl a munkanélküliség általánosságban minden korcsoportban magasnak nevezhető, bár mértéke különböző lehet, ráadásul az átlagos iskolai végzettség is alacsony.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy bár jelentek már meg elemzések melyeknek a fókuszában a 2013. január 1-jén létrejött járási rendszer területegységei állnak (pl. Kovács et al. 2015), viszont munkámban az analízist a korábban kialakított területfejlesztési-statisztikai kistérségek keretében végeztem el. Az évek folyamán többször módosított, jelenleg 175 egységből álló rendszer, pont annak többszöri, időbeli alakulása okán vélelmezhetően reagál a jelenlegi magyar társadalmi-térkapcsolati folyamatokra is, így annak elemei egyfajta agglomerációs területként is kezelhetők. Így megfelelőnek ítéltam azt a jelenlegi (az elemzéshez a 2013. év adatait tudtam felhasználni²⁴) és a korábbi évek (2009 és 2011) társadalmi-gazdasági állapotainak vizsgálatára. Ráadásul a két keretrendszer között az eltérések nem túlságosan jelentősek.

Szintén lényeges megemlíteni, hogy a lehatárolásra került 106 kistérség jelentős átfedést mutat a KSH (2008/b) által, a kiemelten támogatott kistérségekről készített jelentésben hátrányos helyzetűnek minősített kistérségek listájával. A tájékoztatóban a 67/2007. (VI.28.) OGY-határozatra²⁵ támaszkodva, 31 mutató felhasználásával egy komplex rangsor került felállításra. A KSH által készített elemzés létrejöttékor a 174²⁶ egységből álló kistérségi rendszer 94 területegysége minősült hátrányos helyzetűnek. Ebből 33 a *leghátrányosabb, komplex program* besorolású, 14 minősült *leghátrányosabbnak* és 47 *hátrányos helyzetűnek*.

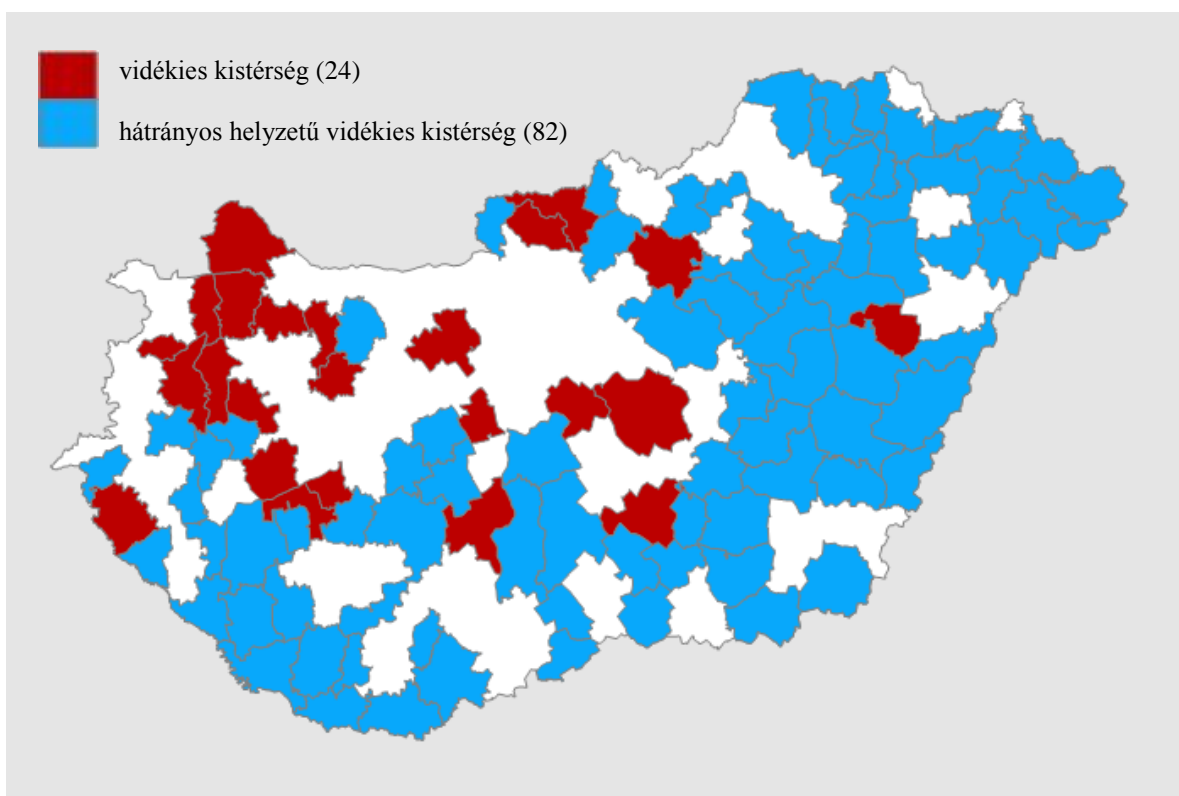
²⁴ Munkám 3. fejezetében részletesen is kitérek az adatgyűjtés nehézségeire.

²⁵ A hátrányos helyzetű térségek besorolást 2013-ban felváltotta (27/2013. (II. 12.) Korm. rendelet) a szabad vállalkozási zónák rendszere. Ilyen típusú zónába azon települések kerültek, amelyek a korábban meghatározott (311/2007. (XI. 17.) Korm. rendelet 2. melléklet) leghátrányosabb helyzetű kistérségek részei voltak. Továbbá meg kell említeni a kedvezményezett járások besorolásáról szóló, jelenleg hatályos 290/2014 (XI. 26.) Korm. rendeletet. De mint korábban írtam, nem alkalmazom a járási rendszert.

²⁶ A 2011. január 1-jén létrejött Devecseri kistérség abból az Ajkai kistérségből „vált ki” mely kedvezményezettség szerint a *nem érintett* kategóriába esett.

Az általam alkalmazott lehatárolás alapján a 106 vidékiesnek minősülő kistérségből 82 valamilyen mértékben hátrányos a KSH (2008/b) módszertana alapján (13. ábra). Vagyis ezen metódusok következtében az elemzésembe bevont kistérségek 77%-a (82/106) hátrányos helyzetű, míg országosan a hátrányos helyzetű kistérségek 87%-a (82/94) vidékies. Előbbi adat egy nagyon speciális keretet biztosít elemzésem számára, vagyis a fejlettség megítélése mindig csak nagyon relatív módon értelmezhető.

13. ábra: Magyarország vidékies és hátrányos helyzetű kistérségei

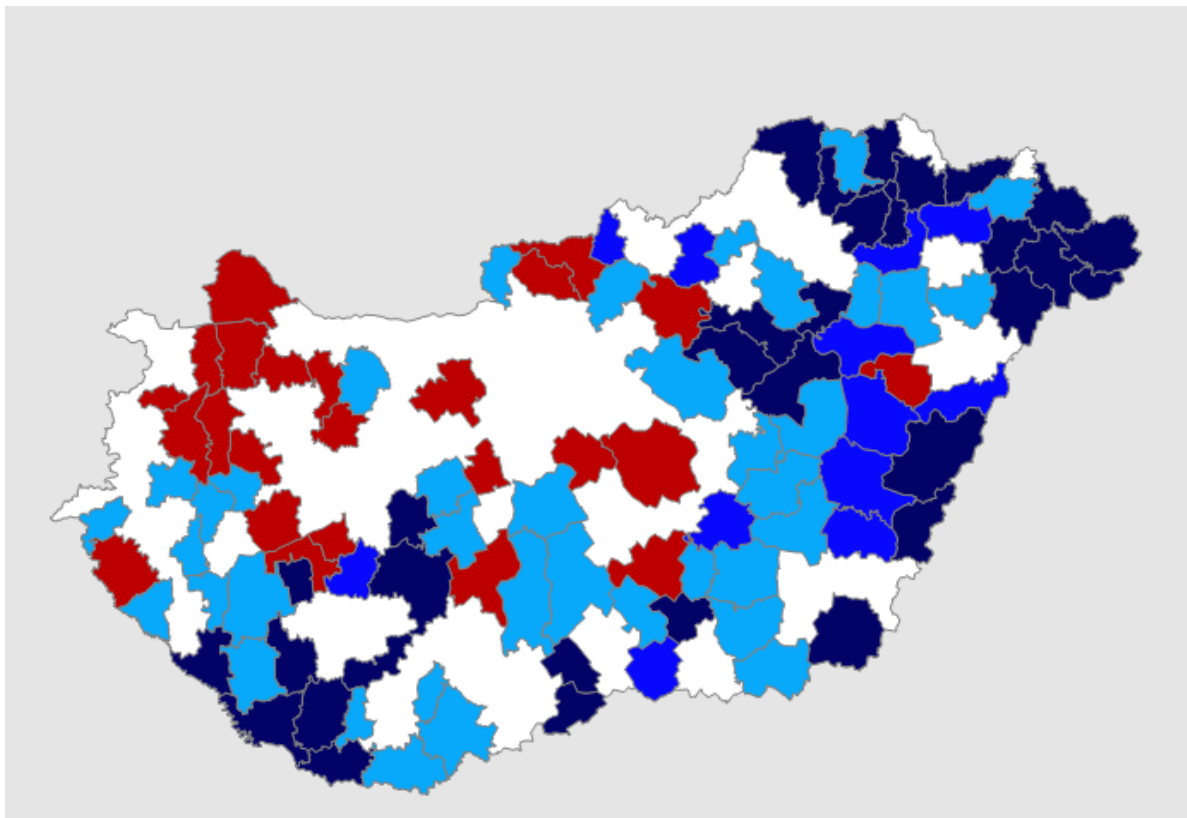
Forrás: saját szerkesztés

A hátrányos helyzetű kistérségek előbbi metodika szerint három csoportra bonthatók (hátrányos helyzetű kistérségek, leghátrányosabb helyzetű kistérségek, leghátrányosabb helyzetű kistérségek komplex programmal). Ez további összehasonlításra ad lehetőséget, annak vonatkozásában, hogy az egyes területegységek vidékiességének mértéke milyen szintű fejletlenséggel párosul. Előbbi, vagyis a kistérségek vidékiességének foka a korábban bemutatott 7. ábrán látható, míg a hátrányos helyzet besorolását a 14. ábra szemlélteti.

Érdekes, hogy ilyen téren viszont nincsenek nagyon egyértelmű azonosságok, vagyis nem jelenthető ki, hogy az abszolút vidékies kistérségek tartoznának leginkább a komplex programba. Bár itt mindenképp indokoltnak tartom megjegyezni, hogy annak

településszerkezeti adottságaiból adódóan, az Alföldön figyelhető meg a legerősebben vidékies kistérségek koncentrációja.

14. ábra: Magyarország vidékies és hátrányos helyzetű kistérségei

Forrás: saját szerkesztés

Azt is fontos megemlíteni, hogy az eredeti besorolás esetében, 174 kistérség közül 33 tartozik a komplex programmal fejlesztendő területegységek közé. Míg a ruralitás vonatkozásában lehatárolt 106 kistérség közül 32 tartozik ebbe a csoportba, az Ózdi kistérség az egyetlen városias jellegű. A 48 abszolút vidékies kistérség közül viszont „csak” 16 tartozik a komplex programba bevont kistérségek közé. Vagyis az állapítható meg, hogy a rurális jelleg önmagában sokszor fejletlenséggel párosul, de a fejletlen területegységeken belül nem annyira meghatározó a vidékiesség mértéke.

Ehhez kapcsolódik az a megállapítás amit Lukovics és Kovács (2011) tesznek versenyképességi elemzésükben, amely a tizenkilenc relatíve erős versenyképességű kistérség közé, tizenhét urbánus mellett, csak kettő rurális terület sorol.

Ezenkívül fontosnak tartom megjegyezni azt a közös vidékkutatást, amely a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat együttműködésének keretei között valósult meg (Perger 2015). A kutatás eredményei között talán a legfontosabb, ahogy

Perger (2015) megállapítja, az volt, hogy a feltételezésekkel ellentétben, vidéki térségek differenciálódása mégsem olyan erőteljes. A problémák többsége, nem helyspecifikus, így a kutatás nem igazolta a hely alapú, differenciát vidékfejlesztés relevanciáját, ugyanis egy térség jelenleg is legfontosabb tőkéje a földrajzi elhelyezkedés. Valamint elmondható, hogy szinte minden vidéki térség problémája a humán és a pénzügyi tőke hiányára vezethető vissza.

A kutatási jelentés elhelyezkedésre vonatkozó megállapítása azért is fontos, mert bizonyos mértékig elősegíti munkám egyik feltevésének (*3. hipotézis*) igazolását, de a téma szakirodalmi hátterének áttekintése után, munkám elemző részében fontosnak tartom ennek a kérdésnek az empirikus vizsgálatát is. Továbbá az alkalmazott lehatárolás képes lehet hozzájárulni ahhoz, hogy az azonos hierarchiaszinten lévő térségeket megfelelő módon tudjam összehasonlítani (*1. hipotézis*).

2. Az endogén fejlődés elmélete, annak tényezői és kapcsolata a vidékkel

Az endogén fejlődés kapcsán elmondható, hogy annak fogalmi keretrendszere, illetve elmélete igen összetett, főleg ha azt az endogén növekedéshez hasonlítjuk. Ez logikusnak is nevezhető, hiszen a társadalmi jólét igen széles körűen értelmezhető és a növekedés mennyiségi megközelítésével ellentétben az endogén fejlődés esetében a társadalmi haladás, mint minőségi megközelítés a jellemző. Ez persze nem jelenti, hogy az elmélet figyelmen kívül hagyja a kvantitatív kutatás elemeit.

Ezen fejezetben az általános fejlődéselméletek áttekintése után az endogén regionális fejlődés tényezőit vizsgálom, illetve az endogén fejlődés néhány speciális megközelítésére külön is kitérek. Mindezt úgy, hogy az elméleti áttekintés után az egész teóriát a rurális térségek aspektusába helyezem. Ennek külön jelentőséget biztosítanak az elmúlt évtizedekben, hazánkban és a szélesebb nemzetközi kitekintésben tapasztalható, egyidejűleg zajló, mégis sokszor ellentétes folyamatok.

2.1. Fejlődéselmélet

„A fejlődés fogalma – legáltalánosabb értelemben – azt a folyamatot jelenti, amely egy alacsonyabb szintű minőségből a minőség magasabb szintjéhez vezet” (Szentés 2011, 13. o.). Ehhez kapcsolódóan Szentés (2011) leírja, hogy a fejlődés fogalmát igen eltérően értelmezték az elmúlt évszázadok során, főleg a legutóbbi időkben, függően attól, hogy a társadalomtudomány mely ágáról beszélünk. De az eltérő értelmezés problematikáját Todaro és Smith (2009) is megemlíti, hozzátéve, hogy egy bizonyos fokú közmegegyezés nélkül méréseket sem lehet végezni és az sem tudnánk megmondani, tulajdonképpen mely ország fejlődik és melyik nem. A szerzők hozzátesszik, hogy szigorúan közgazdasági értelemben véve, a kifejezés alatt hagyományosan az olyan hosszú távú, egy főre jutó jövedelem növekedésének elérését értették, amely lehetővé teszi egy nemzet kibocsátásának gyorsabb ütemű növekedését, mint ahogy annak népessége gyarapszik. E szűkebb, gazdasági megközelítéssel egybevág, hogy a fejlődést lényegében ugyanígy definiálta jóval korábban Lord Robbins (1968) is.

Míg Sen (1988) még „tovább megy”, beemeli a humánusot a megközelítésébe, mely alapján kijelenti, hogy az életkörülmények javítása egyértelműen az egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb feladata kell legyen a közgazdaságtannak, és ezen, előbb említett

„javítási” folyamat egyértelmű része a fejlődés koncepciójának (Sen 1988). A fejlődést tehát úgy kell felfogni, mint például a társadalmi struktúrák, illetve a nemzeti intézmények jelentős változásait magában foglaló sokrétű folyamatot, amelynek része a gazdasági növekedés stimulálása, az egyenlőtlenségek csökkentése és a szegénység felszámolása (Todaro–Smith 2009)²⁷.

Ahogy munkám bevezetése során már említettem, egyetértek azzal a megközelítéssel, hogy míg a fejlődés minőségi, addig a növekedés mennyiségi változást jelent.

A fejlődés teóriájának értelmezése kapcsán Lewis (1988) a növekedés kifejezést használja, mégis, értelmezésem szerint az ő felfogásában is tetten érhető a változás minőségét minőségi jellege. A szerző egészen pontosan a fejlődéselméletet úgy értelmezi „...mint a közgazdaságtan azon részeit, melyek elengedhetetlen szerepet játszanak, ha megpróbáljuk elemezni a növekedést a gazdaságban, annak teljességében” (Lewis 1988, 36. o.).

Vagy ahogy Chant és McIlvaine (2009) leírja, a fejlődéselmélet sokkal inkább a változással foglalkozik, mint az megszokott a konvencionális társadalomtudományokban. A fejlődéselmélet mindig is szoros kapcsolatban állt azokkal a fejlesztési stratégiákkal, melyek az elméletet kívánták átültetni a gyakorlatba. Az elmélet kialakulása összefüggött az 1945 utáni világgal, változó anyagi lehetőségeivel, a fejlett és fejlődő világ közötti viszonyrendszerben.

Elkülönítve az elmúlt évtizedek meghatározó irányzatait, az alábbi kategorizálás tehető (Chant–McIlvaine 2009, Lengyel 2012/a):

- modernizációs elméletek, melyek különösen az 1940-es és 1950-es években voltak meghatározók, de az 1960-as évekig relevánsak maradtak;
- függőségi elméletek, melyek az 1960-as és 1970-es években voltak fontosak;
- neoliberális és szerkezetváltási elméletek, melyek az 1980-as években vetődtek fel és folytatódtak az 1990-es és 2000-es években;
- poszt-fejlődési elméletek, az 1990-es és 2000-es évek során.

Szintén a 20. század közepét jelöli meg időpontként Hoff és Stiglitz (2001), mióta határozott változások történtek a *fejlődés* megértésének terén. A szerzők megfogalmazása

²⁷ Mint arra Lengyel (2012/a) is felhívja a figyelmet, a szerzők megközelítésében jól érezhető a Nobel-díjas professzor, Amartya Sen eszmeisége.

szerint az tudjuk, hogy a fejlődés lehetséges, de nem törvényszerű, valamint, hogy a sikerre nincs is egyetlen biztos recept.

Ezen áttekintéshez kapcsolódik, hogy mint Szentés (2011) leírja, a közgazdaságtan a modern társadalmi-gazdasági rendszerek kialakulása óta foglalkozik a *fejlődés* kérdésével. A szerző hozzáteszi, a közgazdaságtudomány elmélettörténeti²⁸ áttekintése feltárhat számos elméleti-gazdasági-politikai kérdést, melyek – az előzőekben leírtak szerint is – a második világháború után önállóan megjelenő fejlődés-gazdaságtanban is megjelennek.

A diszciplína ezen megközelítésével egyetértve, ugyanakkor visszautalva a fejlődés elméletének eltérő megközelítéseire, találónak és praktikusnak nevezhető Sen (1988, 23. o.) véleménye, aki sommásan kijelenti, hogy a „...*fejlődés-gazdaságtan feladatai nem várhatnak a fejlődésnek egy tökéletesen megfogalmazott definíciójára*”.

Munkám jellegéből adódóan vizsgálom a fejlődés területi aspektusait is. A fejlődés térségi vonatkozásának vizsgálatában iránymutatónak tartom G. Fekete (2008, 131. o.) humanisztikus megközelítését, miszerint „...*a területi fejlődés az adott térségben élők emberi szükségleteinek korábbinál szélesebb körben, több szükségletre kiterjedően, illetve magasabb szinten történő kielégítéseként tekinthető*”.

Ha a fejlődés területi vonatkozásait vizsgáljuk, bármilyen fejlődésről is beszélünk, a cél nem lehet más, mint egy sikeres térség létrejötte, vagy éppen kialakulása. A sikeresség fogalmával és a sikeres régió kapcsán iránymutató Enyedi György (1998, 409–411. o.) sikerességi felfogása, amely a versenyképesség kritériumainak megfogalmazása mellett ügyel a természeti fenntarthatóságra és a társadalmi igazságosság szempontjaira is: „...*a sikeres régióban növekszik az előállított jövedelem. E jövedelem jelentős része helyben marad befektetésre, vállalkozói és személyi jövedelemre, adók formájában település működtetésre és fejlesztésre. A jövedelem növekedéséből a lakosság széles rétegei is részesülnek, a gazdasági növekedés nem károsítja a régió természeti környezetét, épített és kulturális értékeit. Végül: a növekedés a régió valamennyi településcsoportját érinti, nem növeli a régió belüli területi egyenlőtlenségeket*”. Illetve ha sikeres területegységeket a vidék vonatkozásában vizsgáljuk, akkor Glatz (2010, 7. o.) megközelítése szolgálhat alapul: „...*a siker tényezői a jó földrajzi adottság – mindenekelőtt közlekedés- és foglalkoztatásközei, valamint piacközei fekvés –, azután természeti, helyi erőforrások. Én mindezekhez hozzátehetem, mindinkább úgy látszik: a siker titka elsősorban az emberi lelemény, találékonyság, szorgalom és összefogás. Tehát a*

²⁸ Kiváló történeti áttekintést nyújt Lewis (1988), aki művében megvizsgálja a fejlődés teóriáját egészen a közgazdaságtudomány hajnalától.

helyi vidékfejlesztésben aktív emberek jelenléte és a helyi adottságok felismerése és kihasználása”.

Szintén rurális kontextusban Szörényiné Kukorelli (2014) leírja, hogy a társadalmi és gazdasági siker egyben a térség sikerét is eredményezi, mely sikeres pedig abból kifolyólag lesz, ha megújulás van a gazdaságban és/vagy új formációkba kezd, illetve nyitottabbá válik a társadalom. Utóbbi eredményeként a terület vonzóvá válhat a fiatalok és nem helyben élők száma, a folyamat pedig a helyi lakosságot is dinamizálhatja.

A fejlődés térbeliséggel kapcsolatos irányzatai között, legyen az a telephelyelmélet, vagy a regionális növekedés-, illetve fejlődésemélet, általánosan elmondható, hogy az utóbbi tíz-húsz évben két fontos tendencia nyert teret (Capello 2012, 315. o.):

- „megfigyelhető egyfajta elmozdulás a néha elvont elméleti megközelítésektől a gyakorlatias felé;
- illetve a dinamikus szemlélet előtérbe kerülése”.

A gazdasági fejlődés regionális vonatkozásával kapcsolatosan Capello és Nijkamp (2011) egyebek mellett példaként említi a társadalmi lehetőségeket, az egészséges környezetet, vagy éppen a színvonalas oktatást. De ahogy Stimson és szerzőtársai (2011) a fejlődés kapcsán regionális és gazdasági fejlődésről beszélnek, ennek vonatkozásában megkülönböztetik a kvantitatív és kvalitatív eszközökkel mérhető jegyeket. Hiszen bár fontos a vagyoni, illetve jövedelmi szint vagy a munkahelyteremtés, de ugyanúgy fontos a kreatív tőke, a társadalmi és gazdasági differenciák alacsony szintje, vagy éppen a fenntartható fejlődés.

A fejlődés területi aspektusát a gyakorlati oldalról megközelítve Blakely és Leigh (2011, 75. o.) úgy definiálja, hogy „...*a helyi gazdaságfejlesztés akkor valósul meg, amikor egy közösség életszínvonala megőrizhető és növelhető a humán és fizikai fejlesztési folyamatokon keresztül, amely az egyenlőség és fenntarthatóság alapelveire épül. Továbbá a gazdaságfejlesztés:*

- *mindenki számára biztosít egy minimális életszínvonalat és idővel növeli is azt;*
- *csökkenti az egyenlőtlenségeket;*
- *előmozdítja és támogatja a fenntartható erőforrások használatát és előállítását”.*

2.2. Az endogén fejlődés elmélete

A fejlődésnek egy bizonyos, napjainkra felértékelődött elméletének is nevezhető annak endogén válfaja. Ha magát a kifejezést vizsgáljuk, „...endogén alatt a közgazdaságtanban az olyan tényezőket értjük, amelyek nem örökölték („nem Istentől valók”), hanem a gazdasági tevékenység által tudatosan hozták létre azokat. A regionális tudományban a régióon belül tudatosan kialakított, az egyedi helyi tényezőkön alapuló, alulról szerveződő, a helyi társadalom aktív részvételével zajló közösségi fejlesztéseket, akciókat tartjuk endogén jellegűnek” (Lengyel 2012/b, 145. o.).

Magának az endogén fejlődésnek a megjelenését Benko (1997) az 1980-as évek végétől eredezteti, bár tény, hogy ekkor ő még ipari, illetve városi régiókról beszélt. Stimson és szerzőtársai (2011) szerint a regionális fejlődési elmélet hangsúlyában és fókuszában az utóbbi néhány évtizedben elmozdulás tapasztalható az exogén tényezőktől az endogén tényezők felé. Ezzel összhangban Lengyel (2012/a) is leírja, hogy a regionális fejlődésnél előtérbe kerülnek az endogén tényezők.

6. táblázat: A hagyományos és az új tőkeelméletek főbb jellemzői

<i>Az összehasonlítás szempontja</i>	<i>Hagyományos tőkeelmélet</i>	<i>Új tőkeelmélet</i>
<i>Jellemző időszak</i>	XVII. század – 1950-es évek	1950-es évek – napjaink
<i>Jellemzőbb tőkefajták</i>	pénztőke, befektetett tőke, állótőke, állandó/konstans tőke, változó/variábilis tőke, emberi tőke	gazdasági tőke, kulturális tőke, szimbolikus tőke, társadalmi tőke, tudás-tőke, kreativitás tőke, pszichikai tőke, intellektuális tőke, szervezeti tőke, strukturális tőke, kapcsolati tőke, természeti tőke, területi tőke
<i>Jelentősebb képviselők</i>	Petty, Quesney, Turgot, Smith, Ricardo, Mill, McCulloch, Say, Marx, Thünen, Böhm-Bawerk, Fisher, Wicksell	Bourdieu, Tomer, Machlup, Schultz, Coleman, Putnam, Becker, Edvinsson-Malone, Stewart, Sveiby, Lin, Sprenger, Stehr, Florida, Markman, Fukuyama, Camagni

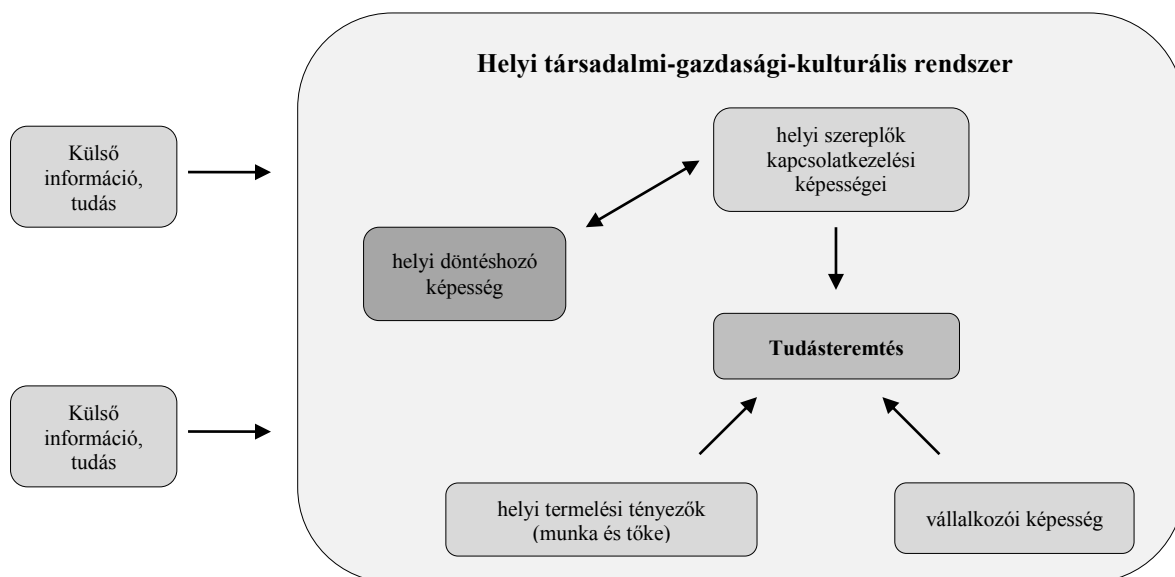
Forrás: Tóth (2013, 11. o.)

Az endogén regionális fejlődés elmélete egyfajta „ellenteória” válaszol azon korábbi fejlődési koncepciókra, melyek a kevésbé fejlett térségek esetében a külső tényezők fontosságát hangsúlyozták, úgy mint a régiók közötti kereskedelem, vagy a tőke, munka, technológia mobilitása (Tödtling 2009). Ehhez kapcsolódóan elmondható, mára jelentősen

megváltoztak a korábbi tőkeelméletek, legalábbis az azokat alkotó, legfontosabb tőketényezőket illetően (6. táblázat).

Az egész elmélet alapjául az a feltevés szolgál, hogy a fejlődés alapvető előfeltételei – kezdeményező képesség és vállalkozások – elérhető vagy látens módon jelen vannak a legtöbb régióban (Tödtling 2009). Ehhez hasonlóan Roberta Capello (2007, 2011) nézete szerint, az endogén fejlődés alapvetően egy térség koncentrált szerveződésének függvénye, szerves része annak, mely egy társadalmi-gazdasági és kulturális rendszer, aminek a komponensei meghatározzák a helyi gazdaság sikerességét: vállalkozói képesség, helyi termelési tényezők (munka és tőke), a helyi szereplők kapcsolatkezelési képességei, amelyek egyre inkább hozzájárulnak a tudásteremtés növeléséhez (15. ábra).

15. ábra: Helyi gazdaság sikerességét meghatározó komponensek

Forrás: Capello (2007, 2011) alapján saját szerkesztés

Capello (2007, 2011) megközelítésében az endogén fejlődés fontos feltétele továbbá a döntéshozó képesség, amely lehetővé teszi a helyi gazdasági és társadalmi szereplők számára a fejlődési folyamatok irányítását és támogatását, amikor változás és innováció megy végbe. Szükséges, hogy gazdagítsák a lokális/térségi szereplőket külső információkkal és a tudással, amelyek hozzájárulnak a térségi fejlődés általános folyamatához, illetve közvetítik a világgazdaság társadalmi, technológiai és kulturális átalakulásához való alkalmazkodás tudáskészletét.

E feltételrendszer megléte azért látszik fontosnak, mert számos, akár statisztikai adatokkal is kimutatható területi differencia nem a klasszikus termelési tényezők, így a tőke

és a munka, kevésbé hatékony hasznosításából adódik, hanem az adott térség vonatkozásában, az okok annál jóval mélyebben gyökereznek (pl. helyi földrajzi adottságok, nyitottság, kreativitás, vállalkozó kedv stb.) (Capello et al. 2009). A gazdasági fejlődés regionális vonatkozásával kapcsolatosan Capello és Nijkamp (2011) egyebek mellett példaként említi a társadalmi lehetőségeket, az egészséges környezetet, vagy éppen a színvonalas oktatást.

Természetesen, ha az endogén fejlődés elméletéről beszélünk, az szorosan összekapcsolódik az endogén fejlesztés elméletével. Utóbbi kapcsán Rehnitz (1993) megemlíti, hogy a hetvenes években megváltoztak a világ gazdasági körülmények és ugyanő leírja (1993, 154. o.), hogy „...a sokváltozós viszonyrendszerben az új regionális fejlesztési stratégiát számos ipari államban a régió belüli lehetőségekben, a potenciálok kiaknázásában, a saját erők megújításában és fejlesztésében látták”. Lados (2001) ehhez még hozzáteszi, hogy az előbbieken említett endogén erőforrások aktivizálhatók megfelelő körülmények között. Nem véletlen, hogy a megközelítést alkalmazzák mind a fejlett, mind a fejlődő országok esetében (Tödtling 2009).

Capello (2007, 2011) ezt kiegészíti azzal, hogy az endogén fejlődés elmélete két meghatározó irányzatra bontható. Az egyik a neomarkhalli megközelítés, amely úgy tekint a térségi növekedésre, mint az externáliák szerepének vállalatokra gyakorolt hatására. Míg a mostanában előtérbe került neoschumpeteri megközelítés szerint a fejlődés a lokális externáliáknak a vállalatok innovatív kapacitására gyakorolt hatásából eredeztethető.

A térségi adottságok kihasználása viszont sokszor nem egyértelmű, amiből jelentős hátrányok is adódhatnak. Az előzőekben említett, felszín alatti tulajdonságok felértékelődése rávilágít a hazánkban számos téren „leértékelődött” vidék valós problémáira. A területi egységek sikerességének kapcsán Capello és szerzőtársai (2009) szerint kézenfekvő, hogy legalább két feltétel kulcsszerepet játszik. Az egyik a lokális, vagy térségi termelés és a tudás helyes, illetve magas szintű kihasználása. Míg a másik fontos feltétel az adott térség specialitásait figyelembe vevő területi tőke lehetősége és annak hatékony kiaknázása.

Utóbbihoz kapcsolódóan, a regionális potenciál értelmezését jól megvilágítják a Rehnitz (1993, 154. o.) által leírt eltérő szakmai vélemények, illetve megnevezések: „fejlesztések alulról” (Brugges), „szelektív önállóság” (Stöhr), „autonóm régiófejlesztés” (Lukesch). Az endogén források, melyek a regionális potenciál meghatározói (Rehnitz 1993, 155. o.):

- „tőkepotenciál (rendelkezésre álló termelőbázisok és vagyon),
- munkaerő adottsága,
- infrastruktúra felszereltsége,

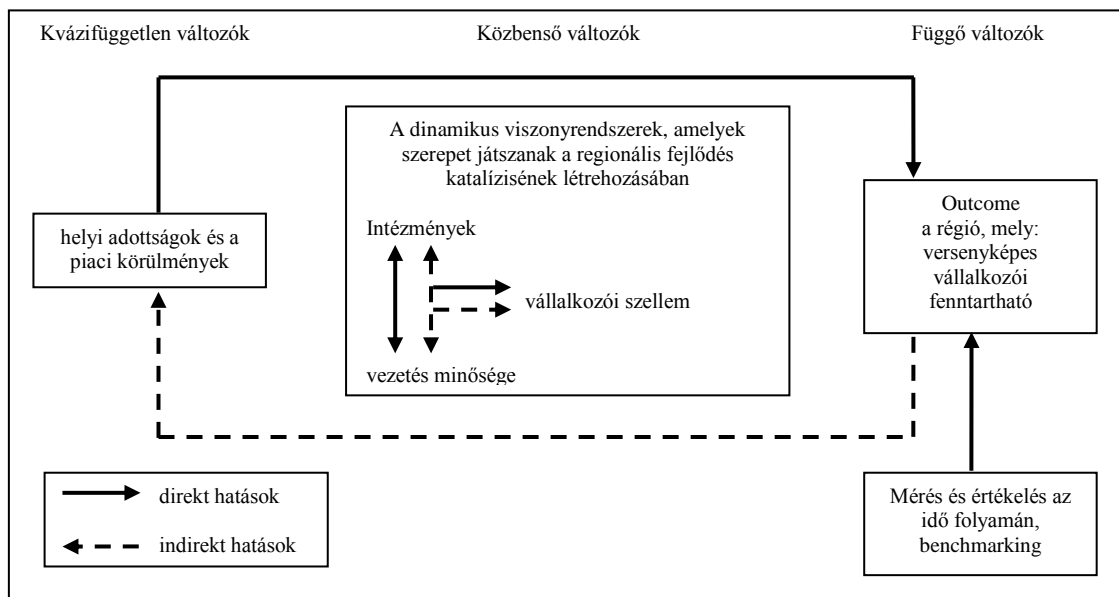
- földrajzi helyzet,
- környezeti állapot és minőség,
- piaci kapcsolatok (keresleti tényezők),
- szocio-kulturális adottságok,
- döntési-intézményi és hatalmi rendszer”.

Capello (2007) megközelítése szerint a területi különbségek elsődleges oka az innovatív tevékenységek egyenlőtlen eloszlása. Látható, hogy amíg korunkban a munka és tőke nagyon könnyedén mozog, addig a legkevésbé mobilis tényezők pont azon immateriális tényezők, amelyek egyebek mellett az innovatív kapacitáshoz is kapcsolódnak.

Capello (2007, 194. o.) az agglomerációs előnyöket három ilyen, az innovációt meghatározó tényezőtől származtatja:

- „a cégek közötti *területi, földrajzi közelség*, amely megkönnyíti a tacit tudás cseréjét;
- a cégek közötti *kapcsolati közelség*, amely úgy definiálható, mint helyi szereplők közötti interakciók és együttműködés;
- *intézményi közelség*, amely meghatározza a szabályrendszert és a viselkedési normákat”.

16. ábra: Az endogén regionális fejlődés új keretrendszere

Forrás: Stimson et al. (2009, 23. o.)

Amikor Stimson és szerzőtársai (2011) a fejlődés kapcsán regionális és gazdasági fejlődésről beszélnek, ennek kapcsán megkülönböztetik a kvantitatív és kvalitatív eszközökkel

mérhető jegyeket. Egy másik munkában Stimson és szerzőtársai (2009) a regionális gazdasági fejlődést alapvetően a (helyi) vezetés minőségének erősségétől, vagy éppen gyengeségétől, az intézmények hatékonyságától és a vállalkozások jelentőségének szintjétől teszi függővé. Ezek a dinamikus viszonyrendszerek formálják a fejlődés jellemzőit és egy adott régió teljesítményét (16. ábra). Látható, hogy az intézmények, a vállalkozói szellem és a (helyi) vezetés minősége a három leginkább meghatározó tényező, nem csak a régió teljesítményének formálása terén, de egy térség befogadóképességét és adottságait is számottevően képesek javítani (Stimson et al. 2009).

Káposzta (2014) is az endogén jellegű fejlesztés mellett érvel, feltéve a kérdést, hogy annak mi lehet a hozadéka. A szerző szerint így olyan új impulzusok érhetnek egy területet melyek mentén (Káposzta 2014, 409. o.):

- „a térség természeti, környezeti, gazdasági, illetve humán adottságai új egységet alkotva, ezen tényezők át- és újraértékelésével növekedés indulhat el;
- olyan gazdaságfejlesztési irányok fejlődhetnek ki, amelyek képesek a belső adottságokra épülve külső források bevonását is integrálni az adott térségben;
- az így kialakult munkahelyeken megtermelt javak elkölthető jövedelmet koncentrálnak az adott térségbe, így csökken a társadalmi krízis (elvándorlás, idősödő társadalom stb.), a gazdasági és infrastrukturális leszakadás kialakulásának lehetősége;
- ezen tényezők integrálódása mellett az adott térségek szociokulturális hagyományai, illetve a lakosság egyre növekvő részvétele a társadalmi döntésekben olyan közösségfejlesztést indíthat el, amelynek hatására eddig fel nem használt, ki nem merített források jelenhetnek meg”.

Káposzta megközelítésében mindenképp előremutató, hogy első helye a természeti, környezeti értékek állnak, melyeket a gazdasági és humán tényezők követnek. Valamint megítélésem szerint szintén pozitívum, hogy a külső tényezők bevonása is megjelenik a szemléletben, mely, igazodva munkám témájához és ismerve a magyar vidék helyzetét, mindenképp illeszkedik az alkalmazható realitásokhoz²⁹.

A szerzők nem beszélnek külön endogén megközelítésről, de általánosságban, a tangibilis és intangibilis tökefelhalmozás kapcsán Svendsen és Sørensen (2007) leírja, hogy mint azt a tapasztalat is alátámasztja, ha két vállalkozás pontosan ugyanazon kondíciókkal is rendelkezik, így például azonos a jogi környezet, a humán és fizikai tőke, vagy éppen a

²⁹ A szerző vidéki területekkel kapcsolatos fejlesztési megfigyeléseit munkám 2.5. fejezetében ismertetem.

természeti környezet, még akkor sem számíthatunk azonos gazdasági teljesítményre tőlük. A szerzők meglátása szerint ugyanez elmondható két település, vagy két régió, vagy éppen két ország relációjában is. Ezen különbségek magyarázata, véleményük alapján, az intangibilis tőkében rejlik.

Bár jelen dolgozat tárgyát elsődlegesen a fejlődés endogén válfaja képezi, de még a jelen kor körülményei között sem lehet figyelmen kívül hagyni bizonyos exogén tényezőket. Mint Stimson és szerzőtársai (2009) is utalnak rá, a pénzügyi folyamatok nemzetköziesedése és a régiók közötti munkaerő áramlása tipikusan ilyennek tekinthetők. Az előzőekben ismertetett új keretrendszerükhöz (16. ábra) kapcsolódóan, a szerzők véleménye alapján egy régió esetében meghatározó, hogy az intézményrendszer és a (helyi) vezetés képes legyen és tudjon is megszerezni olyan exogén tényezőket, amelyek szükségesek a hiányos endogén feltételek biztosításához, illetve új képességeket és adottságokat is képesek legyenek generálni. Tödtling (2009) is leírja, hogy a regionális fejlődés mindig az endogén és exogén tényezők együttes eredménye, így számos fejlődés út létezik, nincs ideális megoldás.

Ahogy Lengyel (2012/a) leírja, mára a regionális növekedés és a tágan értelmezett fejlődés terén is előtérbe kerültek az endogén irányzatok. Ez abból is adódik, hogy a különféle irányzatok között megfigyelhetők olyanok, amelyek a tőke fogalmára építik az endogén tényezők rendszerét (Lengyel 2012/a). Így a gazdasági tőke mellett számos új tőkeforma is az érdeklődés előterébe került.

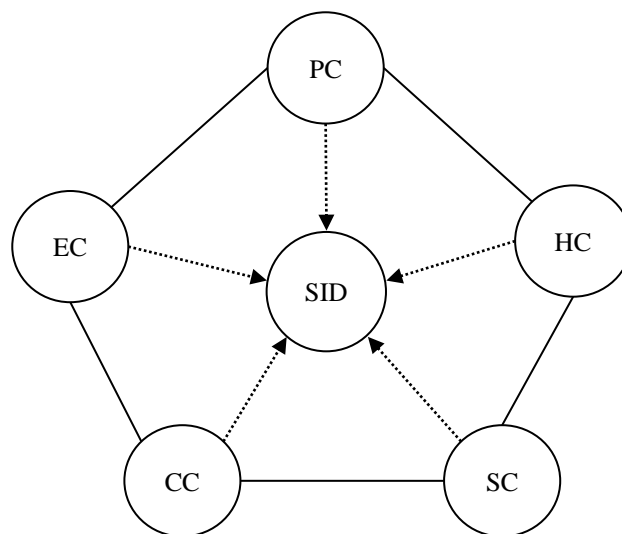
Lengyel (2012/a) is megemlíti a tudástőkét, de ugyanő idézi Lint (2008, 5. o.), aki, megkülönbözteti a klasszikus tőkefelfogástól a humán, kulturális és társadalmi tőkét. Azt is leírja, hogy a gazdasági tőke mellett Bourdieu (2002) kiemeli a kulturális és társadalmi tőkét, illetve ő vezette be (1978) a szimbolikus tőke fogalmát. Mindezekhez kapcsolódóan beszélhetünk a mások mellett Capello (2002) által vizsgált kapcsolati tőkééről is.

Továbbá meg kell említeni a természeti tőkét, ami azért is fontos, mert a rurális térségek szemszögéből igen fajsúlyosan jelenik meg a múltban igen sokszor elhanyagolt tényező. A természeti tőke felértékelődését emeli ki Buday-Sántha (2006) is, amikor azt mondja, hogy a hagyományos tőkék – föld, munka, ember alkotta tőke – mellett a modern elmélet szerint már négyes felosztás a kívánatos, így a gyártott vagy előállított tőke, a humán tőke, a társadalmi-szervezeti tőke, és a természeti (ökológiai, környezeti) tőke (Buday-Sántha 2006, 352 o.). Radej (2007) is ezen négy tényező beemelésével alakította ki modelljét, de számos más, vidékkel kapcsolatos elemzésben is ez a keretrendszer, vagy éppen megközelítés köszön vissza. Lényegüket illetően Kolmair és Gamper (2002), illetve Scoones (1998) modelljei is az

előző négyes osztatú megközelítésre rímelnék. De Agarwal és szerzőtársai (2009) munkája is csak annyiban tér el, hogy az említett négy tényező mellett külön kezelik a kulturális tőkét.

Hasonló logika mentén, Stimson és szerzőtársai (2011) a közgazdasági gondolkodás újabb keletű evolúciójának részeként leírják, hogy a legutóbbi két évtizedben további elmozdulás tapasztalható a fenntartható fejlődés irányelveinek beépítése terén a regionális fejlesztés és tervezés területén.

17. ábra: A fenntartható innovatív fejlődés tényezői

Forrás: Stimson et al. (2011) alapján Lengyel (2012/c, 67. o.)

Stimson és szerzőtársai munkája alapján a fenntartható innovatív fejlődés jól megfogható öttényezős modelljük (17. ábra) segítségével (Lengyel 2012/c, 68. o.):

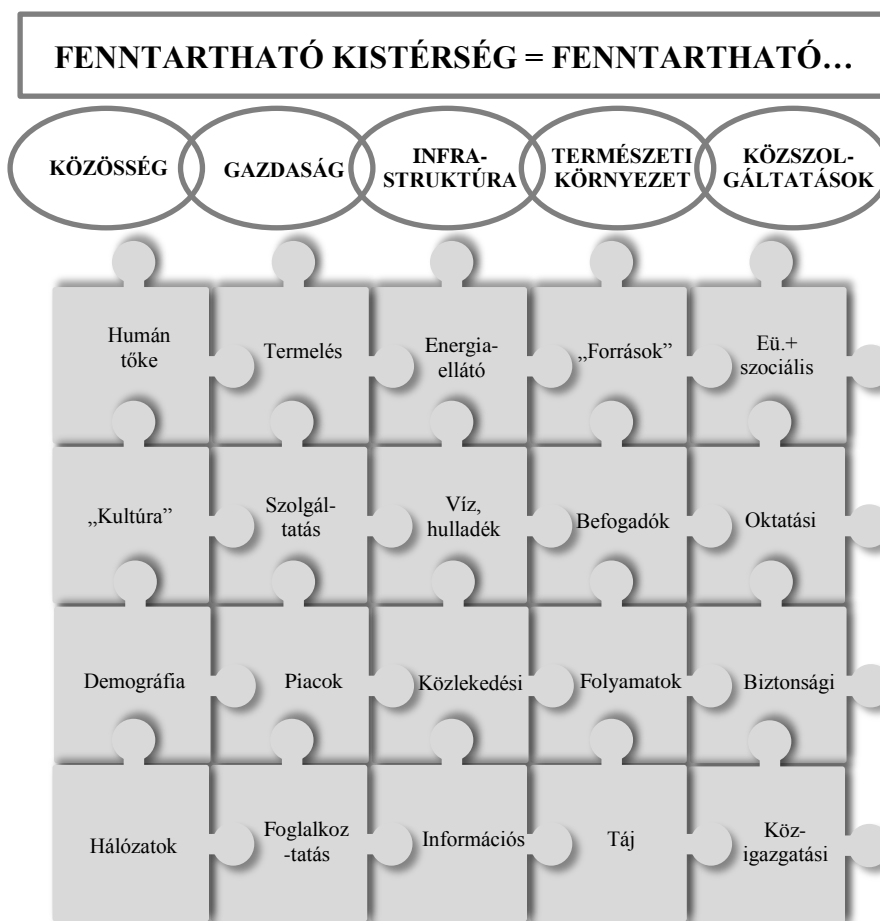
1. „Termelői tőke (PC: *productive capital*): ez összhangban áll a neoklasszikus felfogással, ahol a hagyományos termelési függvény a munkától és tőkéből függ.
2. Humán tőke (HC: *human capital*): a munkaerő minőségét jelenti, amely az oktatásból, szakképzésből, avagy az új képességek gyors elsajátításából ered, lényeges, hogy ez a humán tőke minél egyenletesebben terüljön szét a népességben belül.
3. Társadalmi tőke (SC: *social capital*): az emberek közötti interakció és kommunikáció milyensége, amely a társadalmi-gazdasági kapcsolatok, az üzleti hálózatok (formális és informális), bizalom alapuló együttműködések stb. feltétele.
4. Kreatív tőke (CC: *creative capital*): az új kihívásokra és új lehetőségekre való hatékony választ, a vállalkozókészséget, az újszerű gondolatokat, az innovatív előrelátást stb. teszi lehetővé.

5. *Ökológiai tőke (EC: ecological capital)*: az élhető környezet, a tiszta levegő és víz, a rekreációs lehetőségek, a városi zöld terek stb. mind szükségesek egy térség tartós és kiegyensúlyozott fejlődéséhez”.

Bár Stimson és szerzőtársai (2011) munkájában szerepel a kreatív tőke is, a modell logikája tekintetében illeszkedik az előtte említett felosztásokhoz.

Szintén az endogén fejlődés elméletének része Dinya (2013, 2015/b) modellje, amely reflektál Stimson és szerzőtársainak (2011) megközelítésére, és szintén szem előtt tartja a fenntarthatóságot. A szerző kimondottan a kistérségekre fókuszál. Keretrendszere öt fő pilléren nyugszik, mely pilléreket négy-négy további részre bont (18. ábra).

18. ábra: A fenntartható kistérség modellje

Forrás: Dinya (2013, 25. o.)

A modell pilléreivel kapcsolatosan Dinya (2013) leírja, a *fenntartható közösség* lételeme minden térségnek, hiszen a mobilizálható civil hálózatok jelentik annak alapjait. Tőke nélkül még lokális térségek esetében sem beszélhetünk versenyképességről, így a *fenntartható*

gazdaság léte is kulcskérdés. A *fenntartható infrastruktúra* is alappillér a modellben, hiszen a globális kihívások helyi szinten is érvényesülnek és azok a perifériákat hatványozottan képesek sújtani, felértékelve ezzel a helyi ellátórendszereket. Népségmegtartó szerepe miatt a *fenntartható intézményrendszer* is nélkülözhetetlen, valamint elmondható, hogy az eddigi elemek mindegyikének összhangban kell állniuk a *fenntartható természeti környezettel*, ez minden térségnek elemei érdeke, annak lakosságával együtt.

Az eddig vizsgált fejlődési szemléletektől némileg eltérő módon Vermeire és szerzőtársai (2008) az általuk a rurális térségek vállalkozói számára legfontosabbnak ítélt és „észlelt” tényezőinek nevezett elemeket endogén és exogén megközelítésből is vizsgálják (7. táblázat).

A szerzők a humán tőkét, a fizikai tőkét, a természeti tőkét, a társadalmi tőkét és a pénztőkét emelték be rendszerükbe, amelyben igen érdekes, és néhol vitatható, ezen elemeknek az endogén és exogén tényezők mentén való összehasonlítása. Értelemszerűen a társadalmi tőke esetében nem beszélhetünk exogén tényezőről, de a természeti elemek esetében is csak a klímaváltozás az, amely egyértelmű, külső tényezőként megjelenik. A humán tőkét a térségbe esetlegesen beköltözők hozzadják magukkal, míg a fizikai tőke és a pénztőke főleg a szubvenciók révén jelenhet meg.

A tényezőkkel kapcsolatos kritikaként meg kell jegyezni azt a hiányosságot, hogy bár a szerzők beszélnek mezőgazdasági tudásról, maga a termőföld nem jelenik meg a rendszerben. Továbbá az endogén és exogén tényezők szerzők általi elhatárolása a természeti tőke esetében olyan értelemben vitatható, hogy több az endogén elemekhez sorolt tényezőnek vannak exogén vonatkozásai. A szélenergia esetében ez nem is lehet kérdéses.

A rendszert illetően az egyes tényezőknek a számbavétele a lényeg, nem pedig azok súlyozása az adott régiókban (Vermeire et al. 2008). Vagyis ezzel a szerzők azt sugallják explicit módon, hogy a tőkék relatív fontossága eltérő lehet a különböző térségekben.

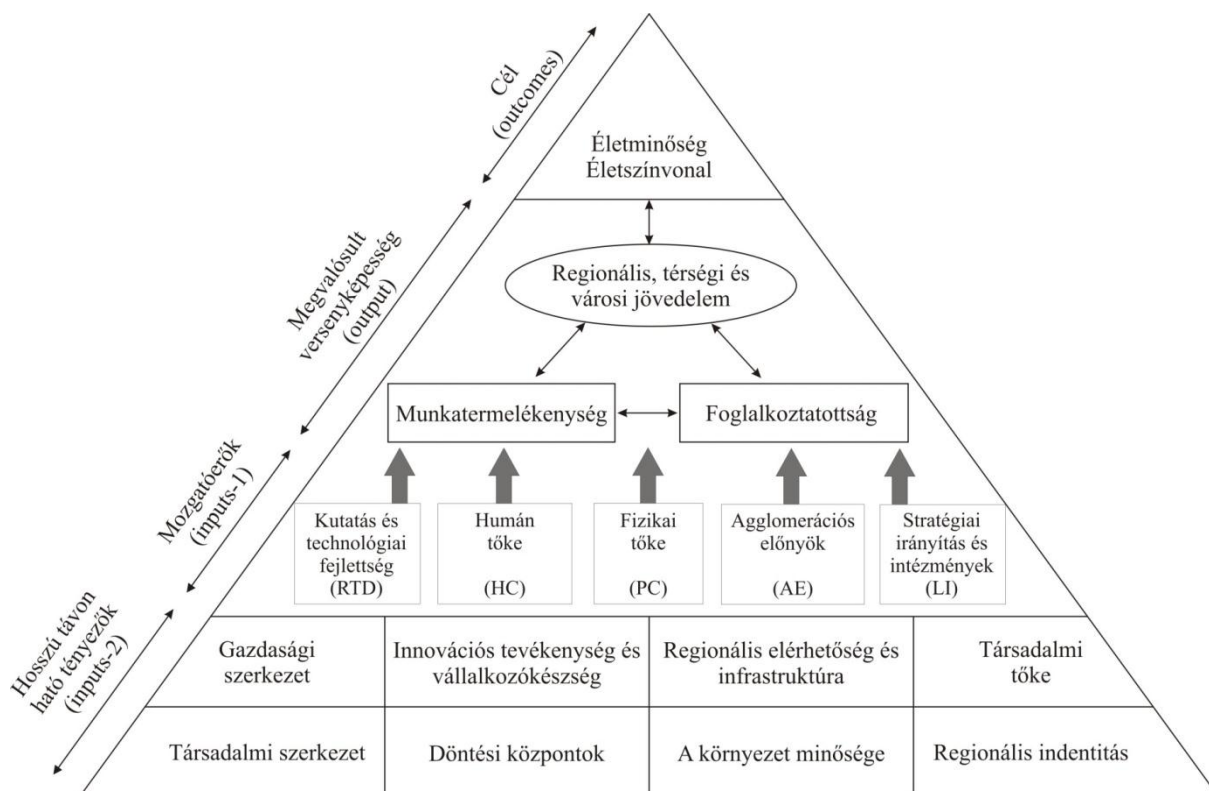
7. táblázat: Az észlelt és fontos endogén és exogén tőkeelemek

<i>Tőkeelemek</i>	<i>Endogén tényezők</i>	<i>Exogén tényezők</i>
<i>Humán tőke</i>	Tudás alapja: - mezőgazdasági tudás - marketing és menedzsment tudás Rendelkezésre álló munkaerő: elnéptelenedés - jó képességű munkaerő és szakképzettség Vállalkozások: családi karakter - abszorpciós kapacitás, tanulás, kooperáció - elkötelezettség, dinamizmus	Tudás: - tudományos és szakmai tudás - High-tech kompetenciák Vidékre (be)költözők
<i>Fizikai tőke</i>	Elérhetőség mikro- és mezoszinten Alacsony szintű mobilitás Turista attrakciók távolsága Ipari területek Víz és energia elérhetőség	Elérhetőség makroszinten Tömegközlekedés Városi gazdasági elemek távolsága Internet
<i>Természeti tőke</i>	Természeti termelési tényezők: mezőgazdaság, erdőgazdálkodás Környezeti minőség Táj és természet vonzereje Vízgazdálkodás Szél- és vízenergia	Klímaváltozás
<i>Társadalmi tőke</i>	Erős társadalmi kohézió: - informális kapcsolatok - verseny - zárt hálózatok Családi vállalkozások: - internális fókusz - tacit tudás - rugalmasság - vonzerő Környezettudatosság (ökológiai, tűzveszélyesség) Lakosság nyitottsága	
<i>Pénztőke</i>	Bankkölcsönök Államháztartás (önkormányzat) Világos üzleti terv	Mezőgazdasági és vidékfejlesztési támogatások Vállalkozásindítás, szolgáltatások és KKV-k támogatása Kockázati tőke Piacra jutás pénzügyi támogatása Engedélyezési eljárás és bürokrácia Külső, nagyméretű befektetők

Forrás: Vermeire et al. (2008, 851. o.)

Továbbá meg kell említeni a Lengyel (2003) munkásságához kapcsolódó piramis-modell megújított változatát (Lengyel (2015), Lengyel–Szakálné Kanó (2012)) is (19. ábra). A modell egyszerre épít az endogén növekedés és fejlődés elemeire (Lengyel–Rechnitzer 2013), azaz kapcsolódik azon tendenciához, amelyet Lengyel és Szakálné Kanó (2012) ír le, vagyis, hogy megnövekedett azon területi versenyképességgel kapcsolatos tanulmányok száma, melyekre mind az endogén növekedés, mind az endogén fejlődés elmélete hatást gyakorol.

19. ábra: Endogén jellegű (megújult) piramis-modell

Forrás: Lengyel (2015)

A megújított modell az endogén fejlődés tényezői mellett hagyományos elemeket is tartalmaz (Lengyel–Szakálné Kanó 2012):

- *kutatás és technológiai fejlesztés*, ami alatt azon gyorsan bevezetésre kerülő újításokat értik a szerzők, melyek érkehetnek a régió kívülről, de annak versenyképességét növelik;
- *humán tőke*, melynek fontos eleme a munkaerő létszáma vagy éppen a térség korstruktúrája, de ugyanígy fontos a munkaképes korosztály osztályszáma is;

- *termelő tőke és a külföldi működő tőke (FDI)*, amelyek a szerzők megfogalmazása szerint nélkülözhetetlenek a versenyképesség szempontjából, és utóbbitól kívülről érkezvén új ágazatokat és új munkahelyeket képes létrehozni;
- *traded szektor, vállalkozókészség és klaszterek* kapcsán elmondható, hogy az exportképes vállalkozások jelenléte mindenképp erősíti a térségi versenyképességet, főleg ha ezen vállalkozások klaszteresednek is. Továbbá a térségi szakosodáshoz járul hozzá az innovatív kis- és középvállalkozások jelenléte.
- *társadalmi tőke és intézményrendszer*, amelyek kapcsán a sikeresség fontos eleme, hogy megvalósuljon a helyi vállalkozások, állami intézmények és civil szervezetek közötti harmonikus együttműködés.

A modell által tartalmazott endogén elemek kapcsán, a példák között Lengyel és Szakálné Kanó (2012) is megemlíti a társadalmi tőke és a klaszterekhez kapcsolódó térségi szakosodás endogén elemeit, de ezeken túl véleményem szerint idesorolható a társadalmi tőke és az intézményrendszer bizonyos része is.

A vállalkozások és a vállalkozói tevékenység kapcsán mindenképp érdemesnek tartom megemlíteni, azok vidéki specifikumait. Már csak azért is, Akgün és szerzőtársai (2011) szerint a vállalkozói tevékenységre úgy tekinthetünk, mint a vidékfejlesztés és a vidéki tőke³⁰ kiaknázásának fő eszközére. Bozsik (2010) is a vidéki gazdaság kiemelt szereplőiként tekintenek a vállalkozásokra. Mint a szerző leírja, megkülönböztetett szerepük révén mód nyílik a közvetlen gazdasági fejlődés, a térségi GDP emelkedésére, valamint a foglalkoztatási és szociális feszültségek oldására.

Ilyen vonatkozásban Meccheri és Pelloni (2006) megállapítja, hogy még ha rengeteg különféle dolog játszik is szerepet, egyfajta egyetértés rajzolódik ki a kutatók között azon tényezőket illetően, amelyek hátráltatják a vidéki vállalkozásokat. A szerzőpáros (2006, 373. o.), felhasználva Wortman, Smallbone és Dabson munkáit, ezen akadályok közé sorolják a kis méretet, mely a skálahozadék és a kritikus tömeg elérése szempontjából problémás, a pénzügyi források nehézkes elérését, a szükséges technológiákhoz való hozzáférést és a humán tőke relatíve alacsony szintjét.

³⁰ Akgün és szerzőtársai (2011, 1209. o.) Emery N. Castle „*rural capital*” fogalmát használják, mely magában foglalja a természeti tőkét, az ember alkotta tőkét, a humán tőkét és a társadalmi tőkét.

Továbbá a megváltozott város-vidék kapcsolatok³¹ vonatkozásában Webber (2009) a vidéki vállalkozások tekintetében hangsúlyozza a tudás, mint külső tényező hatásának fontosságát mind a vállalat elhelyezkedése (telephely), mind a klaszteresedés szempontjából.

Így el is jutunk a Lengyel (2003) piramismodelljének³² alaptényezőinek G. Fekete (2008) által továbbgondolt, kevésbé fejlett térségekre kidolgozott megközelítéséhez. Bár a szerző explicit nem használja a vidék kifejezést, értelmezésem szerint az átalakított alaptényezők listája jól illik rájuk (8. táblázat).

8. táblázat: Kevésbé fejlett térségek versenyképességének alaptényezői

<i>K+F</i>	<i>Intézmények és társadalmi tőke</i>
- Helyi tudás feltárása	- Centrumhoz kapcsoló intézmények
- Mindennapi innovációk	- Kapcsolat a centrumban élőkkel
- Humán innovációk	- Helyi közösségi kapcsolatok hálója
- Hagyományok korszerűsítése	
- Transzferközpontok	
<i>Infrastruktúra</i>	<i>Környezet</i>
- Elérhetőség (közlekedés, infokommunikáció)	- Természetközeli lakókörnyezet
- Vállalkozói zóna, inkubátorház	- Biodiverzitás
- Üzleti szolgáltatások	- Környezetvédelmi infrastruktúra kiépültsége
- Helyben értékesítés csatornái	- Szennyezettség
<i>Humán tőke</i>	<i>Vállalkozások</i>
- Betelepülő fiatalok	- KKV-k integrációkban
- Önálló tevékenységre felkészültség	- Közösségi vállalkozások
- Ökológiai szemlélet és tudatosság	- Családi gazdaságok
- Közösségi menedzsment	- Munkahelyek a centrumban
<i>Befektetések</i>	- Egészségügyi, szociális és környezetvédelmi szolgáltatók
- Etikus bankok	- Tájtermékek előállítása
- Befektetések a „puha” ágazatokban	

Forrás: Lengyel alapján G. Fekete (2008, 149. o.)

Mint azt G. Fekete (2008) leírja, a perifériák versenyében többek között új elemként beszélhetünk a környezeti fenntarthatóságról és a társadalmi bevonás követelményéről, vagy éppen a szociális gazdaság működéséről, a közösségi és a külső szereplők nagyobb térnyeréséről is. E hangsúlyeltolódások tették lehetővé a versenyképességi piramis elmaradott térségek körében való értelmezését.

³¹ A szerző az '50-es évek végétől datálja a folyamatot, az ipari termelés megváltozásához kapcsolódóan. Természetesen az időpont a kapitalista gazdaságok körére értendő.

³² G. Fekete (2008) még az eredeti modellt (Lengyel 2003) „igazította” a kevésbé fejlett térségek szükségleteihez, de úgy gondolom, az így helytálló.

Kimondottan fontosnak és előremutatónak tartom G. Fekete szemléletét, melyet a 8. táblázat jól visszaad. Talán annyit kell megjegyezni, hogy a humán alaptényező esetében megemlített, oda betelepülő fiatalok többnyire nem az elesett területeket választják, így az ilyen vonatkozásban ott megjelenő, új humán tőke volumene igen korlátozott. De ettől függetlenül a szerző meglátásaival magam is azonosulok. A táblázatban a K+F-et illetően leírt elemeket magam is érintettem a rurális innovációk kapcsán. Az infrastruktúra tekintetében a helyben értékesítés csatornáit emelném ki, mely igen fontos lehet egyes falvak esetében. Valamint a helyi közösségek lehetnek azok, melyek aktivitásukkal előmozdíthatnak akár egész településeket is.

2.3. Területi tőke

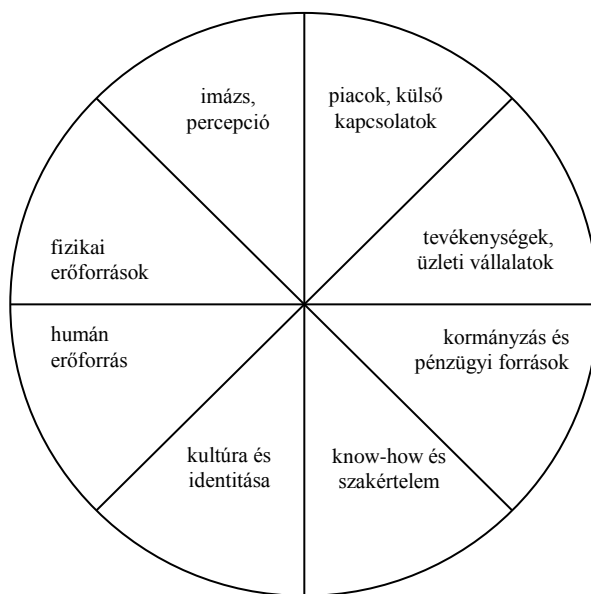
A számos tőkefajta egységes keretrendszerbe foglalása esetén beszélhetünk a területi tőke megjelenéséről. A fogalom kezdetben inkább szakértői dokumentumokban fordult elő (AEIDL 1999, EC 2005, OECD 2001). Így az OECD (2001) anyagában, a területi tőke vonatkozásában megfogalmazódik, hogy a területi dimenzióknak egyértelműen meghatározó hatása van a gazdasági tevékenységek jövedelmezőségére és versenyképességére nézve. Faludi (2006) megemlíti a területi kohézió kapcsán, és az Unió (EC 2005) vonatkozó anyagában már leszögezik, hogy a területi politikáknak elő kell segíteni az egyes térségek területi tőkéinek fejlesztését, mert az közvetve egész Európa versenyképességének növeléséhez is hozzájárul.

Némileg már az előbbiek is tükrözik, hogy mára a területi tőke koncepciója jelentősen felértékelődött, legalábbis igen népszerű fogalommá vált. Az alábbiakban magam is igyekszem minél részletesebben körbejárni a témát. Ennek kapcsán fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy magam a koncepciót az endogén fejlődés keretein belül értelmezem, annak egy lehetséges megközelítési módozataként.

A kezdeti koncepciók közül az AEIDL (1999) modellje azért nevezhető jelentősnek, mert annak esetében, már ekkor, komponens-elvű megközelítés jelenik meg. A keretrendszerben (AEIDL 1999) a *fizikai erőforrások és menedzsmentjük* alatt főleg a természeti erőforrások értendők, a *kultúra és egy térség identitása* a résztvevők közös értékeiket és érdeklődésüket jelenti. A *humán erőforrás* a térségben élő férfiakat és nőket takarja, a népesség demográfiai karakterisztikáját és annak társadalmi struktúráját. A *helyi intézmények és adminisztrációk* testesítik meg a politikai szabályokat, illetve a *kormányzást*, de ide tartoznak a *pénzügyi források* is. A *tevékenységek és üzleti vállalkozások* foglalják

magukba a földrajzi koncentráció mértékét és azok struktúráját (a vállalkozások mérete, szektorok stb.). A *piacok és külső kapcsolatok* alatt főleg azok más piacokba való integrálódása értendő. A *térségi imázs és percepció* külsőleg és belsőleg is, párhuzamosan jelenik meg (20. ábra).

20. ábra: Egy térség tőkéjének nyolc komponense

Forrás: AEIDL (1999, 22. o.)

Az OECD (2001) által javasolt megközelítésben minden térség rendelkezik egy sajátos, csak rá jellemző tőkével – a területi tőkével –, mely eltér más régiókéétól, és amit számos olyan tényező alakít, melyekre egymás után világítanak rá a különböző tudományos elméletek. Ezen tényezők közé sorolhatjuk a régió földrajzi elhelyezkedését, éghajlatot, szokásokat, természeti erőforrásokat, életminőséget vagy a területen található városok általi agglomerációs gazdaságokat. Ezeken felül ugyanakkor ide sorolhatók azok az üzleti hálózatok is, melyek csökkentik az együttműködés során felmerülő tranzakciós költségeket.

Nagyon hasonló megfogalmazással él a vonatkozó uniós dokumentum (EC 2005) is, amely leírja, hogy minden régió rendelkezik egy csak rá jellemző területi tőkével, mely különbözik más területekétől, illetve magasabb hozamot biztosít különböző befektetések esetében. Ennek oka, hogy sokkal jobban igazodnak az adott terület igényeihez és sokkal hatékonyabban hasznosítják a rendelkezésre álló erőforrásokat, illetve lehetőségeket. A területi tőke sok összetevője, beleértve más területekkel való integrációjukat és kapcsolatukat is, a termelékenység növekedését eredményezheti, ezáltal fejlődést generál.

Az OECD elemzése (2001, 17. o.) a következő néhány kulcsfontosságú gazdaságpolitikai következtetést állapítja meg:

- „ha olyan területeken koncentrálódnak a beruházások, melyeken azok a legnagyobb hasznot képesek hajtani, akkor az erőforrások arányosabb és jobb eloszlása válik lehetővé, így biztosítva az ország egészére kiterjedő nagyobb fokú és hosszantartó növekedést (mivel a beruházások hatékonyabbak egy adott területhez társítva, mint egyébként);
- a regionális fejlesztés támogatására és a területi egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló társadalompolitikának elsősorban abban kell segítenie a régiókat, hogy azok kiaknázhassák területi tőkéjüket;
- az adók vagy más anyagi ösztönzők bevezetése annak érdekében, hogy a vállalatok olyan területekbe fektessenek, amelyekbe egyébként nem tették volna, hosszútávon nem eredményez fejlődést, mivel ez a lépés nem biztosítja, hogy a befektetések illeszkednek az adott régió területi tőkéjéhez”.

Illés (2009) az OECD megközelítése mentén értelmezi a területi tőkét, amelyet ő ez alapján egy viszonyokra és funkciókra vonatkozó fogalomként értelmez, amelynek bár elemei különbözőek, vannak közös jellemzőik. Vagyis a területi tőke elemei (Illés 2009, 92–93. o.):

- „a közjavaknak és infrastruktúrának egy meghatározott helyhez kötött mennyisége, amelyek kollektív, magáncélokra nem kisajátítható szolgáltatásokat nyújtanak;
- elmozdíthatatlan jóságok, amelyek állandóan az adott hely részei;
- hely-specifikusak, azaz ugyanolyanokat szinte lehetetlen máshol találni;
- örökség jellegűek, azaz hosszú idő alatt halmozódnak fel, vagy rakódnak le, és nemigen lehet őket rövid idő alatt megteremteni.

Lehetnek:

- természeti képződmények;
- anyagi és nem anyagi örökség jellegűek;
- állóeszközök, infrastrukturális létesítmények;
- és lehetnek szellemi, kognitív, szociális, kulturális és intézményi tőkeelemek”.

Az OECD 2001-es megközelítésére reagál Giffinger (2007) és Waterhout (2007) is, akik annak alkalmazhatóságát vizsgálják. Valamint a közelmúltban megjelent a témakör elméleti-tudományos és a korábbiaknál szofisztikáltabb megközelítése, amely Camagni (2008, 2009/a) nevéhez fűződik. Ráadásul a nemzetközi szakirodalom mellett a témának

bővülő magyar nyelvű szakirodalma is fellelhető (Dinya (2013, 2015/b), Horváth (2013), Jóna (2013/a, 2013/b), Lengyel (2012/a), Rechnitzer (2016), Tóth (2010, 2011, 2013)).

Camagni (2008, 2009/a) rendszere magában foglalja mindazokat az eszközöket, amelyek fontosak a regionális fejlődés szempontjából. A megközelítés egy homogén, elméleti keretrendszer lehetőségét adja, amely képes magyarázni a jelenlegi területi folyamatokat és esetlegesen előrejelzések készítése során is hasznos lehet. Camagni (2008) szerint, ilyen vonatkozásban, a definitív megközelítés szerint maga a területi tőke azon különféle javaknak az összessége, amelyek meghatározzák egy térség jellegét.

21. ábra: A területi tőke összetevői

R i v a l i z á l á s	Magas rivalizálás (magánjavak)	Magán állótőke állomány Pénzben kifejeződő externáliák (hard) Díjköteles javak (kizárólagosság) c	Kapcsolati magán szolgáltatások: - a cégek külső kapcsolatai - K+F eredmények transzfere Egyetemi spin-offok i	Humán tőke: - vállalkozókészség - kreativitás - magán know-how Pénzben kifejezett externáliák (soft) f
	(klub javak)	Tulajdonosi (saját) hálózatok Kollektív javak: - tájkép - kulturális örökség (magán együttesek) b	Kooperációs hálózatok: - stratégiai szövetség K+F- ben és tudásban - PPP a szolgáltatásokban és tervezésben Természeti és kulturális erőforrások kormányzása h	Kapcsolati tőke: - együttműködési képesség és kollektív tevékenység - kollektív kompetenciák e
	(kevert közjavak)	Erőforrások: - természeti - kulturális Társadalmi állótőke: - infrastruktúra a	Ügynökségek a K+F transzferére Befogadóképesség az új eszközök iránt Agglomerációs és környezeti előnyök g	Társadalmi tőke: (önkéntes részvétel) - intézmények - magatartásminták, értékek - bizalom, reputáció d
	Alacsony rivalizálás (közjavak)			
		Tárgyi javak (hard)	Vegyes javak (hard+soft)	Nem tárgyi javak (soft)

T á r g y i a s u l t s á g

Forrás: Camagni (2008) alapján Lengyel (2012/a, 162. o.)

A területi tőke rendszerbe foglalásakor látható, annak elemeit alapvetően két tényező függvényében vizsgálta a szerző (21. ábra). Vagyis, hogy az egyes alkotóelemek mennyire tárgyasultak és mennyire jellemzi azokat, illetve azok birtoklását a rivalizálás. A

legmagasabb rivalizálás és leginkább tárgyasultság a magánjavakat jellemzi, pl. a magán állótőkét, illetve a pénzben kifejezhető externáliákat. A humán tőkét szintén a legmagasabb fokú rivalizálás jellemzi, de ez értelemszerűen alacsony tárgyasultságú. Alacsony tárgyasultság és alacsony rivalizálás a meghatározó a társadalmi tőke esetében, míg a közjavak (pl. természeti és kulturális erőforrások) tárgyasultak, de alacsony rivalizálás jellemzi őket, illetve azok birtoklását. Így ezek a javak, melyek Camagni (2008) táblázatának négy sarkában helyezkednek el, a területi tőke alaptényezőiként is kezelhetők. A szerző a mátrix négy sarkát egészen pontosan tradicionális elemeknek tekinti, míg a középső tényezőket egyfajta „innovatív keresztként” értelmezi, utalva azok újszerűségére. Camagni megemlíti, hogy kívánatos lenne növelni az ezen tényezőkre fordított figyelmet.

A tradicionális elemek úgy is tekinthetők, mint az endogén regionális fejlődés forrásai (Lengyel 2012/a). Míg e négy összetevő „között”, az említett „innovatív kereszt” részeként helyezkednek el a vegyes javak, így a klub javak és kevert közjavak is.

Ahogy Tóth (2010) kifejti, a területi tőke különlegessége, hogy kifejezésre juttatja a különböző földrajzi egységek közötti távolságot, azzal, hogy az adott térségben élők magasabb megtérülési követelményt támaszthatnak beruházásaikkal szemben. Hiszen egy beruházás megtérülése nagyban függ az adott helytől („genius loci”), így a megtérülési ráta térségenként igen gyakran eltérő.

Fontos megjegyezni, mint azt az immateriális tőkefajták kapcsán Jóna (2013/a) leírja, azok egyaránt kötődhetnek az egyénhez, a közösséghez, illetve a térstruktúrához is és legnagyobb részüknek nem olyan gyors a mobilitása, mint a tárgyasult tőkéé. Ezt Jóna (2013/a) azzal magyarázza, hogy a megfoghatatlan javak szorosan kapcsolódnak vagy a társadalom egyes tagjaihoz vagy az egyes közösségekhez.

Az életszínvonal javítása érdekében a megfoghatatlan tőketényezőket materiális javakká kell alakítani (Jóna 2013/a). Ehhez a szerző hozzáteszi, hivatkozva Camagni és Fratesi munkájára, hogy az immateriális tőkejavak átalakítás³³ révén anyagi tőkévé konvertálhatók. A szerző ezen átalakítás kapcsán a szimbolikus tőke fogalmát és fontosságát is kifejti, hiszen az, mint írja, alkalmassá teszi az egyént, vagy a közösséget arra, hogy egy, már birtokában lévő tőkefajtát másikká alakítson.

A gazdasági alapokat megtestesítő tényezők és azok működtetési rendszereik elsőként kerülnek összekapcsolásra a területrendszerben, ez adja a modell újszerűségét (Rechnitzer

³³ Sik (2006, 86. o.) definíciója szerint az átalakító-képesség „...*azt fejezi ki, hogy a termelés során az adott tőkefajta mennyiben képes arra, hogy általa a javak más javakká alakuljanak át (...), illetve hogy az adott tőke más tőkefajttá legyen konvertálható.*”

2016). Látható, a területi tőke, megközelítésével és annak rendszerbe foglalásával jelentősen túllép mind a növekedés, mind a fejlődés vizsgálatoknál szokásosan alkalmazott regionális gazdaságtani felfogásokon (Lengyel 2012/a). Utóbbi értelemben, hasznosságát illetően Capello és szerzőtársai (2009) leírják, hogy a területi tőke és annak bizonyos kognitív elemei elősegítik a gazdasági interakciókat.

A szakirodalmi háttér áttekintése alapján elmondható, a Camagni által tudományos megközelítésben megfogalmazott területi tőke alapvetően az egyes javak tárgyasultságán és az azok iránti rivalizálás mértékén alapul. A területi tőke elméletének egyik komoly eredményének az tekinthető, hogy a hagyományos, tárgyi tőkén túl foglalkozik az immateriális tőkékkel is. Ezen tőkeformák, mint például a humán, társadalmi és természeti tőke, és egyéb nem tárgyasult tőkék komoly szerepet töltenek be a rendszerben. Márpedig mára, a korábbi elméletekkel ellentétben a társadalmi tényezők, vagyis az immateriális javak váltak fontossá, amelyek bekerültek az endogén változók közé (Lengyel 2012/c), így ma már ezek határozzák meg a gazdasági növekedést. Dinya (2006) véleménye is az, hogy a termelés korábban domináns materiális tényezői (pl. föld, tőke, munka) mára háttérbe szorultak, és helyettük a „puha” elemek (szervezeti kultúra, szervezeti tudás, információ) térnyerése figyelhető meg.

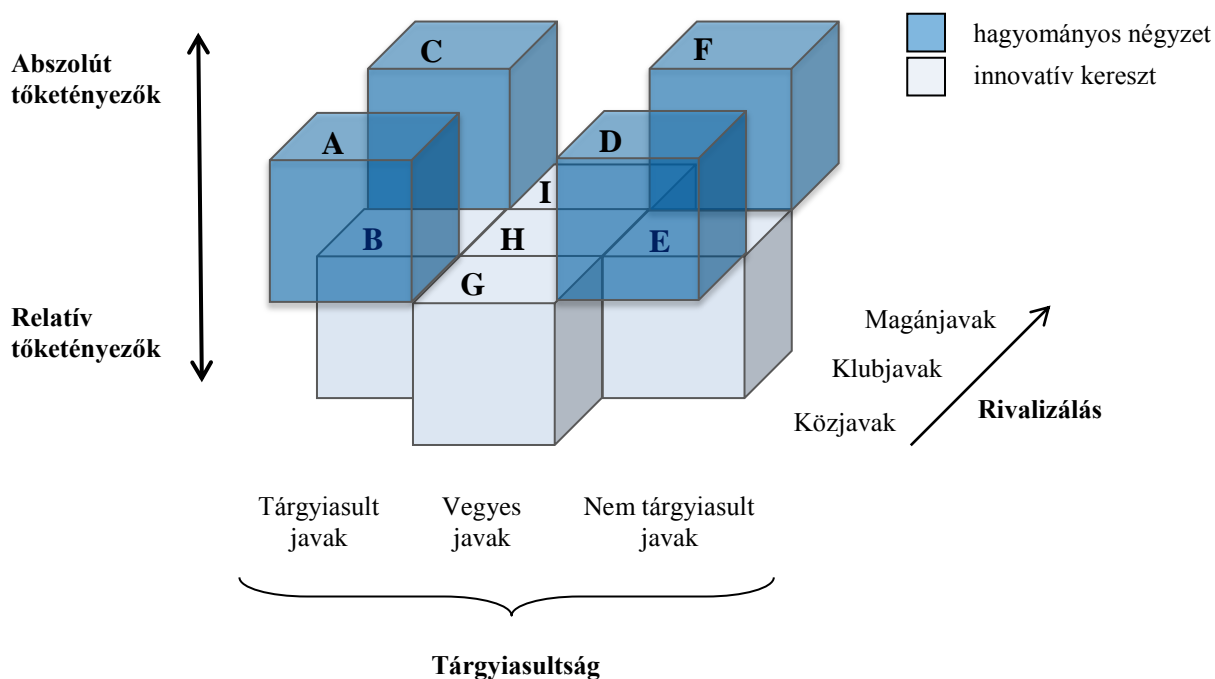
Saját meglátásom alapján Camagni modellje remek keretrendszer, nem véletlen annak széles visszhangja. A modell lehetőséget nyújthat mérések elvégzésére, de jellegéből adódóan inkább egy laza keretként lehet azt felhasználni. Továbbá véleményem alapján a modell beleillik az endogén fejlődés elméletébe, az azt értelmező modellek sorába. Megfordítva, egyetlen modell a színvonalas megközelítések közül. Így nem önállóan kezelem azt, hanem a többi, munkám során vizsgált koncepciókkal együttesen.

Camagni modelljét ért kritikák közül kiemelendő, hogy sokszor nem egyértelmű a területi egység kérdése (Rechnitzer 2016). A szerző megállapítja, nem mindegy, hogy egy település, vagy kisváros, illetve nagyváros, netán egy régió függvényében értelmezzük azt. Saját meglátásom szerint a megállapítás kiváltképp érvényes a rurális térségek esetében.

Bodor és Grünhut (2014) Camagni keretrendszere kapcsán leírja, hogy a „hagyományos négyzet” erőforrásai leginkább pilléreként értelmezhetők a rendszerben, hiszen azok nélkül az „innovatív kereszt” elemei reálisan nem értékelhetők. A szerzők meglátása szerint Camagni modelljének gyengesége, hogy az nem kezeli, nem szintetizálja az egyes tőkék egymáshoz való viszonyát. Ők amellet érvelnek, hogy a rendszer elemeit igenis viszonyítani kell

egymáshoz. Továbbá a szerzők az „innovatív kereszt” elemeit a társadalmi tőke-ellátottság³⁴ függvényében tartják értelmezhetőnek. Így, kritikáik alapján újragondolva a modellt, beemelték abba egy harmadik dimenziót, mely a tényezők horizontális és vertikális megoszlását adja vissza, azok abszolút és relatív karaktere mentén (22. ábra).

22. ábra: A területi tőke modelljének újragondolt ábrája

Forrás: Bodor–Grünhut (2014, 14. o.)

Camagni modellje kapcsán Bodor és Grünhut (2014) azt is bírálja, hogy Camagni nem tudja világosan elkülöníteni a társadalmi tőkét a kapcsolati tőkétől. A társadalmi tőke értelmezésével kapcsolatban a szerzőpáros több hibát is felvet Camagni modelljében. Sőt kijelentik, hogy „...kifejezetten a társadalmi tőkére koncentrálva, a szociokulturális közeg alapos feltárása és értékelése nélkül a mátrix vízszintes és függőleges középső tengelyeinek elemei félrevezető tudományos következtetésekre és magyarázatokra, illetve megalapozatlan fejlesztéspolitikai lépésekre sarkallhatnak” (Bodor–Grünhut 2014, 15. o.).

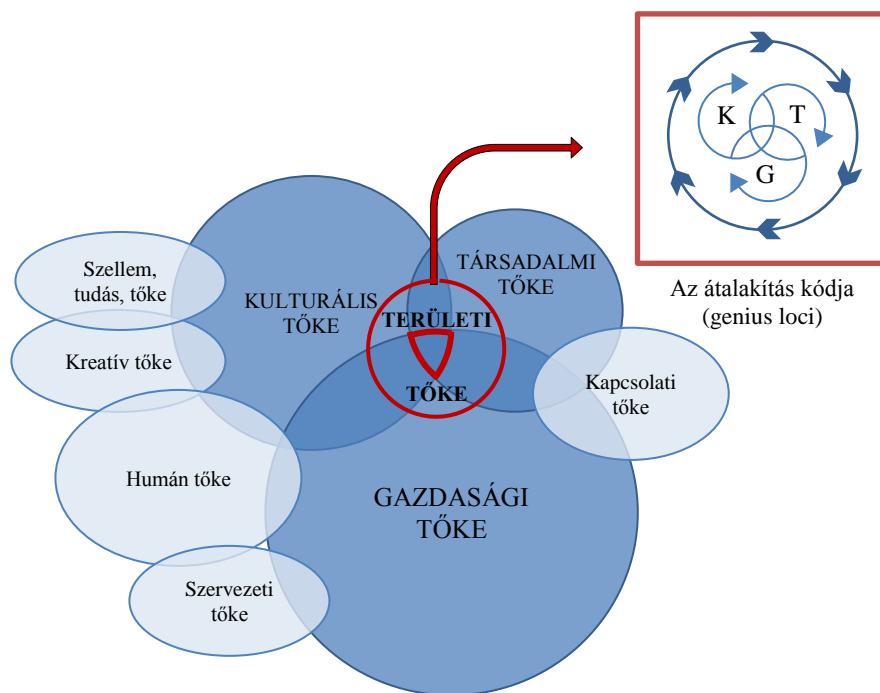
Rechnitzer (2016) további kritikákkal is él. Mint elmondja, az elmélet állapotot ír le, adott időben vizsgálva egy területrendszert. Az időbeliség hiányában pedig a tényezők hatásmechanizmusai, így a rendszer működése nem ragadható meg. A szerző továbbá

³⁴ Cikkükben Bodor és Grünhut (2014) részletesen taglalják fenntartásaikat a társadalmi tőke Camagni-féle értelmezését illetően.

hiányolja az elemzésekből a különféle tőketényezők egymásra gyakorolt hatásainak vizsgálatát. Valamint azt is megállapítja, hogy a modell egy jól működő piacgazdaság keretében került kialakításra. Viszont egészen más mechanizmusok jellemzőek a kelet-közép-európai térben. Ehhez véleményem szerint ismét hozzátehető, hogy még a térségen belül is igen különlegesnek számítanak a vidékies terek.

Kritikái és meglátásai alapján Rehnitz (2016) továbbgondolja és átalakítja Camagni megközelítését. A szerző megközelítésében a területi tőke az adott területrendszerben rendelkezésre álló gazdasági, társadalmi és kulturális tőkék metszéspontja, melyek rendelkeznek az adott hely sajátosságaival és csak abban a környezetben, ott (mezoszint) értelmezhető (23. ábra).

23. ábra: A területi tőke

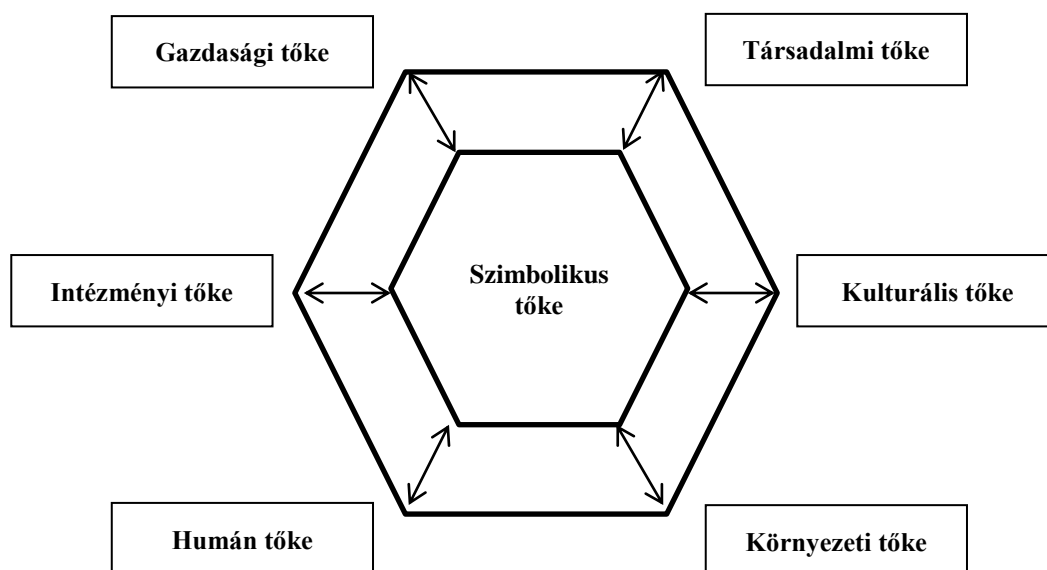
Megjegyzés: K = Kulturális tőke, T = Társadalmi tőke, G = Gazdasági tőke

Forrás: Rehnitz (2015, 26. o.)

Tény, hogy a modell a győri várostérséggel kapcsolatban került kidolgozásra, ám meglátásom szerint az alkalmazható vidéki terek esetében is. Bár természetesen rurális környezetben egészen mást jelent a kreatív, vagy éppen a szervezeti tőke, mint városi közegben. Ugyanez igaz az innovációs miliőre. Hogy az innováció és annak vizsgálata vidékies terekben is releváns téma, azt munkám 1.4. fejezetében mutattam be.

Továbbá Milone és szerzőtársai (2010) is írnak a területi tőke koncepciójáról. Ők az egész rendszer középpontjába a Bourdieu által megalkotott szimbolikus tőkét helyezik, amely az egyes tőketényezők összességéként, illetve tőkéjeként fogható fel. Rendszerükben hat tőketípus öleli fel a szimbolikus tőkét, ezek a gazdasági tőke, intézményi tőke, humán tőke, társadalmi tőke, kulturális tőke és környezeti tőke (24. ábra).

24. ábra: Területi tőke

Forrás: Milone et al. (2010, 35. o.)

Ugyanakkor Tóth (2013), véleményem szerint helyesen, a területi tőke teóriája kapcsán, annak nem egy konkrét modellre kihegyezett, hanem általános vizsgálatok a pozitív tulajdonságok mellett számba veszi az esetleges ellenérveket is (9. táblázat).

Már maga a divatfogalom kifejezés is beszédes, amely mellett, illetve ellen Tóth Balázs István a táblázat felső részében érveket sorakoztat fel. Ezek közül kiemelhető, hogy a területi tőke koncepciója ténylegesen a valódi kérdésekre fókuszál, nem távolodik el azoktól. A fejlesztéspolitikai relevanciát vizsgálva mindenképp kijelenthető, hogy az elméletnek van társadalmi-gazdasági realitása. Ugyanakkor az sem vitatható, hogy jelenleg a tudományos értéke jóval magasabb, mint a gyakorlati hasznosulása.

9. táblázat: A területi tőke mellett és ellen szóló legfontosabb érvek

<i>Dívatfogalom mellett szóló érvek</i>	<i>Dívatfogalom ellen szóló érvek</i>
- viszonylag új - aktuálisan fontos dolgot jelez - vonzza a könnyű megoldásokat kedvelő „felhasználókat” - fennáll a lealacsonyítás veszélye	- belső tartalmat hordoz - nem közhely, nem agyonhasznált - a téma körül nem forog sok kompetencia-lista a szakirodalomban - nem távolodik el a valódi kérdésektől
<i>Fejlesztési esély mellett szóló érvek</i>	<i>Fejlesztési esély ellen szóló érvek</i>
- társadalmi-gazdasági realitása van - valódi tőkeszerű tulajdonságai vannak - a regionális fejlődésméletekkel összefüggésbe hozható - a helyi tevékenységek hatékonyabbá tételének módjait magyarázza - regionális stratégia építhető rá	- sok esetben pontatlanul értelmezett - könnyen lehet vele érvelni és gondolkodni - tudományos értéke (egyelőre) nagyobb, mint gyakorlati haszna

Forrás: Tóth (2013, 80. o.)

Bár még az OECD korábban tárgyalt, 2001-es megközelítését értékeli, mindenképpen kapcsolódik a területi tőke területi politikák esetében való hasznosíthatóságának kérdéséhez Illés (2009, 93. o.) megállapítása, miszerint „...azok, akik a területi tőke hasznosításán alapuló regionális politika hívei, egyben a támogatási források bizonyos átstrukturálását is javasolják a kevésbé fejlett területekről a fejlettebbekre”. Véleményem szerint ez a kijelentés azért vitatható, mert az nagyban függ attól, hogy mit tekintünk egy térség területi tőkéjének.

Ahogy korábban említettem, Camagni modellje alapvetően helyes és tudományos értéke egyértelmű. Mindazonáltal az áttekintett kritikák valóban megállják helyüket. Az persze, hogy egy koncepció ilyen jelentős tudományos visszhangra talál, önmagában is komoly eredmény. A kérdés véleményem szerint az, hogy a területi politikákhoz, a gyakorlati területfejlesztéshez hogyan lesz képes hozzájárulni a modell. Ezt jelenleg még nem lehet tisztán látni, viszont a valódi értékét ez fogja meghatározni.

Ma már gyökeresen mást jelent a *vidék*, mint néhány évtizede, ezért lehetnek a fejlődés endogén alapú megközelítései relevánsak a jövőben a rurális terek számára. Elmondható, hogy teret nyert a vidék megközelítésének komplex szemlélete, elfogadott a multifunkcionális megközelítés, melyre az OECD „új vidék paradigmája” is felépül. Persze azt látni kell, hogy az egyes rurális térségek számos eltérő tulajdonsággal rendelkeznek. Így az is felismerést nyert, hogy nincs egyetlen optimális és általánosan érvényes stratégia ezen területek számára.

Hiszen az egyes térségekben jelen lévő kihívások nem egymástól függetlenek, azok egymást erősítve, komplexitásukban jelennek meg, így eredményes kezelésük is csak komplex megoldások alkalmazásával valósulhat meg (Dinya 2011). A már említett, mára felértékelődött nem tárgyasult tőkék lehetővé teszik a vidéki térségeknek, hogy kiaknázzák lehetőségeiket. Ezen endogén változók felértékelődése pedig magával hozta, hogy ma már a rurális terek kapcsán is beszélhetünk az innovációról és innovációs rendszerekről.

2.4. Az endogén elméletek egyes tőketípusainak vizsgálata

Munkám további részében a korábban tárgyalt endogén fejlődési modellek³⁵ rendszerezésére támaszkodva a leggyakrabban előforduló, ezáltal alapvető endogén tőketípusoknak nevezhető tényezőket elemzem külön-külön, mindezt úgy, hogy igyekszem azok vidékies jellegét megragadni. A dolgozat ezen részében előbb röviden, elméleti vonatkozásban közelítem meg az egyes tőkéket, majd a disszertáció másik nagy logikai egységében ezekre a tényezőkre támaszkodva végzek el méréseket.

A leggyakoribb és általam legfontosabbnak ítélt tőketényezők, melyeket megkíséreltem bevonni a modellembe: magán állótőke, humán tőke, társadalmi tőke, természeti tőke, kulturális tőke, kapcsolati tőke, infrastrukturális tőke.

A kiválasztott tőkeformákban közös, hogy a vidék vonatkozásában egytől egyig kivételes fontosságúak és megjelenésüknek speciális formái jellemzők. A „klasszikus”, vagyis gazdasági tőke szerepe megkérdőjelezhetetlen, míg a természeti tőke fontossága a rurális terek esetén magától értetődő.

Az egyes tőketípusok endogén modellekben való megjelenésével kapcsolatosan elmondható, hogy számos alkalommal ugyanazok a tényezők vannak megemlítve legfontosabbként (10. táblázat). Így a marxi értelemben vett magántőke számos modellben megjelenik, de a humán tőke is fontos szerepet tölt be. Szintén jelentékenyek a társadalmi, természeti, épített, kulturális és kapcsolati tőkejavak. Így ezek a tényezők jelentik a következőekben elvégzendő mérések alapjait is.

³⁵ A 7. táblázatban szerepel olyan modell is, melyet részletesen a dolgozat későbbi részében mutatok be.

10. táblázat: Az egyes tőketípusok megjelenése az endogén modellekben

	magán állótőke	human tőke	társadalmi tőke	természeti tőke	kulturális tőke	kapcsolati tőke	infrastrukturális tőke	intézményi tőke	fizikai tőke	kreatív tőke	szimbolikus tőke	strukturális tőke	kognitív tőke	települési tőke	vállalkozói tőke	épített tőke	politikai tőke	üzleti vállalatok	külső kapcsolatok	imázs
AEIDL (1999)	x	x	x		x				x	x								x	x	x
Capello (2007)	x	x				x		x		x					x					
ETC (2007)	x	x	x	x	x				x											
Vermeire et al. (2008)	x	x	x	x					x											
Camagni (2008)	x	x	x	x	x	x	x	x												
Braithwaite (2009)	x	x	x	x	x											x	x			
Affuso–Camagni (2010)			x		x	x	x						x							
Milone et al. (2010)	x	x	x	x	x			x			x									
Stimson et al. (2011)	x	x	x	x						x										
Brasili et al. (2012)	x	x	x	x		x	x						x	x						
Lengyel–Szakáné Kanó (2012)	x	x	x			x	x	x	x											
Atkinson (2013)	x	x	x	x	x		x	x								x				
Dinya (2013)	x	x	x	x	x	x	x	x	x											
Tóth (2013)	x		x	x	x	x					x	x								
Rechnitzer (2016)	x	x	x		x	x		x		x			x							

Forrás: Tóth (2013, 44. o) alapján saját szerkesztés

Fontos megjegyezni, hogy részben egyetértve Jóna (2013/b) véleményével, aki Camagni területi tőke koncepcióját, illetve a mátrixot magát hét tényezőre vezeti vissza, magam is így szerepeltetem ezeket a tényezőket a 10. táblázatban, de előbbieken túl bevontam a természeti tőke elemét is, hiszen meglátásom alapján Camagni (2008) mátrixában az alacsony versengés és magas tárgyasultság jellemezte „bal alsó sarok” a természeti erőforrásokra is értelmezhető.

2.4.1. Magán állótőke

A magán állótőke egy származtatott, gazdasági céllal létrejött termelési tényező, amelyet magas tárgyasultság és magas rivalizálás jellemez Camagni rendszerében (is). Magát a tőkét számos közgazdász értelmezte már a tudományág kezdeteitől napjainkig. A gazdasági

tőke alapvetően összefügg azokkal a tőkejavakkal amelyeket beruháznak és mozgatnak a profitra való törekvés érdekében (Lin 2001).

Lin (2001) elkülöníti a tőke fogalmát és elméletét. Fogalomként kifejezi az erőforrások bizonyos típusaiba való befektetést, melyek értékek egy adott társadalomban. Elméletében leírja a folyamatot, hogy mely tőke halmozódik fel és termeli újra a jövedelmet. Ezzel kapcsolatosan Lin például hozza a Marx klasszikus tőke-elméletét, ahol a tőke a termelés során létrejövő értéktöbblet része.

Bourdieu (1999) értelmezésében a tőke három alapvető formában jelenik meg. Ő a gazdasági, a kulturális és a társadalmi tőkét különbözteti meg. De a gazdasági tőke megkülönböztetett szerepe jól látható, hiszen leírja, hogy az közvetlenül pénzzé alakítható, illetve a másik két, vagyis a kulturális és társadalmi tőkék pedig bizonyos feltételek mellett gazdasági tőkékké konvertálhatók.

Munkám egészét figyelembe véve igen érdekesnek tartom Tóth (2010, 66. o.) megállapítását Storberg történeti áttekintését értékelve, aki a tőke fogalma kapcsán azt a következtetést vonja le, hogy a közösségre értelmezhető tőke kategóriák egyre inkább háttérbe szorulnak és növekszik az egyénekhez kapcsolható tőkefogalmak száma, vagyis az egyedi sajátosságokra épülő tőketípusok kerülnek előtérbe a kollektív ismeretekkel rendelkezőkkel szemben.

Agarwal és szerzőtársai (2009) hangsúlyozzák, hogy mindegyik gazdasági teljesítményre ható tényezőnek vannak leágazásai. Itt elég csak példaként a beruházások tekintetében arra gondolni, hogy milyen az adott térség elérhetősége, akár közúton, akár telekommunikációs szinten.

A közgazdászok már régóta elkülönítik az előállított vagy termelt tőkét, a nominális vagy pénztőkét, a reáltőkét vagy beruházást, amelyek közös jellemzője, hogy jól mérhető típusok, de ezen túlmenően meghatározhatók egyéb, immateriális elemek is (Tóth 2011). Viszont a gazdasági tőke speciális mivoltát jól szemlélteti és magyarázza is egyben Bourdieu (1999, 173. o.) tőkeátalakulással kapcsolatos gondolata, aki szerint „....abból a kettős feltevésből kell kiindulni, hogy a gazdasági tőke egyrészt az összes többi tőkefajta alapja, másrészt azonban a gazdasági tőke transzformált és travesztált megjelenési formái sohasem vezethetők vissza teljesen erre a tőkére, mivel sajátos hatásaikat csak annak arányában tudják kifejteni, amennyire elrejtik (még hozzá először is saját tulajdonosuk elől), hogy alapjuk a gazdasági tőke, és ily módon, még ha csak végső fokon is, de meghatározza hatásaikat”.

Ha a tőkét a vidék szemszögéből vizsgáljuk, érdeemesnek tartom G. Fekete (2006) munkáját áttekinteni. A szerző ezen anyaga az észak-magyarországi elmaradott kistérségek köréről vizsgálja, de mint korábban, az 1.2. fejezetben is említettem, megállapításai, véleményem szerint és sajnálatos módon, a magyar vidék majd egészére értelmezhetők.

Amint G. Fekete (2006) leírja, a tőkehiányt az elmaradottságból való kitörés legfőbb akadályaként szokták számon tartani. A fejletlen térségekben, a vállalkozások alacsony száma és gyenge gazdasági potenciálja miatt helyben nem termelhető meg a felzárkózáshoz szükséges tőke. Ráadásul, ha a kedvezőtlen vállalkozási környezet ellenére külső vállalkozások települnek a térségbe, azok a keletkező jövedelmüket kivonják, így csak mérsékelten járulnak hozzá a térség fejlődéséhez. A térségi jövedelmek hiánya kihatással van egyéb tényezőkre – pl. fizikai környezet erodálódása, gyenge abszorpciós képesség – így végső soron erősíti a térségből való elvándorlást.

2.4.2. Humán tőke

A humán, vagy emberi tőke az általam bemutatott tőketényezők közül bizonyos értelemben a társadalmi tőkéhez áll legközelebb. Mindkét terület esetében jelentős eredményeket ért már el a szociológia, sőt a közgazdaságtan is, és e fogalmak mára egyértelműen a regionális tudományba is bekerültek.

Viszont ha különbségeket keresünk, elég rápillantani Camagni területi tőke rendszerezésére és máris láthatóvá válik, hogy e két tőketípus a rivalizálás tekintetében a „skála” két végén helyezkedik el. A humán tőkéért, jellegéből adódóan nagyon komoly rivalizálás folyik, amit az elmúlt évtizedek gazdasági változásai minden bizonnyal erősítettek, hiszen e tőketípus összekapcsolja a készségeket, a szakértelmet és az ügyességet, amelyeket az egyén birtokol; így magától értetődik a rivalizálás magas szintje, és az, hogy a magánjavak közé kell sorolni (Camagni et al. 2011).

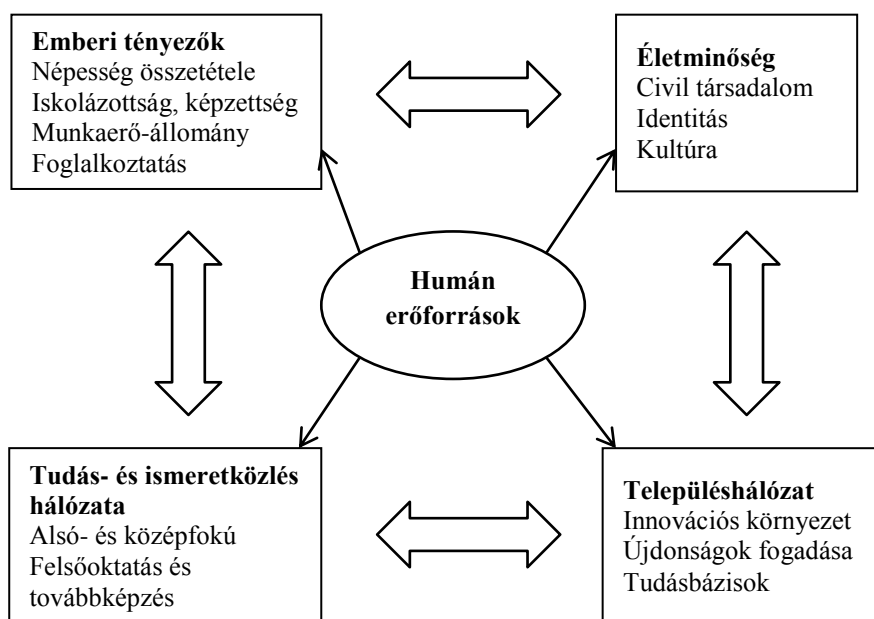
A humán tőke elméletei többnyire Jacob Mincer, Theodore Schultz és Gary Becker nevéhez fűződnek. Becker (1993, 1. o.) magát a humán tőke fogalmait az abba való beruházásokon keresztül közelíti meg, amelyek: *„...olyan tevékenységek, melyek megnövelik az emberekben meglévő erőforrások nagyságát, és ezáltal hatnak a jövő pénzbeli és pszichikai jövedelmeire.”* Camagni (2009/a) leírja, hogy a humán tőkét ma már egyértelműen alapvető tőketényezőként kell számon tartani, amely segítségével lehet az egyes régióknak a nemzetközi versenyben.

Capello és szerzőtársai (2009) véleménye alapján fontos a tudás regionális növekedésben betöltött szerepének vizsgálata. Az ezzel foglalkozó teóriák elismerik azt, hogy ha új tudás jön létre, akkor a regionális gazdasági teljesítmény növekszik. Ez egy igen tág és sokat kutatott területe az innovációnak és a regionális növekedésnek. Mindegy, hogy a milió innovációs szerepének elméletét vizsgáljuk, vagy a regionális innovációs rendszereket, esetleg a tanuló régiók elméletét, alapjuk ugyanaz a közös gondolat, ami szerint pozitív a kapcsolat a létrejött új tudás és az adott régió gazdasági teljesítménye között.

A tudásintenzív gazdaságban a humán tőke a fő meghatározója egy régió teljesítményének, ennél fogva a humán tőke területén jelentkező kis különbségek is nagy eltéréseket okozhatnak a hosszabb távú gazdasági teljesítményben (Caragliu–Nijkamp 2011).

Sőt, a vizsgált töketípus bonyolultságát jól szemlélteti, hogy Rechnitzer és Smahó (2005) szerint a humán erőforrások területi elemzésekor az valójában négy résztényezőre bontható (emberi tényezők, életminőség, tudás- és ismeretközlés, településhálózat) (25. ábra).

25. ábra: A humán erőforrásokat befolyásoló területi tényezők

Forrás: Rechnitzer–Smahó (2005, 14. o.)

A vidéki tereket meghatározó folyamatok között meg kell említeni a vidékről való elvándorlás problémáját. Túlzó leegyszerűsítés, mégis a humán tőke vidéki jelenléte (vagy éppen hiánya) általában ilyen kontextusban jelenik meg. Pedig a magas szintű humán tőke a vidéki területek számára is fontos. Sőt kijelenthető, hogy egyenesen kulcstényezőről van szó ezen területek gazdasági fejlődését tekintve (Agarwal et al. 2009). A szerzők azt is leírják,

hogyan számos, a vidéki terek gazdasági teljesítménye terén felértékelődött tényező tartalmazza a humán tőkét is. Ezek között említhető az oktatás, a szolgáltatásokhoz való hozzáférés és az életminőség.

Az OECD (2010/a) dokumentumából is kiolvasható, hogy azon területi egységek, amelyek jobban integrálódtak a nemzetközi hálózatokba a helyi, képzett lakossággal, nagyobb beruházásokra és gazdasági növekedésre tesznek szert. Vagy megfordítva, a periférikus területek sebezhetőbbek a versenyben a humán tőke terén tapasztalható lemaradásuk okán.

A humán tőke vidéki megjelenése akkor is igen speciálisnak nevezhető, ha a vállalkozások oldaláról vizsgáljuk azt. Ennek kapcsán elmondható, hogy a kis- és középvállalkozások a legtöbb vidéki és leszakadó térség gazdaságának integráns részét képezik, és kiemelt szerepük van a foglalkoztatás terén (Meccheri–Pelloni 2006). A szerzők véleménye szerint a vidéki gazdaságokban a munkatapasztalat a humán tőke különösen fontos megtestesítőjévé válhat, hiszen a munkatapasztalat együtt járhat a képzéssel, de leggyakrabban helyettesíti a formális végzettséget.

A magyar vidékies terek esetében igen sokszor égető probléma a humán tőke hiánya, illetve alacsony színtje. Bár megállapításait az ezredfordulón tette, azok máig érvényesek, amikor Enyedi (2001, 665. o.) a marginalizálódó falvak lecsúszása kapcsán kijelenti, hogy: „...a hanyatló térségek fő gyengéje ma már – több generáció vesztesége után – nem pénz-, beruházás- vagy infrastruktúra-hiány (e hiányok legfeljebb a hanyatlási folyamatot indították el), hanem az emberhiány: a fejlesztésben részt vevő, kezdeményezni, vállalkozni, tanulni képes ember hiánya”.

A humán erőforrás vizsgálatát Bozsik (2010) a vidékgazdaság szempontjából közelítve leírja, hogy nagyon fontos a lakosság korösszetétele. Hozzáteszik, Magyarország lakossága folyamatosan öregszik a vidéki térségekben is, ez pedig a nyugdíj- és szociális ellátórendszer fenntartása szempontjából okoz nehézségeket. Valamint a szerzők vizsgálják a vidéki szegénység helyzetét is. Megállapítva, hogy az együtt jár a helyi lakosság egészségi helyzetének romlásával, a bűnözés terjedésével, valamint tönkreteszi a társadalmi kapcsolatokat. A munkanélküliség pedig tartóssá teszi a vidéki népesség romló egészségi állapotát. Előbbi folyamatok együttesen vezetnek a vidéki humán erőforrás leépüléséhez.

2.4.3. Társadalmi tőke

Amíg korábban a regionális fejlődés fő célja a gazdasági fejlettség területi különbségeinek mérséklése, a kevésbé fejlett régiók gazdasági növekedésének gyorsításához

szükséges háttérfeltételek kialakítása volt, addig napjainkra felismerést nyert, hogy egy térségnek önmagához mért fejlődését kell előtérbe állítani, a gazdasági feltételek mellett a társadalmi értékek változására is szükség van, amelyek időben csak lassan módosulnak (Lengyel 2012/a). A szerző hozzáteszi, az is elfogadottnak tűnik, hogy a fejlődés nem automatikus és nem lineáris folyamat, a globális verseny miatt a centrum-periféria viszonyok újratermelődhetnek, ráadásul a fejlődésben hosszabb távon a kultúrát és intézményeket determináló humán és társadalmi tőke a legfontosabb.

Mint Lengyel (2012/a) megjegyzi, míg a humán tőke esetében erős a rivalizálás, addig a társadalmi tőkénél már az együttműködés válik jellemzővé. Továbbá a társadalmi tőke megjelenik egy adott régió versenyelőnyeinek forrásai között is. Viszont a mérése még kísérleti fázisban jár³⁶.

Bár számos, a társadalmi tőke témakörével foglalkozó tudományos munka létezik, még egyetlen széles körben elfogadott definíció sem született a fogalom meghatározására. Viszont ahogy azt egy Brook Lyndhurst tanulmány (Defra 2010) összefoglalja, a legtöbb tudományos megközelítés megegyezik abban, hogy elméleti alapjukat a Robert Putnam által megfogalmazott társadalmi tőke definíció szolgáltatja. Putnam (1996) úgy írja le a társadalmi tőkét, hogy az nem más, mint a társadalmi élet alkotóelemei – hálózatok, normák és bizalom –, melyek lehetővé teszik a társadalom tagjai számára a hatékonyabb együttműködést a közös célok elérése érdekében. Bourdieu (1999, 167. o.) megközelítésében „...*a társadalmi tőke azon aktuális és potenciális erőforrások összessége, amelyek a kölcsönös ismeretségek vagy elismerés többé-kevésbé intézményesült viszonyai tartós hálózatának birtoklásához kapcsolódnak, vagy másként kifejezve, olyan erőforrásokról van szó, amelyek az egy csoporthoz való tartozáson alapulnak*”.

Ezen tőke empirikus tanulmányozása során alkalmazott egyes módszereket megkülönböztethetjük bizonyos szempontok (strukturális és kulturális) figyelembevételével, illetve a javak természetének meghatározásával (egyéni vagy kollektív tulajdon) (van Deth 2008). A társadalmi tőke azon az intuíción alapszik, hogy az ember családja, barátai és

³⁶ Ehhez kapcsolódóan is, egyre többen és egyre többször fogalmaznak meg kritikát a GDP-vel szemben, számbavételi problémákkal és annak tényleges értékmérő, a jólétet ténylegesen tükröző szerepével kapcsolatban. Az egyik ilyen kritika Joseph E. Stiglitz, Amartya Sen és Jean-Paul Fitoussi (2009) nevéhez fűződik, akik a bruttó hazai termékkel kapcsolatos munkában részletesen ki is fejtik ezeket az anomáliákat. Fontos megállapítása a tanulmánynak, hogy bonyolult dolgok, csak bonyolult mutatók által mérhetők, ezek hiányában a legjobb szándékú emberektől sem várható el, hogy helyes irányba tereljék a gazdaságot.

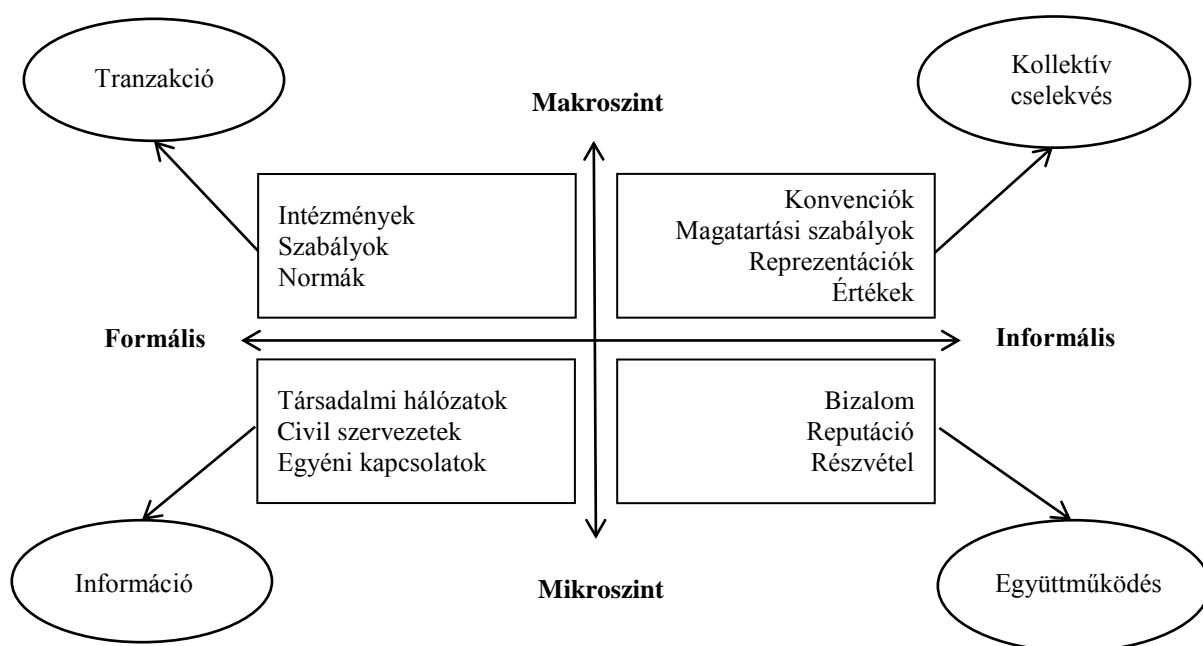
kollégái fontos „vagyon” jelentenek, amelyre lehet számítani krízishelyzetben, „élvezhető” saját kedvünkért, de anyagi haszonszerzésre is felhasználható (Málovics et al. 2008).

Rutten és szerzőtársai (2010) szerint a társadalmi tőke beépült az egyének szociális kapcsolataiba, és mivel az ilyen típusú kapcsolatok rendelkeznek térbeli dimenzióval, így ugyanez elmondható a társadalmi tőkéről is. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a szakirodalomban hosszú ideig nem fordítottak különösebb figyelmet az ilyen típusú tőke térbeliségére.

Maga a társadalmi tőke az endogén regionális fejlődésben is kulcsszerepet tölt be (Lengyel 2012/a). Ráadásul a fizikai és humán tőke, ezzel a fontos elemmel, a társadalmi tőkével együttesen alkotja egy közösség javait (Basile–Cecchi 2005).

Persze azt is fontos megjegyezni, hogy a társadalmi tőke újratermeléséhez szükséges a folyamatos kapcsolattartás, amely folyamatosan megerősíti a kölcsönös elismerést. Márpedig ez időbe és pénzbe is kerül, így közvetlenül vagy közvetve, ezen tőkeelem esetében is felmerül a gazdasági tőke szükségessége (Bourdieu 1999).

26. ábra: A társadalmi tőke dimenziói, formái és funkciói

Forrás: Camagni (2005) alapján Bodor–Grünhut (2014, 8. o.)

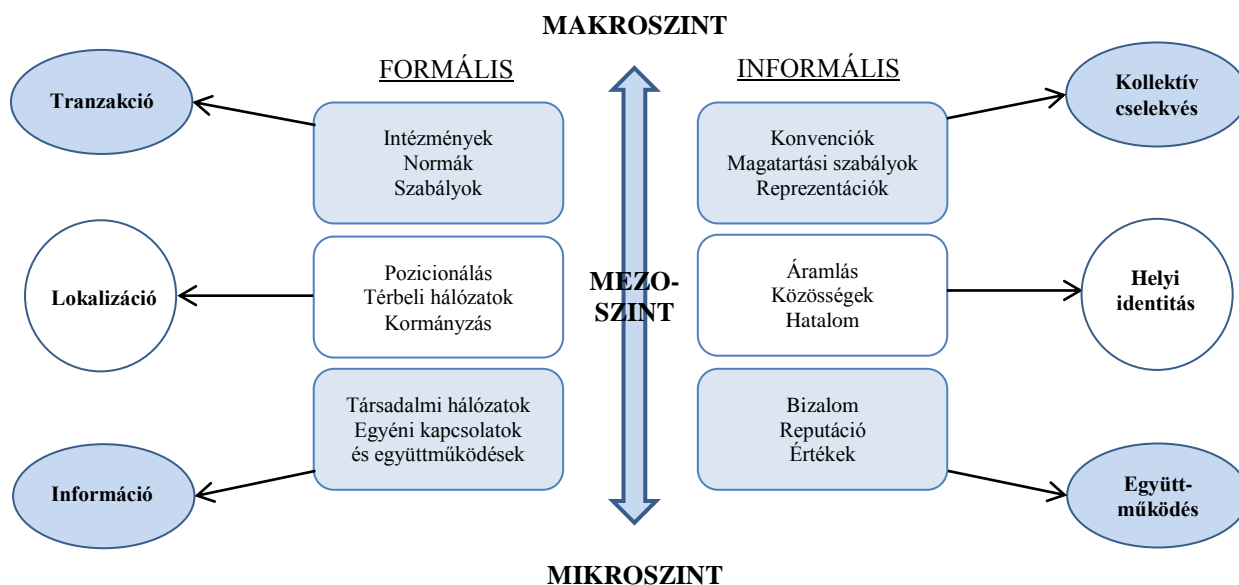
Hasonlóan más szerzők véleményéhez, a tényező fontosságát Basile és Cecchi (2005) is megállapítja. A szerzőpáros arra a megállapításra jutott, hogy a különböző összetevőkből álló társadalmi tőke, melyet egy közösség (akár az egyének külön-külön, akár a csoport, mint

egységes egész) birtokol, elősegíti a közösség által elért fejlesztési szint jobb megismerését. Más szóval a gazdaságban, hasonlóan más természettudományi területekhez, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a tőke társadalmi dimenzióit, ha magyarázatot akarunk találni egy közösség által nyújtott teljesítményre, illetve a résztvevők által elvárt eredményekre.

Camagni (2005) is szemlélteti a társadalmi tőke dimenzióit, formáit és funkcióit (26. ábra). Az általa meghatározónak értékelt tényezőket makro-, illetve mikroszinten megkülönbözteti, illetve elkülöníti annak alapján, hogy azok mennyire kötöttek. A makro-mikro és a formális-informális dimenziók, mint a szerző írja, inkább dichotómiákként értelmezendők.

Ezt a megközelítést gondolja tovább Rehnitzer (2016), aki modelljébe beépíti a területi (mezo) szintet (27. ábra). E felfogást, a térbeliség megjelenését, saját munkám szempontjából is fontosnak tartom. Ha a területi politikák irányából közelítünk, e mezoszint jeleníti meg egy térség esetleges feladatait.

27. ábra: A társadalmi tőke dimenziói és funkciói

Forrás: Rehnitzer (2016, 20. o.)

A modell kapcsán elmondható, hogy a szerző a modellen belül megkülönbözteti a formális és informális elemeket. Csak a középszintre kitérve elmondható, a formális keret első eleme a hely *pozicionálása* a nagyobb rendszerek, így pl. Európa között. Ennek informális megfelelője az *áramlás*, a hely ismertsége, imázsa. A *térbeli hálózatok* szintén formálisak, ezek jelzik az elérhetőségeket, a hely és térségének kapcsolatait. Az informális oldalon a

közösségek jelenítik meg a lokális társadalmat, kifejezve a befogadást, a más gondolatokra való nyitottságot. Míg a *kormányzás* során a terület elvégezheti üzemeltetését, fejlesztéseit, értékeinek védelmét. Ehhez pedig kapcsolódik a *hatalom*, mint informális tényező.

Áttérve a tényező vidékies értelmezésére, mindenekelőtt megállapítható, hogy a rurális kontextusban a társadalmi tőke nevezhető a „legnépszerűbb” tőketípusnak, megannyi irodalom foglalkozik annak vidéki szerepével, magam is e tényezőről írok legterjedelmesebben. E népszerűség azt sugallhatja, hogy ez a tőke a legfontosabb a vidék szempontjából. Ezt túlzó leegyszerűsítésnek érzem, ugyanakkor tény, hogy ezzel a tényezővel szemléletesen megragadható a *város* és *vidék* közötti különbség. De ehhez is hozzá kell tenni, hogy a tőke kvantitatív eszközökkel való megragadása nem egyszerű, sokszor nem egyértelmű. Ez pedig mindenképp árnyalja azt a fajta kontrasztosságot mely a sokszor valóban látványos urbánus-rurális különbségeket szemlélteti.

Fontos megjegyezni, hogy a környezeti értékek védelme és a társadalmi tőke fejlesztése létfontosságú, ugyanis ha a (marxi értelemben vett, hagyományos) tőke a piaci erőknek megfelelően kumulálódik, akkor az a vidéki terek helyett inkább az ipari centrumokban fog felhalmozódni (Kahn-Rivas 2009).

Agarwal és szerzőtársai (2009) idézik Portert, aki a társadalmi és kulturális környezet fontossága mellett érvel a cégek innovációs kapacitása és versenyképessége szempontjából. A szerzők hozzátesszik, hogy a vidéki területek szempontjából ezen megállapítás különösen fontos, hiszen azok számos alkalommal nem rendelkeznek a megfelelő termelési tényezőkkel.

De hogy a társadalmi tőke vidéki jelenlétének kérdése mindinkább felértékelődik, jól mutatja, hogy Csurgó és szerzőtársai (2009) cikkükben elemzik az ezzel foglalkozó nemzetközi és hazai írásokat³⁷. A szerzők megállapítása alapján a magyar társadalmi tőke és kapcsolatvizsgálatok nem a vidéki társadalom leírására fókuszálnak. Ezen kutatások hazai homlokterében a vidékfejlesztés áll.

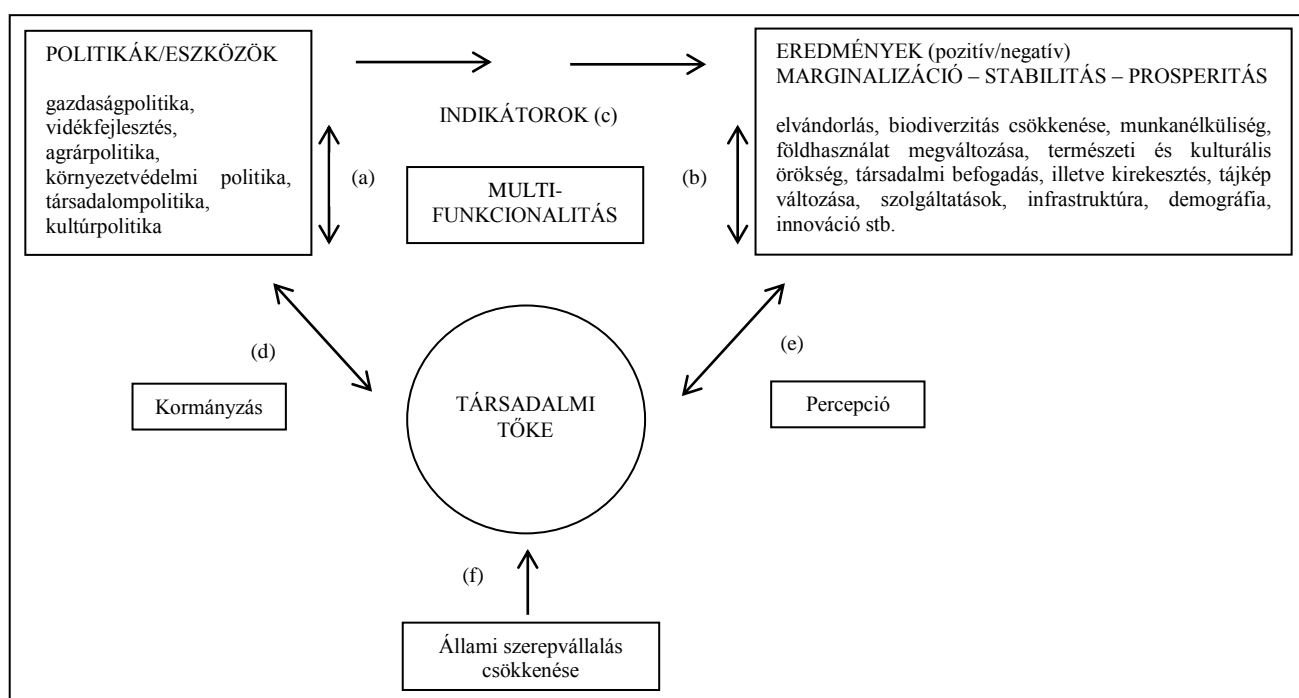
De Wiesinger (2007) is a társadalmi tőkének vidékfejlesztésre és marginalizációra gyakorolt hatását vizsgálja, kidolgozva annak modelljét is (28. ábra).

E kapcsán Wiesinger (2007) leszögezi, hogy az csak helyi szintre, helyi közösségre értelmezhető. A modellen belül a *politikákban* (a) annak minden típusát beleérti, így többek között az agrár-, környezeti-, vidékpolitikákat is. Az *eszközökbe* pedig minden beletartozik, ami a megvalósítást segíti elő. Míg a rendszerben a multifunkcionalitás alapvetően a gazdasági tevékenységek helyi térségre gyakorolt hatásaira vonatkozik, melyek mindegyikét

³⁷ Csurgó és szerzőtársai (2009) a *hálózatkutatás és társadalmi tőke* fogalmait feldolgozó írásokat elemezznek.

figyelembe kell venni a tervezés és politikák kidolgozása során. A modell eleme a *marginalizáció* (b), melyet jelen esetben a szerző gazdasági, agrár, környezeti és szociokulturális hanyatlásként értelmez. A megfelelő *indikátorokkal* (c) ezen dimenziók kvantitatív módon megragadhatók. A politikák és a társadalmi tőke közötti kapcsolat a (regionális és helyi) *kormányzás* (d) által ragadható meg, míg társadalmi tőke és az eredmények közötti összekötő kapocs a *percepció* (e). Ez úgy értelmezhető, hogy ugyanazt a jelenséget a különböző emberek másképp élhetik meg, kortól, nemtől, végzettségtől függően, vagyis az adott szituáció hat a társadalmi tőkére. Valamint a szerző leírja, hogy manapság divatos a társadalmi tőkére, mint valami endogén csodaszerre tekinteni, miközben az állam *társadalmi tőke csökkentése* (f) egyfajta olyan folyamat, amely felváltja a korábbi közszolgáltatásokat.

28. ábra: A társadalmi tőke, a vidékfejlesztés és a marginalizáció fogalmi kerete

Forrás: Wiesinger (2007, 5. o.)

Modelljét egy nehéz helyzetben lévő osztrák falucskán teszteli, így megállapításai természetesen nem általánosíthatók, de érdekes a szerző véleménye, miszerint bár a társadalmi tőke szerepe igen fontos, mégsem kellene azt túlértékelni. Megállapítja, hogy annak fontos szerepe van, de nem kizárólag annak tudható be egy térség fejlődése. Viszont egyértelmű pozitívum az a szerep, melyet e tőketípus tölthet be Kelet-Közép-Európai vidéki tereiben, helyreállítva a rendszerváltozások után az előző rezsimek által lerombolt bizalmat és

helyi identitást. Viszont a társadalmi tőke kapcsán azt sem szabad elfelejteni, hogy könnyen a társadalmi kirekesztés sorsára juthatnak, akik nem tudják, vagy nem akarják elfogadni egy közösség normáit.

Ha a tényezők közül a helyet vizsgáljuk (Defra 2010), látni fogjuk, hogy a kutatók egyetértenek abban, hogy bizonyos okoknak köszönhetően a társadalmi tőke néhány eleme helyfüggő. A hely, minden morfológiai elágazásával, legyen az történelmi, demográfiai stb., kulcsfontosságú tényező azt illetően, ahogy az emberek „megélik” a társadalmi tőkét.

Emellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy a társadalmi tőkének – különösen az intézményekben vagy normákban megjelenő formájának – igazodnia kell mind a különleges körülményekhez, mind a kollektív cselekvési problémához, melyek megoldása tulajdonképpen annak elsődleges feladata (Ostrom 2009). A megállapítást azzal lehet kiegészíteni, hogy nem könnyű feladat meghatározni a társadalmi tőkét a fejlesztések és beavatkozások vonatkozásában, hiszen annak számos eleme legtöbbször inkább szubjektív, mintsem objektív (Defra 2010).

2.4.4. Természeti tőke

Az egy magától értetődő dolog, hogy egy adott régióknak a pénzügyi, humán, társadalmi stb. tőkéje mellett van természeti környezete is. Viszont ez a tényező mégis számos elemzésből, még területi elemzésekből is kimarad. Forman (2001) ezt Keynes és Solow elméleteinek hiányosságaira vezeti vissza, hogy bár a gazdasági növekedés a termelés anyagi alapjai nélkül elképzelhetetlen, a gazdasági növekedést leíró függvényekben nyoma sincs a természeti erőforrásoknak.

Pedig a természeti erőforrások fontosságát mi sem bizonyítja jobban, hogy az ipari forradalom óta a fejlett országok prosperitását a fejlődőktől történő erőforrás transzfer teszi lehetővé (Röpke 2005).

E tényező, vagyis a természeti tőke „...a természeti erőforrásoknak, illetve környezeti vagyonnak az a készlete, amely most és a jövőben az emberiségnek értékes javakat tud szolgáltatni” (Buday-Sántha 2006, 352. o.). Buday-Sántha (2006) persze ehhez hozzáteszi, hogy az ökológiai fontosságú kritériumokra vonatkozó minimum meghatározásával szolgálni kell ezen tőke megmaradását.

Málovics és Ván (2008) kifejti, hogy már a rövidtávú versenyképesség³⁸ sem hozhat létre soha olyan egyensúlytalanságot, amely a gazdasági tevékenységek fenntarthatóságát veszélyezteti. Másrészt az is elfogadott, hogy „...a hosszú távú versenyképességnek megkerülhetetlen feltétele a fenntarthatóság” (Málovics–Ván 2008, 23. o.). E megközelítéssel magam is azonosulok, ugyanakkor a „valóság” sokszor árnyaltabb. Mint azt Harrington (2009) leírja, a legtöbb szereplő számára, aki a vidék erőforrásait hasznosítja, legyen az egy háztartás, egy település, vagy egy vállalat, a szűk profitráta és a változékony piacok olyan helyzetet teremtenek, melyben a rövidtávú gazdasági érdekek előtérbe kerülnek, ezek pedig figyelmen kívül hagyják a fenntarthatóságát kérdését.

Így ha a fejlesztésekre gondolunk, azért is lehet kedvező a térségek különbözőségének felismerése, mert ebben helyet kapnak, illetve helyet kell kapniuk a természeti erőforrásoknak is. Ezáltal nem fordulhat elő az, hogy a gazdasági vonatkozású fejlesztések esetén a figyelmen kívül hagyott természeti tőke károsodik és így a fejlesztés hosszú távú szaldója negatív lesz. Ma már a természeti tőke a területfejlesztés, vagy éppen a vidékfejlesztés terén is fontos szerepet játszik. Nem véletlen, hiszen, ahogy Lengyel (2011) leírja, a természeti környezettől erősen függ a társadalom, amely egyik alkotóeleme a gazdaság.

11. táblázat: A vidéki tőke alkotóelemei

Tájkép	Történelmi vonások, úgy mint történelmi épületek, vagy egykori ipari létesítmények
Természet (fauna és flóra)	
Biodiverzitás	Közlekedési infrastruktúra
Talaj (geológia)	Folyókák, tavak
Levegő és levegőminőség	Víz és vízminőség
Telekhatároló növényzet (sövény) ³⁹	Fák, erdők, ültetvények
Mezőgazdasági épületek	Jellegzetes helyi szokások, nyelvek, viselet, élelmiszer, kézművesség, rendezvények, tradíciók, életmódok
Vidéki települések, magányos településektől a mezővárosokig	

Forrás: Garrod et al (2004) alapján Garrod et al (2006, 119. o.)

Bár ezen tőke vidékhez való kapcsolódása egyértelmű, érdemesnek tartom Garrod és szerzőtársai (2006) munkáját áttekinteni, akik „vidéki tőkéről” beszélnek. Bár a *vidéki tőke* tartalmaz épített-infrastrukturális és kulturális elemeket, a természeti tényezők súlya (a felsorolt tizennégy tényező közül kilenc) miatt ezen tőketényező esetében tartottam indokoltnak bemutatni azt (11. táblázat).

³⁸ A területi versenyképesség témakörét teljes körűen Lengyel (2003) ismerteti.

³⁹ E tényező megjelenése véleményem szerint a szerzők brit háttérének tudható be.

A szerzők (2006, 118. o.) a koncepciót a Countryside Agency nevű kutatóintézettől átvéve egyszerűen a vidék, illetve annak falvainak és mezővárosainak a szöveteként definiálják. Hozzá is teszik, hogy bár előbbi megfogalmazás igen egyszerű, de annál találóbb, hiszen a tőke lényege is az, hogy számos elemet magában foglal.

Meglátásom szerint előbbi rendszerezés segítségével jól megragadhatóvá válnak azon természeti tényezők, melyek a vidék számára valóban *tőkeként* szolgálhatnak.

A természeti erőforrások vidéki hasznosulásához kapcsolódóan Agarwal és szerzőtársai (2009) leírják, hogy a vidéki környezet és a környezettudatos fogyasztás felértékelődése lehetőségeket teremtett a gazdálkodóknak és a vidéki vállalkozóknak, különösen ahol magas szintű természeti erőforrások állnak rendelkezésre. Hoggart és szerzőtársaira hivatkozva Agarwal et al. (2009) hangsúlyozza a környezet minőségének növekvő fontosságát a vidéki területek gazdasági növekedésében és fejlődésében, különösen annak fényében, hogy a már említett új rurális funkciók között fontos szerepet tölt be a turizmus és a rekreáció. A szerzők hozzátesszik, hogy a hátrányos környezeti helyzet, vagy éppen a távolság negatív hatással lehet a térség fejlődésére. Valamint, hogy a természeti tőke számos tényezőből áll, így a természeti erőforrásokkal való ellátottság, a távolság szerepe, a környezeti fenntarthatóság költsége, környezetszennyezés vagy épp a túlnépesedés⁴⁰.

A hazai táji értékekkel rendelkező területek gyakran elszigeteltek (Bozsik (2010)). A szerző megközelítésében ezen természeti elemek lényeges erőforrásai az ország minden régiójának.

Ugyanakkor, mint hazánkban látható, a természeti tőke hasznosítása nem egyszerű feladat. Csatári (2012, 560. o.) Enyedi György emléke előtt tisztelgő írásában, melyben a szerző a professzor 1980-as *Falvaink sorsa* című könyvét dolgozza fel, a természeti környezet és a mezőgazdaság kapcsolatának vonatkozásban, a nem megfelelően kiaknázott lehetőségekhez fűződően idézi a szerzőt (*„kihasználatlanul hagyjuk az ésszerű környezethasználatból adódó természeti járadékot”*), melyhez Csatári hozzátesszi, hogy az állítás ma is aktuális.

A természeti tőke kapcsán nem szabad figyelmen kívül hagyni a termőföldet, hiszen ez hazánk legfontosabb természeti erőforrása a mai napig (Magda R. 2010). A kedvező adottságoknak köszönhetően a hazai termőföld értéke anyagiakban kifejezve is sokszor igen magas lehet, de annak valós értékét sokszor képtelenség számszerűsíteni. Így például igaz, hogy az agrárium bruttó nemzeti össztermékhez való hozzájárulása kifejezhető egyetlen egyre

⁴⁰ Ez utóbbi tényezőt természetesen nem a kelet-közép-európai jelenségként értelmezem.

csökkenő értékkel (jelenleg 3 %, KSH 2016), de figyelembe kell venni annak stratégia jellegét is. Vagy éppen egyes térségek lakosságának még mindig nem elhanyagolható hányadának a mai napig megélhetést és egyben életformát biztosít.

2.4.5. Kulturális tőke

Magát a kulturális tőke kifejezést Bourdieu teremtette meg⁴¹ és vezette be a társadalomtudományokba, magyarázandó azt a képességet, mely során a szellemi-vezető elit továbbadja kiváltságos státuszát saját gyerekeinek (DiMaggio 2004). A kulturális tőkét Bourdieu a társadalmi tőke részének tekinti.

A kulturális tőkét Bourdieu három, jól elkülöníthető részre bontja, megközelítése szerint az alábbi formákban létezhet (Bourdieu 1999, 159. o.):

- „bensővé tett, *inkorporált állapotban*, a szervezet tartós készségének formájában,
- *tárgyasult állapotban*, kulturális javak, képek, könyvek, lexikonok, eszközök vagy gépek formájában, melyekben bizonyos elméletek és azok kritikái, problematikák stb. hagytak nyomot vagy valósultak meg, és végül
- *intézményesült állapotban*, olyan tárgyasult formában, amelyet azért kell külön kezelni, mert – ahogy az iskolai végzettségi titulusoknál látjuk – igen sajátos tulajdonságokat kölcsönöz az általa garantált kulturális tőkének”.

Bourdieu (1999) megközelítésében az első esetben a kulturális tőke leginkább sajátos jellege abból adódik, hogy az testre szabott és egyfajta bensővé tételt (inkorporációt) feltételez. Az inkorporált tőke az adott személy szilárd részévé, habitusává válik, vagyis a tulajdon egyúttal tulajdonságot is jelöl. Vagyis az inkorporált tőke nem adható tovább rövid időn belül. A második esetben az objektívált kulturális tőke főként az inkorporált kulturális tőkével való viszonyrendszerében értelmezhető. Ez a tőke materiálisan adható át, anyagi hordozók segítségével. Míg a harmadik esetben elmondható, hogy az iskolai végzettség titulusa bizonyítja a kulturális kompetenciát. A tulajdonosát tartós és jogilag garantált konvencionális értékkel ruházza fel.

A rurális térség felől közelítve Vanclay (2011) az endogén vidékfejlesztés kapcsán kifejti, hogy a fejlesztéssel kapcsolatos kezdeményezések figyelmének fókuszában a helyi

⁴¹ DiMaggio (2004) azt is leírja, hogy bár a fogalmat Bourdieu alkotta meg, az elmélet gyökerei visszanyúlnak Max Weber és Émile Durkheim munkásságáig.

erőforrások állnak, úgy mint a gazdasági tevékenységek alapjául szolgáló kis- és középvállalkozások. Az elmélet szerint egy erőforrás vagy (termelő)eszköz ilyen módon természeti vagy humán tőkéből kulturális tőkévé szélesedhet⁴².

A helyi kultúra felértékelődésével számos dolog felkeltheti az emberek szabadidős tevékenységével kapcsolatos érdeklődését, és/vagy költhetnek rá egy információban gazdag, posztfordista, posztmodern társadalomban (Vanclay 2011).

Ray (2001), elfogadva Bourdieu kulturális tőkére vonatkozó hármas osztatú megközelítését, Bourdieu-höz képest, aki főleg az oktatás területére összpontosít, tágabb kontextusba helyezi a kulturális erőforrások kialakulását. Így értelmezi például a privát szférát, illetve a családot, mint olyan környezetet, ami biztosíthatja a hagyományos tudást, vagy olyan speciális ismereteket, amely pl. elbeszéléseken alapul. A szerző megemlíti az olyan mozgalmakat, amelyek képesek pezsgést létrehozni egy adott területen. Elképzelhető az is, hogy az egyes települések között információcsere-hálózatok működhetnek a kulturális identitás helyi repertoárjának pótlólagos eszközeként.

Lowe és szerzőtársai (1998) leírják, hogy azon vidéki területek figyelme, amelyek a fizikai tőke alacsony szintje mellett alacsony népsűrűséggel rendelkeznek, egyre inkább a környezeti és kulturális erőforrásokra irányul, melyekkel gyakran jól el is vannak látva. Így a kulturális vonatkozású termékek és szolgáltatások a helyi térségfejlesztés egyfajta sajátos eszközévé váltak.

Ezen eszközöket is érinti Csatári és szerzőtársainak (2007) hazai vonatkozású kutatása, melynek során a kultúra szerepének vidéki vonatkozásait vizsgálták. A szerzők számos indikátor mentén próbálják a kultúrát megragadni, egyebek mellett áttekintve a helyi kulturális sajátosságokhoz kapcsolódó fesztiválokat.

2.4.6. Kapcsolati tőke

A kapcsolati javakról író Becchetti és szerzőtársai (2011) is kiemelik, hogy az elmúlt néhány évben a közgazdasági elemzések egyre nagyobb figyelmet szentelnek az interperszonális kapcsolatokkal összefüggő tényezők szerepének.

A kapcsolati tőke közgazdasági szerepének vizsgálata előtt mindenképp érdemes Sik (2006) megközelítését alapul venni, hiszen ő azt vizsgálja, hogy egyáltalán tőkének

⁴² Vanclay (2011) megemlíti Christopher Ray munkásságát, aki ezt a vidéki térségek kultúra-gazdasági megközelítésének nevezi.

tekinthető-e a kapcsolati tőke. A szerző leírja, hogy a közgazdaságtani szűk definíció értelmében azért minősülhet tőkének, mert az eleget tesz két fontos feltételnek (Sik 2006, 77. o.):

- „a kapcsolati tőke alkalmas termékek és szolgáltatások létrehozására, miközben maga nem alakul át; illetve
- a kapcsolati tőke előállításához a majdani haszon reményében áldozatot kell hozni (ami azonban el is maradhat, vagyis a kapcsolati tőke kockázatos beruházás)”.

A munkámban korábban bemutatott tőketényezők esetében is felmerült az átválthatóság, konverzió kérdése. A kapcsolati tőke vonatkozásában Nagy (2009) leírja, hogy a kapcsolathálóokban olyan értékeket testesítenek meg a kapcsolatok és az azok által képviselt javakhoz való hozzáférés, amelyek más értékekre, illetve tőkékre válthatók.

A kapcsolati tőke egyén által birtokolt mértékét érdemes nem csak a felhalmozás mértéke felől közelíteni, hanem adott esetben annak teljes hiányát vizsgálni. Mivel a kapcsolati tőke alkotóeleme a társadalmi tőkének, ezért a kapcsolati tőke hiánya csökkenti az integráció esélyét és könnyen szegregációhoz, vagy az egyén marginalizációjához vezethet (Nagy 2009).

A kapcsolati tőke egyfajta speciális jövedelemként értelmezhető és bizonyos keretek között az egyéni befektetések testesülhetnek meg benne, vagyis ilyen értelemben hasonló a gazdasági és humán tőkékhez (Esser 2008). Esser megközelítésében a kapcsolati tőke három tényezőre bontható (2008, 30–36. o.):

- „a *helyzeti tőke* fogalma kapcsolatban áll az adott aktornak a strukturális lyukak⁴³ stratégiai munkájára épített társadalmi kapcsolati tőkéjével. Az elnevezés onnan ered, hogy az alacsony szinten fenntartható és növelhető kizárólag az egy adott hálózaton belüli helyezkedés segítségével;
- *bizalmi tőke* alatt az erőforrások és előnyök azon mértékét értjük, amelyeket egy aktor mozgósítani tud a saját reputációjának hitelessége végett;
- az *elkötelezettség tőkéje* megmutatja, hogy egy aktor másik aktor iránti elkötelezettségének mértéke, a másiktól jövő viszonyosság mértékének a függvénye, és

⁴³ A Ronald S. Burt nevéhez fűződő „strukturális lyukak” kifejezést Orbán és Szántó (2005, 59. o.) foglalja össze kiválóan, miszerint „...a gazdaságsszociológia és a társadalmi kapcsolatháló-elemzés találkozásából született „strukturális lyukak” (structural holes) elméletében Burt az egyéni célok elérése szempontjából sajátos társadalmi tőke helyzeteket határoz meg. A társadalmi kapcsolathálóban keletkező strukturális lyukakat közvetítőként vagy vállalkozóként áthidaló cselekvő – a „nevető harmadik” – egyéni előnyökhöz juthat”.

az előbbi ennek van birtokában. A kötelezettség egy plusz motivációja a elköteleződött félnek, hogy továbbadja a megkívánt erőforrásokat és előnyöket”.

A kapcsolati tőke gazdasági tőkéhez való hasonlóságáról Tóth (2013) is ír, megragadva, hogy a kapcsolati tőke esetében is igaz, hogy sajátja lehet az egyénnek és valamilyen kollektív egységnek is. Hozzáteszi, a szociológia szemszögéből közelítve kapcsolati tőkével az emberek rendelkeznek, ám a gazdaságtudományokban ez a fogalom az egyes gazdálkodó szervezetek külső kapcsolataira is értelmezhető.

12. táblázat: A különböző tőkefajták jellemzői

	<i>Pénztőke</i>	<i>Fizikai tőke</i>	<i>Emberi tőke</i>	<i>Kapcsolati tőke</i>
<i>Elidegeníthetőség</i>	Eladható (valutaátváltás), elcserélhető, adományozható (1%-os adó), örökölhető, kollaterálisként használható (letét)	Eladható, elcserélhető (lakás), adományozható (pl. az önkormányzat földet ad egy beruházás részére), örökölhető	Megvehető (iskolai bizonyítvány, oklevél), elcserélhető (tankör, közös tanulás), adományozható (gyereknevelés, önkéntesek oktatása), örökölhető (bourdieu-i rekonverzióval)	Megvehető (korupció, klientúra-építés), elcserélhető (kaláka), adományozható (segítés), örökölhető (intergenerációs kaláka, szülő üzlete)
<i>Mérhetőség</i>	Teljes mértékű, specializált szakmák mérik minden rezdülését (pl. alku-sz, bróker, pénzváltó, kockázatértékelő)	Teljes mértékű értékelését speciális szakmák képviselői végzik (pl. vagyonértékelés, amortizáció, ingatlanértékelés)	Csak becslhető, de léteznek már standard mérési módok (elvégzett osztályszám, iskola értékelés pl. a továbbtanulók aránya alapján, PISA)	Csak becslhető, kísérletek standard mérési technikák kialakítására (Fisher-féle névgenerátor)
<i>Romlékonyság</i>	Devalváció, infláció, fizikai pusztulás	Hosszú ideig tartós (fizikailag még akkor is, amikor a könyvelés már leírta)	Hosszú ideig tartós (szakmai ismeretek, nyelvtudás, etikett)	Hosszú ideig tartós (rokonság beleszületve, barátság örök), de vannak rövid távú formái is
<i>Rugalmasság</i>	„mindent” (a szerelem kivételével) meg lehet szerezni általa	Van, ami csak arra jó, amire létrehozták (célgép), van, ami mindenre alkalmas (föld)	Van, ami csak arra jó, amire létrehozták (nyelvtudás), van, ami mindenre alkalmas (testbeszéd)	Van, ami csak arra jó, amire létrehozták (szavazatszerzés), van, ami mindenre alkalmas (tejtetstvér)

Forrás: Sik (2006, 90. o.)

Sik (2006) összehasonlításában jól látható a kapcsolati tőke egyéb tőketényezőktől való eltérése (12. táblázat). Bár a szerző nem ugyanazon tőketényezőket hasonlítja össze, mint amelyeket jelen részben ismertettek, majd a következő fejezetben mérni igyekszem, de annak logikája világos és jól szemlélteti a fennálló eltéréseket. A táblázat alapján látható, hogy a kapcsolati tőke, ahogy megvehető, úgy el is cserélhető, adományozható és örökölhető is.

Viszont a mérése igen nehéz. Hogy milyen az időhorizontja, az teljes mértékben az egyénektől függ és a rugalmassága is változó.

E témához kapcsolódóan feltétlenül meg kell említeni Caragliu és Nijkamp (2008) munkáját⁴⁴, melyben a szerzőpáros a területi tőke vonatkozásában végzett méréseket az Unió NUTS 2-es régiói körében, 1999 és 2005 közötti adatok felhasználásával. A kapcsolati tőke vonatkozásában kiderül, hogy a szerzők eredményei alapján a kapcsolati tőke mérséklődése regionális szinten a termelékenység csökkenését vonja maga után, a két tényező között a kapcsolat szignifikáns. Mind a tacit tudás felhalmozódását, mind a regionális növekedést gátolja az interakciók, a kommunikáció és a társas kapcsolatok hiánya, illetve alacsony minősége. A kapcsolati tőke további hozadéka, hogy az, akkumulációja révén hozzájárul a KKV-k közötti eredményesebb együttműködéshez, növeli a forrásallokációs teljesítményt.

A tőke rurális vonatkozásában jó példa a néhány évtizeddel ezelőtti vidéki Magyarország és a kaláka elterjedtsége, melyről Sik (2012) ír. A szerző esettanulmány keretében mutatja be az 1980-as évek falusi háztartásait. Egészen pontosan a háztartásközi hálózatokban megtestesülő kapcsolati tőkét, kiváltképp a házépítési munkák folyamán. Mint a szerző leírja, ez az az időszak, amikor a vidéki háztartások szinte csak úgy juthattak házhoz, ha azt maguk megépítették. Egy ilyen volumenű beruházás élőkommunikációja általában meghaladta a család létszámát, így teljesen bevett volt a kaláka. Ugyanakkor azt is látni kell, és ez természetesen árnyalja a képet, hogy ez a fajta munkaforma elterjedtsége nem annyira annak olcsóságából és kellemességéből volt meghatározó, hanem mert a családok az építkezést így „élték túl” és nem volt jobb lehetőség.

Az egyének közötti kapcsolatokon túl röviden kitérek a szervezetközi hálózati kapcsolatokra is. Hiszen mint Révészné Kocsis és Vilmányi (2012) leírja, a szervezetközi együttműködés, mint jelenség az utóbbi két évtizedben egyre inkább a figyelem középpontjába került, egyebek mellett a területi fejlesztések vonatkozásában is.

A megváltozott világgazdaság és az infokommunikációs vívmányok korában, mint Dinya és Domán (2004/a) kifejti, nem nagyon találni olyan gazdasági szervezetet, mely valamilyen hálózatnak ne lenne tagja. Mára ezek jelentőség is nagyban megnőtt, nem véletlen, hogy amint a szerzők (Dinya–Domán 2004/a, 47. o.) írják, ma már olyan kifejezésekkel találkozhatunk a témában, mint „*gazdasági paradigmaváltás*”, „*új gazdaság*”, „*e-gazdaság*”, „*digitális gazdaság*”, vagy éppen „*hálózati gazdaság*”.

⁴⁴ Magyar nyelvű összegzés: Jóna (2013/b, 62. o.).

Magáról az *új gazdaságról* Castells (2005) ír részleteiben, akinek munkássága minden, a témával foglalkozó tudományos dolgozatnak (egyik) kiindulópontja.

Ezen *új gazdaság* a vidék számára is fontos, egyszerre kihívás és lehetőség, hiszen az, mint Dinya és Domán (2004/b) megfogalmazza, magával hozza a termelés korábban domináns szerepet betöltő materiális elemeinek (pl. föld, tőke) háttérbe szorulását a „soft” tényezőkkel szemben. És a szerzők ezt azzal is kiegészítik, hogy ez nem egyszerű helycsere, hanem minőségi változás, hiszen a materiális tényezők mindenkor szűkösségével szemben, az ily módon felértékelődő információ és tudás nem szűkül, hanem folyamatosan bővül.

Szintén a vidék szempontjából közelítve, ahogy Kovách (2012, 130. o.) leírja a Castells-féle *hálózati társadalom* a városokhoz hasonlóan a vidéki helyi közösségek életében is jelen van. Hozzáteszi, hogy az új gazdasági formációkkal összefüggő tanulmányok alapján a vállalatok és partnereik között fennálló kölcsönös, hálózati függőség a vidéki innováció⁴⁵ feltétele.

2.4.7. Infrastrukturális tőke

Munkámban az infrastrukturális tőke vonatkozásában annak modern változata mellett a fizikai értelemben vett infrastruktúra elemei töltenek be meghatározó szerepet, amit indokol, hogy munkám tárgyát a magyar vidék képezi. Mindemellett természetesen elvitathatatlan a 21. század követelményeire reflektáló modern, vagy éppen smart⁴⁶ infrastruktúra jelentősége és fontossága.

Brasili és szerzőtársai (2012) az olasz régiók területi tőkéjét vizsgálva, és az egyes tőkék esetében a Camagni-féle értelmezésre támaszkodva, számba veszik az infrastrukturális tőkét is. Erre úgy tekintenek, mint egy olyan rendszerre, amelyet emberek hoztak létre a gazdasági tevékenységek lehetséges legjobb körülmények közötti megvalósítása okán. Ennélfogva, az infrastrukturális tőke olyan kommunikációs erőforrások (utak, repülőterek, vasút) összességéből áll, amelyek előmozdítják az emberek, áruk és szolgáltatások mozgását, illetve cseréjét.

Ostrom és szerzőtársai (1993) a fenntartható és fizikai értelemben vett vidéki infrastruktúrát a fejlődő országok vonatkozásában vizsgálják, mégis, véleményem szerint egyes megállapításaik a 21. századi magyar vidék vonatkozásában is helytálló. Az egész

⁴⁵ A vidéki tér és az innováció kapcsolatát munkám 1. 4. fejezetében ismertetem részletesebben.

⁴⁶ A smart (intelligens) infrastruktúra koncepciójával kapcsolatosan Bajmócy (2008) nyújt átfogó képet.

vidéki infrastrukturális rendszer komplexitása kapcsán, megkülönböztetve a fenntartást, illetve a fenntarthatóságot, leírják, hogy egyrészt a fenntartást nem lehet adekvát módon elkülöníteni azoktól az egyéb tevékenységektől, amelyek részei az infrastruktúra-ellátás szélesebb folyamatainak. Továbbá az alkotóelemek sokaságának kapcsolata a vidéki infrastruktúra fenntarthatóságával azt jelenti, hogy nincs egyetlen könnyen megnevezhető oka a kudarcnak.

Magyarországra térve, mint Enyedi (2001) a falu és város kapcsolatában leírja, a foglalkoztatási és jövedelmi viszonyok mérsékeltek voltak az 1970-es években, ám ezen időszak intézmény-központosítása nyomán egyértelműen rosszabb lett az alapvető közszolgáltatások hozzáférhetősége, így az iskolába járás és az orvoshoz való eljutás esélye is romlott.

Mára az előbb említett foglalkoztatási és jövedelmi viszonyok jelentősen megnöttek. Évtizedes időtávban folyamatosan erősödnek a területi gazdasági, szociális és infrastrukturális egyenlőtlenségek (Horváth 2011).

Ugyanakkor a közösségi szolgáltatások, ezen belül is a fizikai infrastruktúra vidéki minősége igen sajátságok képet mutat, és talán nem túlzás azt állítani, hogy szélsőséges jelenségek tapasztalhatók. Számos kistelepülés önnön ereje többnyire igen szerény funkciók megjelenését és fenntartását tennék lehetővé. Ez persze igen sok helyen mind a mai napig így is van. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy a rendszerváltás után az annak nagy „veszteseként” elkönyvelt vidék, és annak felzárkóztatása a politikai érdeklődés homlokterébe került. A folyamatról Rechnitzer és Smahó (2011) is ír, megemlítve, hogy az így megvalósult beruházásokkal a politika demonstrálhatta elköteleződését a térségek felé.

Tény, hogy a kilencvenes évek eleji regionális politika jelentős összegeket fordított Magyarország keleti részein a közüzemi infrastruktúra fejlesztésére, ám ezek regionális hatása kimondottan gyenge volt (Rechnitzer–Smahó 2006) A szerzőkkel összhangban Csatári (2012) leírja, az elmúlt 30 év fejlődésének eredményeképp javult az ország általános műszaki-gazdasági fejlettsége (vezetékes gázellátottság, csatornázottság, az autópálya és internet gerinchálózat kiépülése stb.), viszont ezeknek sajnos a vidék társadalmi és gazdasági helyzetét illetően alig van kihatásuk.

Sőt, az előbbieket során említett kettősség mellett természetesen továbbra is vannak olyan vidéki területek, melyek megközelítése, mint Káposzta (2014) írja, a gyorsforgalmi úthálózat hiányosságai végett nehéz. Ehhez a szerző hozzáteszi, hogy ezáltal egyfajta társadalmi elszigetelődés tapasztalható, mely a gátolhatja az új típusú gazdaság fejlődését is. Ehhez kapcsolódóan Faluvégi és szerzőtársai (2005) kifejtik, a munkapiacok széttöredezettek a

fejletlen közlekedési infrastruktúra és a magas bejárési költségek miatt, így a képzetlen, falvakban élő munkavállalók számára az ingázás szinte lehetetlenné válik.

2.5. Vidékfejlesztés az endogén fejlődés kereteiben

Annak ellenére, hogy a magyar és kelet-közép-európai rurális térségek számos nehézséggel küzdenek, mégis a vidék egy szélesebb kontextusában számos (nem kizárólag negatív irányú) változásról beszélhetünk 1990-et követően. Ezekkel a folyamatokkal állítható párhuzamba a munkámban korábban már ismertetett OECD (2006) tanulmány, amely új vidék paradigmáról beszél. Káposzta és Nagy (2013) munkájából ez a paradigmaváltás már kiolvasható, s a szerzők jelzik, hogy ezzel párhuzamosan a vidékfejlesztés dimenziói is kitágulnak.

Az utóbbi évtizedek során előtérbe került endogén fejlődés elmélete a vidék vonatkozásában is teret nyert. Bár ma már jellemzően az endogén fejlődésről, annak elemeiről beszélünk, meg kell említeni, ahogy Terluin (2003) leírja, hogy az 1970-es évekig az exogén megközelítés volt a jellemző a vidékfejlesztés terén is, az európai⁴⁷ országok ennek segítségével próbálták modernizálni agrárszektorukat.

Viszont a rurális térségekben máig sokszor relatíve meghatározó agrárium ezen modernizálási kísérlete – tehát a *fejlődés* – sajátos kérdéseket vet fel, az paradox helyzetet szülhet. Egész Európában problémát okoz az a – részben – technológiai fejlődés által felerősített munkanélküliség, mely a gazdákat sújtja. Mint azt Foster (2008) leírja, globális nézőpontból nézve világos, hogy a gazdasági fejlődéshez szükséges a mezőgazdaság előrelépése is. Ugyanakkor, mint a szerző nagyon óvatosan megfogalmazza, nem ismert a kapcsolat a mezőgazdasági fejlődés, valamint az ágazaton kívül való elhelyezkedés között, azon rurális térségekben, ahol megvalósul ezen modernizáció.

Eltételezve az összeurópai kitekintéstől, csak Magyarországra fókuszálva, tudható, hogy az ágazatból kiáramló és sok esetben alacsonyan képzett tömegeket a szocialista rendszer, annak gazdasági berendezkedéséből adódóan, többé-kevésbé fel tudta szívni⁴⁸. Ugyanakkor a mai Magyarországon az agráriumot elhagyni kényszerülő, adott esetben idős, alacsonyan képzett gazdák más területen való elhelyezkedésének esélyei igen csekélyek. Ez természetesen nem jelenti, hogy a primer szektor esetében ne lenne létfontosságú a *fejlődés*.

⁴⁷ A szerző természetesen a nem szocialista berendezkedésű európai országokról beszél.

⁴⁸ Persze, ahogy azt munkám korábbi részében leírtam, a rendszer negyed századdal ezelőtti összeomlása máig megoldatlan foglalkoztatási problémákhoz vezetett a vidéki térségekben.

De az egyes fejlesztési megközelítések esetében mindenképp figyelemmel kell lenni az adott közösség, az adott *tér* sajátosságaira. Ebben lehet a vidék segítségére a belső erőforrások aktivizálásának mára jelentősen felértékelődött teóriája.

Ward és szerzőtársai (2005) pontos megközelítését adják az átalakulásnak, miszerint a legutóbbi évtizedekben a vidékfejlesztési politika az exogén modelltől elmozdult az endogén megközelítés felé (13. táblázat).

13. táblázat: Vidékfejlesztési modellek

	<i>Exogén fejlesztés</i>	<i>Endogén fejlesztés</i>
<i>Kulcstényező</i>	méretgazdaságosság és koncentráció	helyi erőforrások (természeti, humán és kulturális) kihasználása a fenntartható fejlődésért
<i>Dinamizáló tényező</i>	városi növekedési pólusok (exogén hajtóerők a vidéki terek esetében)	helyi kezdeményezések és vállalkozások
<i>Rurális területek funkciói</i>	élelmiszer és alapvető termékek a városi gazdaság kiszélesítéséért	sokszínű, szolgáltatásokon alapuló gazdaság
<i>Fő vidékfejlesztési problémák</i>	alacsony termelékenység és periférikusság	a térségek/csoportok korlátozott képessége a gazdaságba való bekapcsolódásra
<i>A vidékfejlesztés fókusza</i>	mezőgazdasági modernizáció; munkaerő és tőke mobilitásának ösztönzése	kapacitások fejlesztése (szakképzettség, intézmények, infrastruktúra); kirekesztés legyőzése

Forrás: Ward et al. (2005, 4. o.)

Az endogén fejlődés elmélete a vidék vonatkozásában is megfogalmazható. Ez alapjaiban természetesen nem tér el a korábban már ismertetett teóriától, de jelen esetben figyelembe veszi a vidék specifikumait. Ward és szerzőtársai (2005) úgy tekintenek a helyi erőforrásokra, illetve adottságokra – éghajlat, termőföld minősége, környezet állapota – és a humán, illetve kulturális tőke különleges jellemzőire, mint amelyek biztosítják az alapvető feltételeket a vidék hosszú távú fejlődéséhez.

A korábbi megközelítésekhez képes előrelépés az elméleti megközelítések között, Braithwaite (2009) hét töketényezős keretrendszere. Ez a térségi erőforrások új típusú rendszerezésén alapszik és eltérően más keretrendszerektől, magában foglalja a politikai tőkét (befogadás, vélemény és hatalom) is (14. táblázat).

Braithwaite (2009) abban látja az általa kidolgozott keretrendszer hasznosságát, hogy az, mint egyfajta sarkalló erő tud működni, emlékeztetve a vidéki lakosságot lakóhelyük

tulajdonságaira és fejlesztési lehetőségeire. Meglátásom alapján Braithwaite megközelítése és az általa használt hét tényező lényegét illetően beleillik az endogén fejlődés tényezőinek mérvadó vizsgálati megközelítéseinek sorába, és az, hogy annak tényezőit értelmezi a rurális terek vonatkozásában is, mindenképpen hasznos.

14. táblázat: A tőke hét formája az erőforrás-alapú településfejlesztés megközelítésében

<i>Tőke</i>	<i>Fogalma</i>	<i>Példa rurális kontextusban</i>
<i>Gazdasági</i>	A gazdasági tőke fontos szerepet tölt be a gazdaságban és lehetővé teszi más tőkeformák tulajdonlását és kereskedelmét.	A likvid tőke hozzáférhető a vidéki lakosság és gazdasági közösség számára és tartják azt a közösségi szerveződések.
<i>Épített</i>	Állótőke amely elősegíti a megélhetést és a jólétet.	Épületek, infrastruktúra és más befektetett tőke, akár köz-, közösségi, vagy magántulajdonban.
<i>Természeti</i>	Tájkép és minden stock és flow energia (megújuló és meg nem újuló) erőforrás, amely javakat és szolgáltatásokat hoz létre (beleértve a turizmust és rekreációt).	Vízgyűjtő területek, erdők, ásványi anyagok, halászat, szél, vadvilág.
<i>Társadalmi</i>	A társadalmi szervezetek tulajdonságai, úgy mint a hálózatok, bizalmi normák amelyek elősegítik az együttműködést a közös haszon érdekében. "Kötő" és "híd" szerepet játszhatnak.	Szektorális szervezetek, gazdasági képviseleti szövetségek, szociális egyesületek és sportklubok, vallási közösségek. Az erősségük összefügg az interakciók intenzitásával, nem csak számával.
<i>Humán</i>	A népesség egészsége, tudása, képességei és motivációja. Az egészségügyi szolgáltatások, oktatás és képzésen keresztül elérhető a human tőke magasabb szintje.	Az egészségi szint kevésbé változtatható az uniós kontextusban. A képzettségi szint generációs. A tacit tudás olyan fontos, mint a formális oktatás és képzés.
<i>Kulturális</i>	Magatartás, amely formálja a világnézetünket és értékrendünket.	Talán a rendezvények jelzik, vagy a kisebbségek nyelveinek vitalitása. Néhány aspektus, így pl. a vállalkozói kultúra, szorosan összefügg a human és társadalmi tőkével.
<i>Politikai</i>	A közösség képessége, hogy hatással legyen az erőforrások elosztására és felhasználására.	A "bottom up" kezdeményezések jelenléte, mint a többszintű kormányzás leginkább helyi eleme. Összefügg a helyi felhatalmazás, illetve a "top-down" politika és a globalizáció ellentétével.

Forrás: Braithwaite (2009) alapján ESPON (2011/a, 33. o.)

Amint Terluin (2003) leírja, az endogén megközelítésen belül három, kimondottan vidék-specifikus irányzat figyelhető meg. Ezek a *közösség vezérelt vidékfejlesztés*, Bryden

elmélete a *vidéki térség kompetitív előnyeinek kialakítása az immobil erőforrásokban rejlő lehetőségek kiaknázásával, illetve közösségi fejlesztés kreatív rombolással.*

A közösség vezérelt vidékfejlesztés kapcsán Terluin (2003, 332. o.) Murray és Dunn munkáját felhasználva ismerteti, a teória arra épül, hogy a helyi szereplők önerőből is képessé váljanak bizonyos helyi ügyek, dolgok, problémák megoldására. Egyfajta „képessé tételről” beszélhetünk. Persze az egész rendszeren belül szükséges egy olyan intézményi struktúra, mely lehetővé teszi a bottom-up kezdeményezések megvalósulását.

Terluin (2003, 332. o.) Bryden teóriája vonatkozásában megállapítja, hogy az azon alapszik, miszerint a jelenlegi globalizációs folyamatok következtében megnőtt a tőke, képzett munkaerő, információ, illetve egyéb javak és szolgáltatások mobilitása. Így azok bizonytalan alapjai egy vidékfejlesztési stratégiának. Ezért Bryden megközelítése szerint a vidéki térségek versenyelőnyeinek olyan tényezőkön kellene alapulni, melyek immobilak, nem vesznek részt a versenyben. Ezeknek ő négy típusát különbözteti meg: társadalmi tőke, kulturális tőke, természeti tőke és a helyi tudástőke. Vagyis Bryden elmélete szerint a vidéki térségek gazdaságfejlesztése a tárgyiasult és kevésbé tárgyiasult immobil erőforrásokon és azok, helyben megvalósuló kölcsönös interakciójának módján múlik.

Míg a kreatív rombolás elméletét Mitchell munkájára alapozva írja le Terluin (2003, 332. o.), amely lényegében a hagyományos vidéki értékek („vidéki örökség”) elüzletiesedésére épül. Három tényezője a *vállalkozói beruházások, a vidéki értékek fogyasztói felhasználása, illetve a vidéki idill lerombolása.* Az egész folyamat alapjait az a vállalkozói törekvés adja, mely a hely marketingeszközökkel való „eladását” jelenti azon posztmodern fogyasztók számára, akik keresik a vidéki nosztalgiát. A folyamat növekvő fogyasztáson keresztül a vállalkozók újabb beruházásait eredményezi, amely végső soron a vidék értékek túlhasználatához vezet, és lerombolja a vidéki idillt.

Meglátásom szerint mindhárom megközelítés racionális és valóban reflektál, vagy legalábbis próbál reflektálni a vidéki terek speciális helyzetére. Azok hasznosíthatóságát illetően nem lehet véletlen, hogy az európai uniós vidékfejlesztésben is már népszerűvé és relatíve hangsúlyossá vált a közösségvezérelt helyi fejlesztés. Bryden elmélete logikus, de csak azon rurális terekben hasznosítható, ahol rendelkezésre állnak a szükséges immobil tényezők és persze képesek is azokat helyben katalizálni. Ráadásul még ekkor is felmerül a tevékenységek jövedelmezőségét illetően, hogy azok képesek-e „eltartani” egy egész térséget. A harmadik elképzelés véleményem szerint néhány kivételtől eltekintve Kelet-Közép-Európában nem releváns, ráadásul nem felel meg a mára oly fontossá vált fenntarthatóság követelményeinek sem.

Vanclay (2011), aki szociológiai szemszögből vizsgálja a kérdést, úgy látja, hogy egyes vélemények szerint az endogén regionális fejlődés az endogén vidékfejlesztés szinonimája. Bár nézetem szerint ez túlzott leegyszerűsítés, mégis, az endogén fejlődés témakörének tárgyalásakor nem lehet a vidéket figyelmen kívül hagyni.

Vanclay (2011, 60. o.) hivatkozik az OECD 2006-os, munkámban már többször érintett tanulmányára, s ő is úgy ítéli meg, hogy az endogén regionális fejlődés az Európai Unió szakpolitikáit illetően is jelentőssé vált, hiszen felismerték, hogy a hagyományos mezőgazdasági támogatások nem voltak hatékonyak a növekedés vagy fejlődés előmozdítása terén és szükség volt egy olyan, új megközelítésre, amely a szélesebben értelmezett helyi lehetőségekre fókuszál. Így, ahogy azt munkámban már szintén érintettem, mára nem csak a KAP (Közös Agrár Politika), hanem az ERFA (Európai Regionális Fejlesztési Alap – a Kohéziós Politika részeként) is szerepet vállal a vidék fejlesztéséhez való hozzájárulásban.

A vidék kapcsán a politikai dimenzió fontosságát jól mutatja a különféle társadalmi csoportok és lobbik szerepe a döntéseket befolyásolni próbáló nyomásgyakorlás folyamatában. Hasonló jelentőségűnek tekinthetők az Unió 2004., 2007. és 2013. évi bővüléséből adódó terület- és vidékfejlesztési kihívásai a kohéziós politikában (Káposzta–Nagy 2013).

Bár nincs egyértelmű definíciója, mégis a szociológia megközelítésében alapvető egyetértés érzékelhető az endogén vidékfejlesztés fogalma és célrendszere körül, melynek fő elemei, Slee és Bowler munkásságát kibővítve a következők (Vanclay 2011, 60. o.):

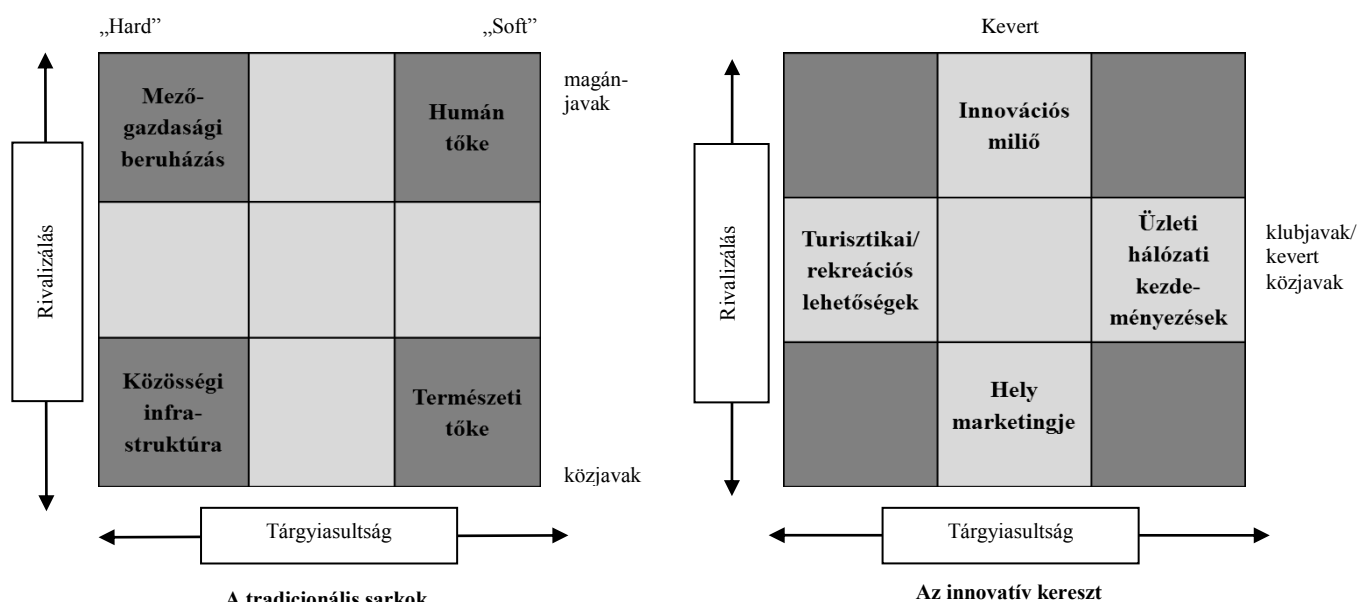
- „diverzifikált, rugalmas és fenntartható helyi gazdaság létrehozása;
- a fejlődési lehetőségek helyi meghatározása;
- helyi kontroll a fejlődési folyamat felett;
- a támogatások helyben tartása;
- az elérhető helyi erőforrások hasznosítása (természeti, humán és kulturális);
- a „hely” és a „helyi” felértékelődése, különösen, ami helyben unikális, valamint a helyi értékek figyelembe vétele;
- a vidék poszt-produktivista megközelítése (vagyis fogyasztási helyként, és termelési helyként való kezelése);
- a multifunkcionalitás elismerése”.

A vidék funkciói és szerepe kapcsán egyre jellemzőbb az urbánus területekhez közeli vidéki térségek lakóhelyként való felértékelődése, a városi lakosság szuburbiákba költözése, és az iparosítás lehetősége (Káposzta–Nagy 2013). A multifunkcionalitás elismeri, hogy a

rurális területek (és a mezőgazdaság) biztosítják egyes nem piaci (valamint piaci) javak és szolgáltatások terét, úgy mint a környezetvédelem, a biodiverzitás megőrzése, az ökoszisztéma stabilitása, a kulturális örökség fenntartása és az élelmiszerbiztonság garantálása (Vanclay 2011).

A vidékpolitika vonatkozásában, a munkámban korábban már ismertetett Camagni-féle területi tőke kapcsán, Copus és szerzőtársai (2011) a tradicionális elemek dominanciájáról ír (29. ábra). Ehhez hozzáteszik, hogy kívánatos lenne a politikai törekvések terén is egyfajta elmozdulás az említett ábra jobb oldalán szereplő tényezők felé.

29. ábra: A területi tőke keretrendszerének alkalmazása vidékpolitikai keretek között

Forrás: Copus et al. (2011, 128. o.)

Copus és szerzőtársai (2011) a jobb oldali mátrixon megadnak néhány lehetséges elemet. Mindazonáltal hozzáteszik, hogy a kiválasztott példák is alátámasztják, nem egyszerű alkalmazni Camagni rendszerét a valóságban. Azt is megállapítják, hogy a „jobb oldali” komponensek használata a gyakorlatban szintén nehézséget fog okozni a döntéshozók számára, de mindez nem jelenti azt, hogy a koncepciónak ne lenne helye a politikai diskurzusban.

Ahogy az eredeti modellt, ezt is egy laza keretként értelmezem. A szerzők is megemlítik a nehézségeket és valóban, például nagyban függ a kutatótól, hogy az innovatív keresztben, felül szereplő innovációs miliőt mivel „tölti meg” egy, a modellre épített mérés alkalmával. Együttesen is elmondható, hogy bár a területi tőke vidékies modellje egy mindenképp pozitív

kezdeményezés, az túl általános marad. Főleg az, ha összevetjük G. Fekete (2008) Lengyel munkájára épülő megközelítésével, a kevésbé fejlett térségek versenyképességének alaptényezőinek (8. táblázat) vonatkozásában.

Camagni (2009/b) az uniós régiók területi tőkéjének vizsgálatakor az adott területegység települési struktúrájának szempontjából is megvizsgálta, hogy egyes elemek hol, milyen mértékben jelennek meg, mely környezet segíti azok jelenlétét (15. táblázat).

15. táblázat: A területi tőke és annak egyes elemeinek megjelenése az Európai Unió régióiban, azok típusai szerint⁴⁹

A területi tőke elemei A régió település- szerkezete	Összes	Társadalmi állótőke	Vállalkozó- késztség	Kreativitás	Befogadóképesség az új eszközök iránt
Keleti országok					
Megaváros	+++	+	++++	++	++++
Agglomeráció	++	++	+++	+++	++
Városias	++++	++++	++	++++	+++
Vidékies	+	+++	+	+	+
Nyugati országok					
Megaváros	+++	++	++++	+++	++
Agglomeráció	+	++++	+	++++	+
Városias	++	+	++	++	+++
Vidékies	++++	+++	+++	+	++++

Forrás: Camagni (2009/b, 13. o.) alapján saját szerkesztés

Camagni (2009/b) összehasonlítása azért is érdekes, mert azon túl, hogy megkülönbözteti az Unió keleti és nyugati tagállamait, régiótípusonként is differenciál. Bár nézetem szerint a táblázat főleg a kelet–nyugati vonatkozásban leegyszerűsítő, mégis kielégítően foglalja össze a területi tőke terén jelentkező földrajzi eltéréseket. Jelen munka tárgyát szem előtt tartva és a vidékre fókuszálva elsőre furcsának tűnhet, hogy a nyugati országok körében a vidékies térségek rendelkeznek a legmagasabb értékkel a területi tőkét illetően. Ugyanezen területek területi tőkéjének gyengése már kevésbé meglepő a keleti

⁴⁹ Bár az eredeti forrásban nincs magyarázat fűzve az egyes település-, illetve térségtípusokhoz kapcsolódó „+” jelek mennyiségének értelmezését illetően, logikusan azok számának növekedését tekintem kedvezőbbnek, pozitívnak a területegységek szempontjából.

országok régiótípusai között. Itt egyedül a társadalmi állótőke terén szerepelnek viszonylag jól a rurális területek, az összes többi esetben az utolsó helyen állnak.

A területi tőke koncepciójának hasznosításával kapcsolatban van Berkel és Verburg (2011) az Unió régióinak területi tőke potenciálját méri fel korábbi OECD és uniós munkák eredményeinek felhasználásával. A vizsgálat során alkalmaznak számos indikátort, melyeket négy nagy tényező köré csoportosítanak, vagyis az ő értelmezésükben a területi tőkét egy rurális térségben az alábbi faktorok alkotják (van Berkel–Verburg 2011, 451. o.):

- „intenzív mezőgazdaság;
- mezőgazdaságon kívüli foglalkoztatottság;
- vidéki turizmus;
- természeti értékek megőrzése”.

Az intenzív mezőgazdaság alatt a szerzők olyan tényezőket értenek, mint az adott térség vidékpolitikája és szabályozási rendszere, a térség elérhetősége, a jelenleg meglévő pénzügyi és humán kapacitások és a kedvező biofizikai adottságok. A másik három tényező értelmezése jóval egyszerűbb. A mezőgazdaságon kívüli foglalkoztatottság terén is fontos az adott térséget érintő vidékfejlesztési politikai vagy éppen a vállalkozói szellem milyensége. A vidéki turizmus kapcsán a szerzők megemlítik a szimbolikus tőkét és persze az adott térség infrastrukturális hátterét, míg a természeti értékek kapcsán szintén előkerül a vidékpolitika, vagy éppen a biodiverzitás fontossága.

A vidék ezen típusú megközelítéshez kapcsolható a vidékgazdaságtan teóriája. „A vidékgazdaságot jelentős részben földhasználati irányultságú regionális gazdaságként határozhatjuk meg, amely kötődik a vidéki területekhez, illetve itt található” (Bozsik 2010, 28. o.). A szerző véleménye szerint ez magában foglalja (Bozsik 2010, 28. o.):

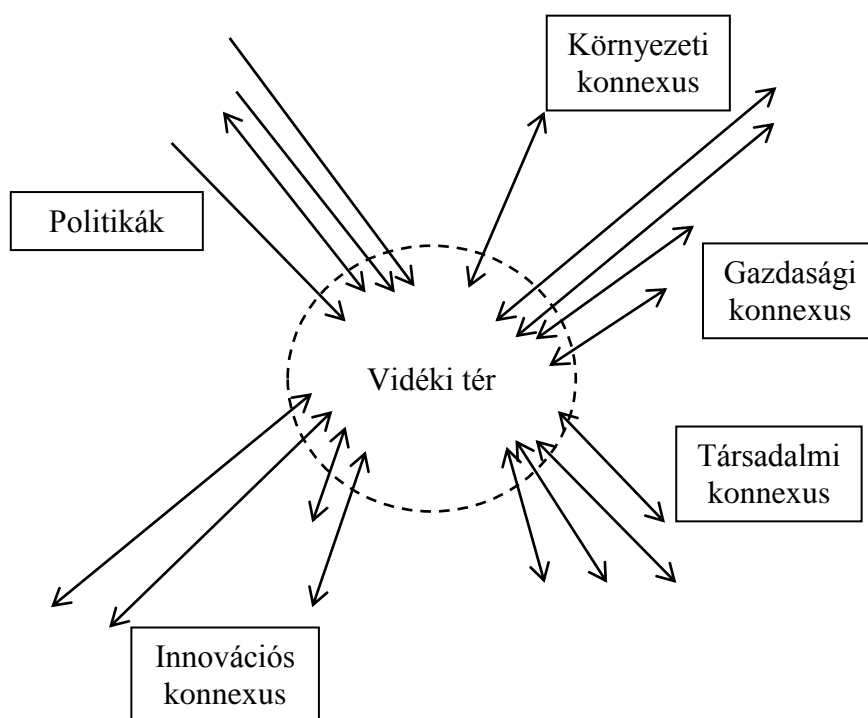
- „a gazdasági tevékenységek általános kereteit meghatározó struktúrákat (ágazati, földhasználati, erőforrás, kooperáció, koordináció, hálózat stb.);
- a vidéki területeken gazdasági tevékenységet végző, illetve fogyasztó gazdasági szereplőket (termelő, szolgáltató, szervező stb.);
- a gazdasági szereplők tevékenységéhez felhasznált, illetve a területen meglévő erőforrásokat;
- a gazdaság szervezeti kereteit adó civil és hatósági intézményeket, valamint az itt tevékenykedő cégeket, háztartásokat;
- az itt kialakult, egymással, illetve a területen kívüli szereplőkkel fenntartott kapcsolatrendszer”.

Vagyis előbbi felsorolás alapján is a megközelítés véleményem szerint endogén jellegűnek tekinthető. Mely szintén foglalkozik a meghatározó tényezők körével. A vidékgazdaság erőforrásai az alábbi módon rendszerezhetők (Bozsik 2010, 31. o.):

- „humán erőforrások (vidéki emberek, közösségek, munkaerő, szükségletek),
- természeti erőforrások (a termőföld és a helyi jelentőségű ásványvagyon, a víz, a növény- és állatvilág),
- táj- és tájképi erőforrások,
- települések,
- egyéb erőforrások”.

A szerző (Bozsik 2010) mint leírja, véleménye szerint az infrastruktúra az előbbi erőforrások részeként sok esetben megjelenik, így azt külön nem tárgyalja. Álláspontom szerint érdemes külön is vizsgálni az infrastruktúra vidéki helyzetét, így azt dolgozatom későbbi fejezetében meg is teszem.

30. ábra: Konnexus a kapcsolati térben

Forrás: ESPON (2011/b, 464. o.)

Végül fontosnak tartom bemutatni, ahogy az ESPON (2011/b) kutatási jelentésében a vidéket a világban jellemzővé váló, napjainkra egyre intenzívebb és egyre inkább elmélyülő

kapcsolati rendszerében elemzik. A jelentésben a konnexusnak⁵⁰ nevezett kapcsolati rendszeren keresztül kerül megvilágításra, hogy a rurális tereket milyen interakciók érik (30. ábra).

A dokumentumban (ESPON 2011/b, 463. o.) a *gazdasági konnexus* kapcsán példaként azokat az ellátási láncokat említik, melyek a vidéki területekben kötik össze a vállalkozásokat a vevőkkel, beleértve természetesen az internetet. A *társadalmi konnexus* kapcsán megemlítsre kerül a fiatalok nagyarányú elvándorlása a képzési helyekre. Alapvetően azt a (nem csak fizikai értelemben vett) távolságot értik ez alatt, amely szükséges a különféle társadalmi javak, szolgáltatások eléréséhez. Fontos továbbá a vállalkozások hálózatosodása és klaszterekbe szerveződése az *innovációs konnexus* vonatkozásában, beleértve a felsőoktatási intézményekkel kialakítandó kapcsolatokat. Míg a *környezeti konnexus* magában foglalja az emberi jelenlét vidéki környezetvédelemre gyakorolt pozitív és negatív hatásait.

Bár a szerzők nem részletezik, értelmezésem alapján az egyes nyilak irányai alapján a *politikák* értelmezendő főleg exogén tényezőnek, amely egy vidéki térség esetében logikusnak nevezhető és elfogadható. Ugyanakkor ez természetesen nem jelenti, és nem jelentheti a helyi politikák létének és azok fontosságának negligálását. Míg a környezet, a gazdaság, a társadalom és az innováció endogén és exogén tényezőkként egyaránt kezelendők.

A kapcsolatok vonatkozásában fontosnak tartom megemlíteni, amit Lowe és szerzőtársai (1998) leírnak, vagyis, hogy a hatékony vidékfejlesztési stratégiáknak a helyi szinten törekedniük kell olyan gazdasági és politikai intézmények kialakítására, amelyek elősegítik a kedvező körülményeket a térség határain kívüli kereskedelem kapcsán.

2.6. A fejezet összefoglalása

Munkám második fejezetében az endogén fejlődés elméletére és annak rurális terekkel való kapcsolatára kívántam rávilágítani. Először áttekintettem a fejlődés definitív megközelítését, de részletesebben azt területi és gazdasági kontextusban vizsgáltam. Magával az endogén fejlődés elméletével kapcsolatosan ismertettem annak fogalmát Capello (2007, 2011) és Lengyel (2012/b) megközelítése szerint. Lengyel (2012/b) megközelítése alapján nem az örökölt tényezők, hanem a tudatosan kialakított helyi tényezőkön alapuló, alulról

⁵⁰ A jelentés (ESPON 2011/b, 464. o.) megfogalmazásában a konnexus „...az egyes helyek közötti kölcsönös függőség növekvő mértéke és a hálózati társadalmon belüli kapcsolati tér növekvő befolyása”.

szerveződő fejlesztések minősíthetők endogén jellegűnek. Ezt a definíciót azért is tartottam fontosnak átvenni, mert sok félreértést eloszlat és tisztázza a munkámban későbbiekben alkalmazott értelmezési kereteket.

Szintén lényeges, hogy Capello (2007, 2011) véleménye szerint a helyi gazdaság sikerességében fontos szerepet játszik a külső információ és tudás is, hozzájárulva a térségi fejlődéshez. Ezt a megközelítést különösen jelentősnek tartom, ha a magyar vidék összefüggésében is értelmezzük, tudván és ismervén a jelenleg domináns társadalmi-gazdasági folyamatokat és egyáltalán a rurális terek általános helyzetét.

Értelemszerűen az endogén fejlődés elméletének gyakorlati alkalmazása esetén beszélhetünk endogén fejlesztésről. Ennek vonatkozásában is egyértelműen látható a *hely* és a *helyi tényezők* középpontba emelése, azok kulcsfontossága.

Az endogén fejlődési elméletek vonatkozásában bármennyire is paradox módon hathat, fontosnak tartom és magam is egyetértek Stimson és szerzőtársai (2009) véleményével, miszerint egy adott régióknak képesnek kell lennie a részben vagy teljes egészében hiányzó endogén forrásokat exogén tényezőkkel pótolnia. Káposzta (2014) megfogalmazásában, ha egy térség endogén forrásai és az azok közötti kapcsolatok, illetve hálózatok kiegészülnek exogén tényezőkkel, az új dimenziókat nyithat a gazdaságfejlesztésben.

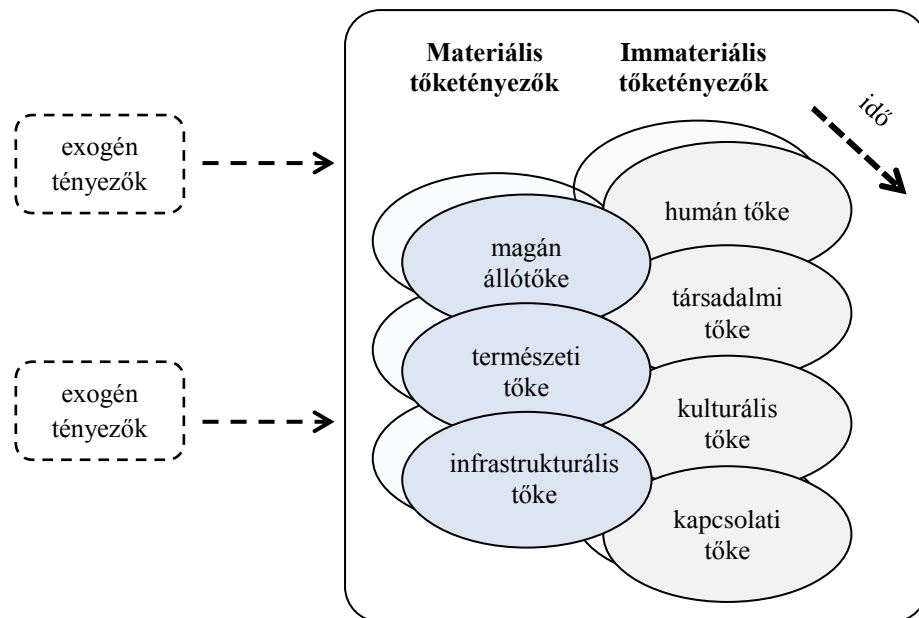
Mindezek után kísérletet tettem több, általam jelentősnek és szakmailag relevánsnak ítélt, az endogén fejlődéshez kapcsolódó elméleti modell áttekintésére. Mint az a 10. táblázatban jól látható, ezen modellek esetében, azok számos eltérése mellett, jelentős átfedések mutatkoznak, legalábbis ami az egyes töketényezők fontosság szerinti megítélését illeti. Ezen tudományos munkák alapján, a legtöbb esetben felmerülő hét töketényezőt tartottam érdemesnek modellembem bevonni (31. ábra).

Modellem kapcsán fontosnak tartom megjegyezni, hogy a töketényezők kiválasztásában a szakirodalmi háttérre támaszkodva néhány tényező egyértelműen és jól elkülöníthető fontosság alapján, vagyis hogy hány alkalommal kerül megemlíetésre. Más esetekben viszont nem ilyen éles a határ, így, hogy a kapcsolati és infrastrukturális tőke bevonásra került, míg az intézményi vagy kreatív tőke nem, azt egyéni döntésem határozta meg. A döntés meghozatalakor szem előtt tartottam, hogy modellembem a magyar vidéki térben kívánom alkalmazni. Továbbá a modell kapcsán meghatározó, hogy:

- a modellt dinamikus szemléletben vizsgálom. Így az egyes időpontok állapotainak felmérésén túl a töketényezők időbelisége is kirajzolódik;
- a modellt térségi (mezo) szinten értelmezem;

- értelmezésem szerint a modellben minden tényező kapcsolódik a többihez, azok között különféle erősségű interakciók állnak fenn;

31. ábra: Az endogén területi fejlődés modellje

Forrás: saját szerkesztés

A modell kialakításának előzményeihez tartozik, hogy az endogén fejlődés mára igen népszerűvé vált fogalmi rendszerén belül talán legnépszerűbbnek Camagni (2008) területi tőke modellje nevezhető. Az elgondolást, mely vizualizálva egy szakmai körökben jól ismert 3x3-as mátrixként jelenik meg, számos szerző átvette, adott esetben tovább is gondolta azt. A fogalom a Camagni-féle megközelítés miatt a konstruktív vitákat is magában foglaló szakmai érdeklődés középpontjába került, így magam is indokoltnak tartottam a témakör átfogó ismertetését. Meglátásom szerint is kritizálható a keretrendszer, viszont az egyes tőketényezők tárgyiasultság mentén való elkülönítését mindenképpen kívánatosnak tartom, így saját modellemben is alkalmaztam.

A kiválasztott és modellbe bevont tőketényezőket külön-külön is fontosnak gondolom bemutatni, áttekintve azok szakirodalmi háttérét és a gazdaságtudományban való beágyazottságuk mélységét.

Valamint munkám addigi részének egyfajta szintéziseként a 2.5. fejezetben az endogén fejlődés keretei között megvalósuló vidékfejlesztést tekintettem át. Vagyis a megvizsgált elméleti háttér gyakorlati megközelítését rurális környezetben. Ezt a részt azért is tartom jelentősnek munkám szempontjából, mert végső soron disszertációm is ehhez a tárgykörhöz

kíván hozzájárulni. Mint Káposzta (2014) megfogalmazza, a lokalításban rejlő endogén tényezők a vidéki gazdaságfejlesztésben is fontos szerepet tölthetnek be, és ezek kellő kiaknázása nélkül a társadalmi-gazdasági periferizálódás növekedése következhet. Így a szerző a hátrányos helyzetű területek számára megoldást nyújtó eszközök közül bár csak egyik, de talán legfontosabb elemeként tekint az endogén erőforrásokra alapozott helyi gazdaságfejlesztésre. E megközelítéssel magam is azonosulok.

A fejezetben áttekintett szakirodalmak és az azokra alapozott empirikus vizsgálat segíthet igazolni, hogy nincs olyan gazdaságilag sikeres terület, mely az emberi erőforrások terén gyengén szerepelne (2. *hipotézis*). Továbbá, mivel a fejezetben feldolgozott irodalmak jelentik a kialakított tőketényezők alapjait, így közvetve mindenképp hozzájárulnak annak megállapításához, hogy e tényezők hogyan hatnak egymásra, melyek a fontosak, illetve, hogy bevonhatók-e regressziós modellembe (4. *hipotézis*).

3. Anyag és módszertan

Korunkat és annak gazdaságát a különböző léptékek mentén megjelenő térbeli egyenlőtlenségek jellemzik (Nagy 2010). E mellett azt is látnunk kell, hogy a kijelentés, miszerint egy terület egység elmaradott, „...*mindig viszonyt határoz meg, azaz más régiókhoz való hasonlítás alapján értékelünk, ítélünk*” (Simon–Lengyel 1990, 49. o.). A szerzőpáros azt is megállapítja, hogy az elmaradottság társadalmi-gazdasági folyamatok eredménye, melyekre a helyi erőforrások, valamint a regionális politika és gyakorlat is hatással van.

Előbbi megállapítások számos kérdést, illetve megvizsgálandó területet felvetnek. Az eltérések értelmezhetők több megközelítésben is. Mégis, az ezeket kiváltó okok gyakran igen mélyen gyökereznek, azok vizsgálatára és megértésére összetett elemzésekre van szükség. Egy ilyen komplex vizsgálat eredménye később a gyakorlatban is hasznosítható lehet, és háttéranyagként szolgálhat a különböző területi politikák kialakításában is. Ugyanakkor a már említett különböző adottságú régiók nem fejleszthetők azonos tervek alapján, ehhez minden térség esetében tisztán kell látni a kulcsfontosságú tényezőket. Ezek azok a tényezők, amelyek a sikeresség alapjául szolgálhatnak, és amelyek hosszú távon képesek biztosítani a gazdasági, társadalmi és környezeti fejlődés erőforrásait.

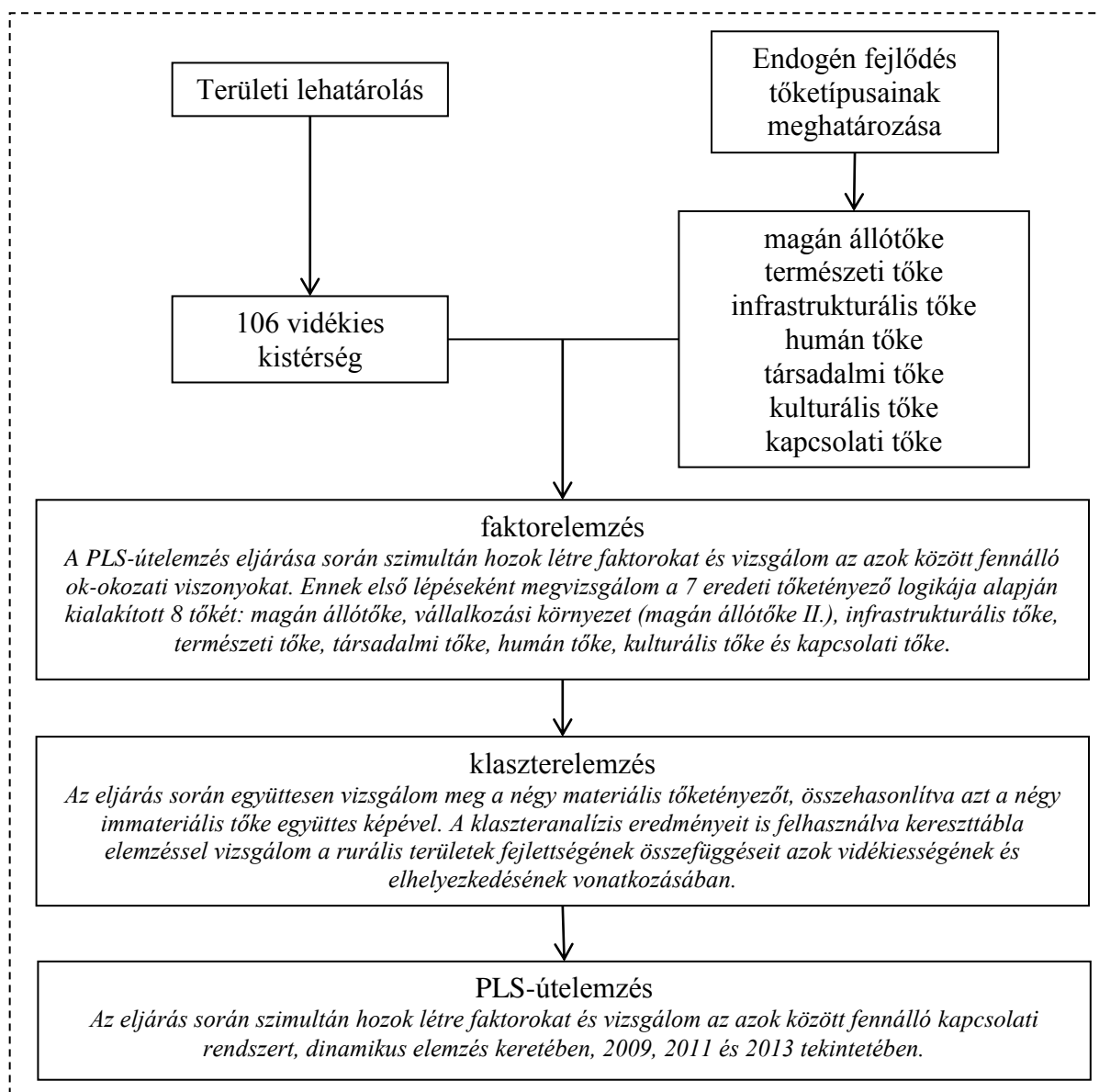
Nem véletlen, a területi különbségek mérése, az azt kiváltó okok megértése és elemzése szinte a regionális tudomány kezdete óta az egyik legfontosabb kérdés (Benko 1999, Enyedi 1996, Fenyővári–Lukovics 2008, Lengyel–Rechnitzer 2004). Továbbá a komplex modellek vizsgálata esetén alkalmazandó többváltozós elemzések kizárólagosságát Kovács és Lukovics (2011) is megemlíti, így jelen munkában én is ezt követtem. Míg az endogén fejlődés elmélete kapcsán Dinya (2013) amellett, hogy egyetért az egyes töketípusok közös modellben való kezelésével, kiemeli ezen modellek gyakorlatban való tesztelésének szükségességét is.

Hangsúlyozom, munkámban azért is törekszem teljes körű kép bemutatására, mert mint Beluszky és Sikos T. (2007) is leírja, a hazai rurális körzetek között fennálló különbségek igen jelentősek. Ezek a differenciák megmutatkoznak számos társadalmi és gazdasági vonatkozásban, ezért is lehetnek félrevezetők azok az írások amelyek többnyire a legelesettebb falvakkal foglalkoznak. Valamint fontos megjegyezni, mint azt Rakonczai és Simon (1976) már közel negyven éve leírta, hogy a fejlődés során létrejövő, közös tulajdonságokkal rendelkező, homogén csoportok feltárása lényeges, mert egy-egy csoporton belül hasonló tendenciák érvényesülnek.

3.1. Munkámban alkalmazott módszertan

A negyedik, ötödik és hatodik fejezetben mutatom be az endogén fejlődés vonatkozásában Magyarország rurális kistérségeinek vizsgálatát. Az elemzési folyamat első lépéseként magukat a mérés kereteit biztosító területegységeket határoztam meg. A kistérségi szint kiválasztása után, ezek körében állapítottam meg, melyek minősülnek rurálisnak. A vidéknek munkám korábbi részében ismertetett meghatározása és lehatárolása következtében 106 kistérség minősíthető vidékiesnek, így elemzésemet ezek körében valósítottam meg (32. ábra).

32. ábra: A munkám során alkalmazott elemzési keretrendszer felépítés

Forrás: saját szerkesztés

Munkámban a PLS-útelelemzés módszertanának⁵¹ segítségével, a dolgozat korábbi részében ismertetett tőketényezőket megtestesítő látens faktorokat állítok elő és szimultán vizsgálom azok okozati összefüggéseit. A PLS-útelelemzés során kialakított látens faktorok konfirmatív faktorelemzésnek is felfoghatók, hiszen az eljárás során, a regressziós modell létrejöttével szimultán faktoranalízis is történt.

Az eredmények bemutatása „fordított” időrendiséget követ. Vagyis először a kapott faktorértékeket ismertetem, először ezek kereteiben vizsgálom a kistérségek fejlettségét. Az egyes materiális és immateriális tőkék vizsgálata során azok külön-külön is képesek szemléletesen megjeleníteni a mai magyar *vidék* területi differenciáit, azonban az elemzés következő fázisában érdemesnek tartom közösen bemutatni a materiális és immateriális tőkéket is. Vagyis klaszterelemzés segítségével vizsgálom az összes tárgyiasult tőketényezőt, és azokat hasonlítom az összes, nem tárgyiasult tőketényező térszerkezetéhez. A klaszterelemzés eredményeinek felhasználásával, kereszttábla elemzés segítségével vizsgálom a fejlettség térbeliségét és annak a vidékiesség mértékéhez fűződő kapcsolatát. Majd tovább haladva, a PLS-útelelemzés segítségével előállított látens faktorok okozati összefüggéseit vizsgálom.

A továbbiakban bemutatom a felhasznált mutatók forrását, illetve, hogy mi alapján kerültek be a vizsgálatba és hogyan ábrázoltam azokat. Ezenfelül részletesen ismertetem az elvégzett elemzések módszertani hátterét, illetve az azokhoz kapcsolódó teszteredményeket.

3.1.1. A felhasznált adatbázis

Munkám megfogalmazott céljai közül egyik, hogy hozzájáruljon a vidékfejlesztési politikákhoz. Azonban mint Fertő és Varga (2015) megfogalmazzák, a térségfejlesztési programok hatásainak elemzésével kapcsolatos legkomolyabb feladat a releváns teljesítményindikátor megalkotása. Hozzáteszik, hogy egy-egy mutatószám jól megragadhat egy adott területet, de ez semmiképp sem lehet elégséges, ha komplex vizsgálatra törekszünk.

Jelen munkában az endogén fejlődéshez kapcsolódó indikátorok kiválasztása mellett, azokkal párhuzamosan, a vidékies jelleg megragadására is képes adatállomány összeállítására volt szükség. De mint minden kvantitatív elemzés során, jelen esetben is felmerült az örök kérdés a rendelkezésre álló adatok körére vonatkozóan, amelyet többen is megfogalmaztak már (pl. Fertő–Varga 2015, Nagy 2004).

⁵¹ A PLS-útelelemzés módszertanát a 6.1. fejezetben ismertetem.

16. táblázat: A modellbe bevont tőketényezők ismertetése

<i>tőke</i>	<i>definíció</i>	<i>példák indikátorokra</i>	<i>forrás</i>
magán állótőke (anyagi jólét)	A magán állótőke egy származtatott, gazdasági céllal létrejött termelési tényező, amelyet magas tárgyasultság és magas rivalizálás jellemez Camagni (2008) rendszerében (is).	lakosság és vállalkozások pénzügyi jellemzői, térség gazdasági struktúrája, szolgáltatások színvonala, multinacionális vállaltok mutatói, munkatermelékenység, ipari mutatók	Brasili et al. (2012) Camagni et al. (2011) Jóna (2013/b) Tóth (2013)
vállalkozási környezet (magán állótőke II.)			
infrastrukturális tőke	Brasili és szerzőtársai (2012) szerint az infrastrukturális tőke olyan kommunikációs erőforrások (utak, repülőterek, vasút) összességéből áll, amelyek előmozdítják az emberek, áruk és szolgáltatások mozgását, illetve cseréjét.	közművesítéssel kapcsolatos indikátorok; természeti adottságokkal kapcsolatos mutatók, települési struktúra	Affuso–Camagni (2010) Brasili et al. (2012) Jóna (2013/b) Tóth (2013)
természeti tőke	Buday-Sántha (2006, 352. o.) megfogalmazásában a természeti tőke „...a természeti erőforrásoknak, illetve környezeti vagyonnak az a készlete, amely most és a jövőben az emberiségnek értékes javakat tud szolgáltatni”.	turizmushoz kapcsolódó adatok, szennyezettség, környezet-védelmi kiadások, zöldterület, környezettudatos mezőgazdálkodás, vezetékes vízellátás, beépítettség,	Affuso–Camagni (2010) Brasili et al. (2012) Tóth (2013)
társadalmi tőke	Putnam (1996) úgy írja le a társadalmi tőkét, hogy az nem más, mint a társadalmi élet alkotóelemei – hálózatok, normák és bizalom –, melyek lehetővé teszik a társadalom tagjai számára a hatékonyabb együttműködést a közös célok elérése érdekében.	munkanélküliséggel, bűnözéssel, vendégforgalommal és szociális helyzettel kapcsolatos indikátorok, közügyekben való társadalmi aktivitás, önkéntesség, adományozás	Affuso–Camagni (2010) Brasili et al. (2012) Jóna (2013/b) Tóth (2013)
humán tőke	Camagni és szerzőtársai (2011) megközelítésében e tőketípus összekapcsolja a készségeket, a szakértelmet és az ügyességet, amelyeket az egyén birtokol.	oktatással, felsőoktatással, kutatás-fejlesztéssel, művelődéssel kapcsolatos adatok	Brasili et al. (2012) Camagni et al. (2011) Jóna (2013/b) Tóth (2013)
kulturális tőke	Magát a kulturális tőke kifejezést Bourdieu teremtette meg és vezette be a társadalom-tudományokba, magyarázandó azt a képességet, mely során a szellemi-vezető elit továbbadja kiváltságos státuszát saját gyerekeinek (DiMaggio 2004).	művelődéssel kapcsolatos adatok	Jóna (2013/b)
kapcsolati tőke	A kapcsolati tőkét két feltétel megfogalmazásával Sik (2006, 77. o.) úgy írja le, hogy az „...alkalmas termékek és szolgáltatások létrehozására, miközben maga nem alakul át; illetve a kapcsolati tőke előállításához a majdani haszon reményében áldozatot kell hozni (ami azonban el is maradhat, vagyis a kapcsolati tőke kockázatos beruházás)”.	választási részvétel, exportképesség, nyitottság mértéke, aktív spin-off vállalkozások száma, kisebbségekhez tartozók száma, távközlési eszközök előfizetéseinek, illetve azok használatával kapcsolatos mutatók, nonprofit szervezetek, idősök klubjával kapcsolatos adatok	Affuso–Camagni (2010) ⁵² Brasili et al. (2012) Jóna (2013/b) Tóth (2013)

Forrás: saját szerkesztés

⁵² Affuso és Camagni (2010) a társadalmi és kapcsolati tőkét együtt kezeli.

Viszont ez a típusú nehézség a rurális területek vonatkozásában hatványozottan érvényesül. G. Fekete (2013/b) ír a pénz-, humán és kulturális tőke vidéki hiányáról, amelyek nélkül új vállalkozások sem tudnak helyben létrejönni. Az adatgyűjtési fázis során magam is szembesültem ezzel a problémával. Általánosságban is megnehezítette a mérést az indikátorok megfelelő kiválasztása, hiszen sajnos a lehatárolásra került 106 kistérségben néhány infrastrukturális, illetve humán tényezőnek oly mértékű hiánya tapasztalható, hogy a vonatkozó adatsorok módszertani szempontból nem voltak felhasználhatók. További problémát okozott, hogy elemzésemet dinamikus szemléletben kívántam megvalósítani, így az adatsoroknál figyelembe kellett, hogy azok 2013 mellett rendelkezésre álljanak 2009-ben és 2011-ben is.

Emellett a magán állótőke kvantitatív módon való értelmezése az endogén fejlődés elméletének szakirodalmi feldolgozása után sem egyértelmű, hogy az *egyén* vagy a *vállalat* szempontjából vizsgálendő a tőketényező. Például Capello (2007) megkülönbözteti a magán állótőkét a vállalkozói tőkétől. Míg Jóna (2013/b) a Camagni területi tőke elméletére alapozott mérésében a gazdasági tőkét döntően vállalkozások adataival fejezi ki. Tóth (2013) elemzésében közös terület keretében, de külön faktorként elemzi a társas vállalkozások és a lakosság pénzügyi-jövedelmi jellemzőit. Így végül a magán állótőke vonatkozásában két faktort alakítottam ki. Az első esetében hagytam meg az elnevezést, mely faktor az egyén jólétét hivatott kifejezni. Míg a második magán állótőke a vállalkozások helyzetét méri, így az a vállalkozási környezet elnevezést viseli. Összegezve munkámban az alábbi tőketényezők szerepelnek: *magán állótőke, vállalkozási környezet, infrastrukturális tőke, természeti tőke, társadalmi tőke, humán tőke, kulturális tőke, kapcsolati tőke* (16. táblázat).

A tőketényezők megragadásához 43 indikátort használtam az Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszerből (TeIR). Az adatbázisból egészen pontosan a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) Területi Statisztikai rendszerét, a Nemzeti Adó- és Vámhivatal (NAV), Nemzeti Élelmiszerlánc-biztonsági Hivatal Erdészeti Igazgatóság (NÉBIH-EI), Nemzeti Fejlesztési Minisztérium (NFM), valamint GeoX Kft. adatait használtam fel. Az adatgyűjtés kapcsán mindenképp meg kell említeni, hogy az adatelérhetőség bizonyos mértékben korlátozó tényezőként jelent meg az elemzés során. A dolgozat elkészítésekor bizonyos adatok nem álltak rendelkezésre a 2014-es évre, így minden indikátor esetében 2013-as adatok tükrözik a legutóbbi állapotot.

17. táblázat: Az egyes tőketípusokat meghatározó indikátorok listája, 2013

tőketípusok	változók
Materiális tőketípusok	
Magán állótőke	1 főre jutó mezőgazdasági östermelésből származó jövedelem (Ft)
	1 főre jutó összes belföldi jövedelem (Ft)
	1 főre jutó összes jövedelem főállásból (Ft)
	1000 főre jutó épített lakások száma
	1000 főre jutó az év folyamán épített lakások összes alapterülete (m ²)
	1000 főre jutó összes adófizető darabszáma
	1000 főre jutó személygépkocsik száma az üzemeltető lakhelye szerint
Vállalkozási környezet	1 regisztrált vállalkozásra jutó bruttó hozzáadott érték (1000 Ft)
	1 regisztrált vállalkozásra jutó mérleg főösszeg (eszközök) (1000 Ft)
	1000 főre jutó regisztrált betéti társaságok száma
	1000 főre jutó regisztrált korlátolt felelősségű társaságok száma
	1000 főre jutó regisztrált mezőgazdasági szövetkezetek száma
	1000 főre jutó regisztrált részvénytársaságok száma
	1000 főre jutó regisztrált társas vállalkozások száma - GFO'11
Infrastrukturális tőke	1000 főre jutó a háztartások részére szolgáltatott villamos energia mennyisége (1000 kWh)
	1000 főre jutó kizárólag közvilágítási célú villamosenergia-hálózatok hossza (km)
	1000 főre jutó a közüzemi szennyvízgyűjtő-hálózatban (közcsonatnában) elvezetett összes szennyvíz mennyisége (1000 m ³)
	1000 főre jutó összes szélessávú előfizető száma év végén
	1000 főre jutó távbeszélő fővonalak száma (ISDN vonalakkal együtt)
Természeti tőke	1000 főre jutó egyéb részletek területe (erdő, ha)
	1000 főre jutó erdőterület (ha)
	1000 főre jutó összes zöldterület (ha)
Immateriális tőketípusok	
Társadalmi tőke	1000 főre jutó 180 napon túli nyilvántartott álláskeresők száma összesen
	1000 főre jutó állandó elvándorlások száma
	1000 főre jutó általános iskolai főállású pedagógusok száma (gyógypedagógiai oktatással együtt)
	1000 főre jutó regisztrált bűnelkövetők közül fiataikorú (14-17 éves)
	1000 főre jutó regisztrált bűnelkövetők száma (lakóhely szerint)
Humán tőke	1000 főre jutó felsőoktatásban részt vevő hallgatók száma a nappali képzésben (képzési hely szerint)
	1000 főre jutó felsőoktatási intézményekben dolgozó oktatók száma (képzési hely szerint)
	1000 főre jutó high-tech feldolgozóipar (db)
	1000 főre jutó medium high-tech feldolgozóipar (db)
	1000 főre jutó tudásintenzív szolgáltatások (db)
Kulturális tőke	1000 főre jutó alkotó művelődési közösségek száma
	1000 főre jutó alkotó művelődési közösségek tagjainak száma
	1000 főre jutó kulturális rendezvények száma
	1000 főre jutó kulturális rendezvényeken résztvevők száma
	1000 főre jutó múzeumi látogatók száma
	1000 főre jutó rendszeres művelődési formákban résztvevők száma
Kapcsolati tőke	1000 főre jutó falusi szálláshelyek külföldiek által eltöltött vendégéjszakáinak száma
	Idő szerinti optimalizálás esetén a leggyorsabb út hossza percben Budapestig (kistérség központjából)
	1000 főre jutó külföldiek által eltöltött vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken
	1000 főre jutó vendégek száma összesen a kereskedelmi szálláshelyeken
	1000 főre jutó vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken

Forrás: saját szerkesztés

Továbbá fontos megjegyezni, hogy munkámban az endogén tőketényezőket dinamikus vizsgálat alá vontam, megfigyelve az azok terén, az elmúlt öt év során, bekövetkezett változásokat. A szélesebb időhorizonton történő vizsgálatot lehetetlenné tette, hogy több indikátor nem volt érhető korábbi évekre. Így munkám 6. fejezetében, a PLS-útelelemzés során az egyes tőketényezők egymásra gyakorolt hatásait vizsgálom a 2009., 2011. és a 2013. év vonatkozásában, összehasonlítva azokat.

Meg kell jegyezni, hogy néhány indikátor 2009-es és 2011-es elnevezésében kisebb eltérés van a 2013-asaktól, így előbbiek listája a 3. mellékletben szerepel. Meggyőződésem, hogy az eltérés mértéke lehetővé teszi a dinamikus elemzést (pl. 2011-ben és 2013-ban az interneteléréssel kapcsolatosan az NFM adatai között elérhető *összes szélessávú előfizető száma év végén* mutató került bevonásra, míg a Minisztérium ugyanezen adata 2009-ben *internet előfizetések száma*).

Az elemzést 144 változó bevonásával kezdetem meg, melyeket materiális és immateriális tényezőkre bontottam (68, illetve 76 változó). Ezek számát jelentősen csökkentve, végül 22 adatsor képezi a materiális tőketényezőket, és 21 az immateriálisakat (17. táblázat).

Mind a materiális, mind az immateriális tőkék esetben a minta elemszáma közel ötszöröse a változók számának, amely érték elvárhatónak nevezhető (Sajtos–Mitev (2007), Wágner (2003)). Mint ahogy azt említettem, a területi lehatárolás elvégzése után, alkalmazott módszertanom alapján 106 kistérség minősíthető, eltérő mértékben, vidékiesnek.

4. A faktorelemzés módszertana és eredményei

A többváltozós elemzések esetén hasznos módszer a faktoranalízis, melynek segítségével csökkenthető a változók száma (Kovács et al. 2006). Az eljárás a hetvenes években vált hazánkban a területi kutatások egyik alapszerevé (Simon–Tánczos-Szabó 1979). A módszer előnye az is, hogy annak segítségével könnyen áttekinthetővé válnak a sok változóval jellemezhető jelenségek (Katona–Lengyel 2004).

A következőkben a faktorelemzés során létrejött vonatkozó értékeket ismertetem. Dolgozatomban PLS-útelelmzést végeztem, mely során a kialakított látens faktorok közötti ok-okozati viszony vizsgálatával szimultán faktorelemzés és regressziószámítás is végezhető. Az útelelmzés módszertanát a 6.1. fejezetben ismertetem, ahol a vonatkozó teszteredményeket is bemutatom, melyek a létrejött faktorértékekre is vonatkoznak. Azt mindenképp már jelen résznél el kell mondani, hogy módszertani szempontból a vizsgálat megfelelő volt.

Az így kapott eredményeket térképes diagram (33–40. ábra) segítségével ábrázoltam. A szemléltetés során a kapott faktorértékeknek vettem a két szélső értékét (vagyis az adott tőketényező felhalmozásának vonatkozásában legmagasabb és legalacsonyabb értékkel rendelkező kistérség adatait), ezek alapján alakítottam ki öt kategóriát egyenlő értékközökkel. Így az egyes kategóriákba eltérő számú kistérség került bele, de ezzel a besorolással válik jól láthatóvá, hogy az adott területen milyen eltérések tapasztalhatók a magyar vidékies kistérségek körében. Fontos megjegyezni, hogy több tőketényező esetében egy, vagy több kistérség oly mértékben kiugró értékkel rendelkezett, hogy azok értékeitől a számítás során el kellett tekintenem, és ilyen esetekben e terület egységek önálló osztályt alkotnak.

4.1. A faktorok elemzése

Munkám ezen fejezetében az egyes tőketípusokat kifejező faktorokat mutatom be és elemzem. Előbb a materiális tőketényezőkhöz kapcsolódó eredményeket ismertetem, majd szemléltetem az immateriális tőkéket is.

4.1.1. Materiális tőketényezők vizsgálata

A dolgozat korábbi részében feldolgozott endogén fejlődés szakirodalma által kettő materiális tőketényezőt ítéltem olyan fontosságúnak, hogy bevonjam azokat saját

elemzésembe. Ezek a két részre osztott magán állótőke, vagyis az azonos nevű tőketényező, illetve a vállalalkozási környezet. Továbbá e részben vizsgálom az infrastrukturális és természeti tőkét.

18. táblázat: Az egyes materiális faktorokban szereplő kistérségek megoszlása az adott tőketípus felhalmozási szintje szerint

Materiális tőkék felhalmozási szintje	Magán állótőke	Vállalkozási környezet	Infrastrukturális tőke	Természeti tőke
Legmagasabb	6	1*	1*	3
Magas	15	10	7	6
Átlagos	18	18	14	10
Alacsony	45	63	48	37
Legalacsonyabb	22	14	36	50

*Megjegyzés: *: az egyes területeken „kiugró” értékkel rendelkező kistérségek*

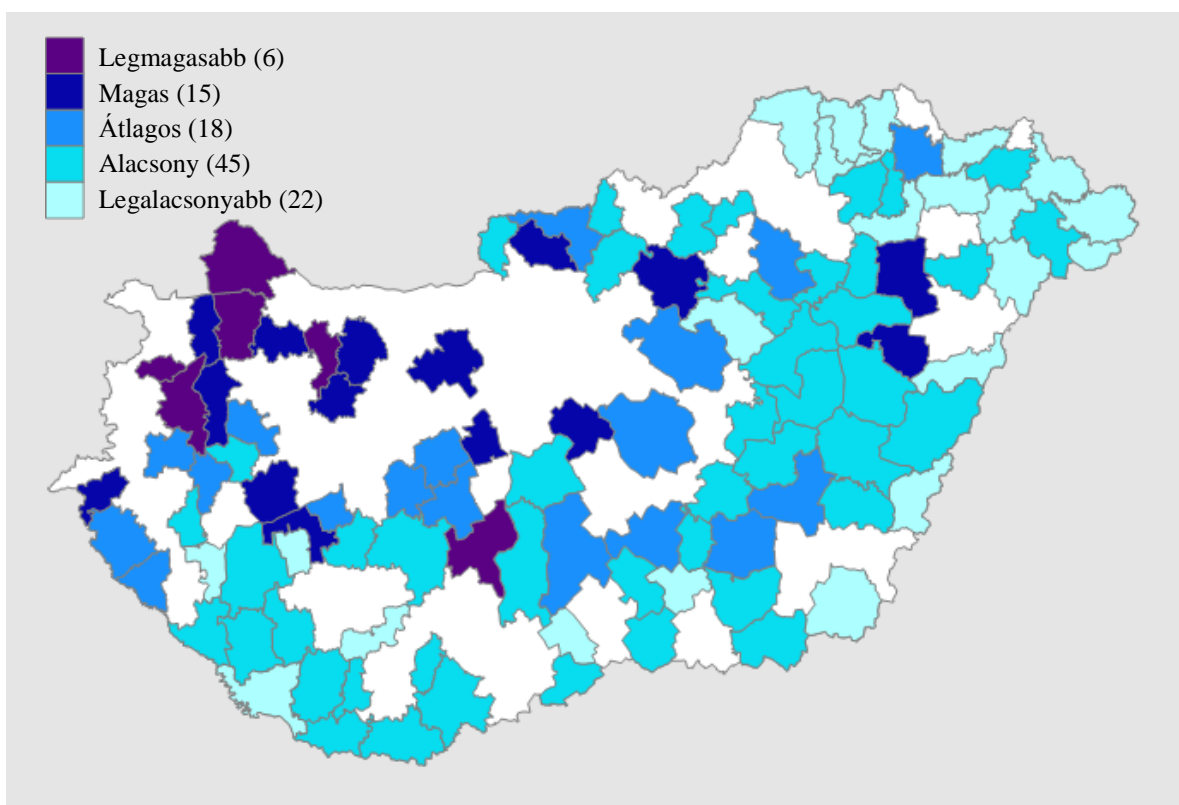
Forrás: saját szerkesztés

Az egyes kistérségeket a materiális és immateriális tőketényezők szerinti elemzésben egyformán öt osztályba soroltam fejlettségük szerint. Ahogy azt korábban is írtam, a kapott faktorok szélső értékei szerint alakítottam ki az osztályokat egyenlő értékközökkel. Így váltak jól láthatóvá az adott tőketényező területi különbségei. Fontos megemlíteni, hogy a materiális tőketényezők között a vállalalkozási környezet és az infrastrukturális tőke esetében egy-egy kistérség kiugró eredménnyel rendelkezik. Így ezen tényezők esetében e kistérségek kerültek a legmagasabb kategóriába és a többi területegységet osztottam négy csoportra (18. táblázat). Megfigyelhető, hogy milyen az egyes tőketényezők felhalmozódása a rurális területegységek körében. Így látható, hogy a vállalalkozási környezet, az infrastrukturális, valamint a természeti tőke esetében sincs egy tucat, legalább magas felhalmozási szinttel rendelkező kistérség, de a magán állótőke esetében is komoly aszimmetria figyelhető meg.

4.1.1.1. Magán állótőke

A magán állótőke testesíti meg keretrendszeremben a klasszikus marxi értelemben vett tőkét, melyet véleményem alapján a leginkább az *egyén* jövedelméhez és jólétéhez kapcsolódó indikátorokkal lehet megragadni. A tőketényező esetében rendkívül szemléletesen tetten érhető a területi különbségeknek az a fajta eloszlása, amelyet Perger (2015) is leír, illetve amely a korábbi, kistérségek hátrányos helyzetére vonatkozóan kirajzolódott.

33. ábra: A magán állótké felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

Látható, az észak-dunántúli terület szinte kiemelkedik a magyar vidékies kistérségek közül (33. ábra). Az ország keleti részén egy kistérség sem tartozik a legmagasabb tőkefelhalmozással rendelkező osztályba, de a magas felhalmozásúak közé is csak kettő területegység sorolható. Legmagasabb állótkével a Pannonhalmi, Sárvári és Mosonmagyaróvári⁵³ kistérség rendelkezik, ebben a sorrendben (19. táblázat).

A tőketényezőt alkotó hét indikátor közül csak kettő esetében áll első helyen az imént említett három kistérség valamelyike, de értelemszerűen majd minden mutató esetében jól szerepelnek. Így például a Pannonhalmi és környezetét magában foglaló területegység csak a személygépkocsik számát és a mezőgazdasági őstermelésből származó jövedelmet illető indikátor esetében nincs az első tízben. Utóbbi mutató terén csak a 96. helyet foglalja el. Bár e mutató kapcsán mindenképp meg kell említeni, hogy a munkámban a területegységek lehatárolásához korábban alkalmazott népsűrűségi mutató alapján is eltérő lehet egy térség

⁵³ Meg kell említeni, hogy több kistérség központi települése (és azok környezete) nem nevezhető hagyományos értelemben *vidéknek*, példa erre Mosonmagyaróvár, vagy éppen Paks. Ugyanakkor népsűrűségi mutatóik alapján ezen területegységek is természetesen az elemzés részét képezik.

vidékiessége, így gazdasági szerkezete. Jó példa, hogy a két jövedelmi mutatóban is élen álló Paksi kistérség az őstermelést illető rangsorban csak 84.

Viszont megemlíthető, hogy a Sárvári kistérség csak az őstermeléshez kapcsolódó mutató vonatkozásában áll a 19. helyen, a többi mutató terén ennél csak még előnyösebb helyet foglal el. Ráadásul fajlagosan ebben a kistérségben él a legtöbb adófizető is.

A korábban már említett Pannonhalmai és Sárvári kistérségek a két jövedelemre vonatkozó mutató terén is jól szerepelnek, mindkét esetben az első öt területegység között találhatók. Némileg gyengébb értékekkel rendelkezik a mosonmagyaróvári terület, de az összes belföldi jövedelem terén elfoglalt 11., és az összes főállásból származó jövedelem terén birtokolt 12. pozícióját ellensúlyozzák a többi indikátor vonatkozásában megfigyelhető igazán kedvező eredményei.

19. táblázat: A magán állótőke felhalmozása terén
legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező kistérségek

pozíció	kistérség	pozíció	kistérség
1.	Pannonhalmai	97.	Fehérgyarmati
2.	Sárvári	98.	Hevesi
3.	Mosonmagyaróvári	99.	Kisteleki
4.	Csornai	100.	Baktalórántházai
5.	Paksi	101.	Edelényi
6.	Csepregi	102.	Csengeri
7.	Téti	103.	Encsi
8.	Óriszentpéteri	104.	Derecske-Létavértesi
9.	Hajdúszoboszlói	105.	Sarkadi
10.	Zirci	106.	Bodrogközi

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

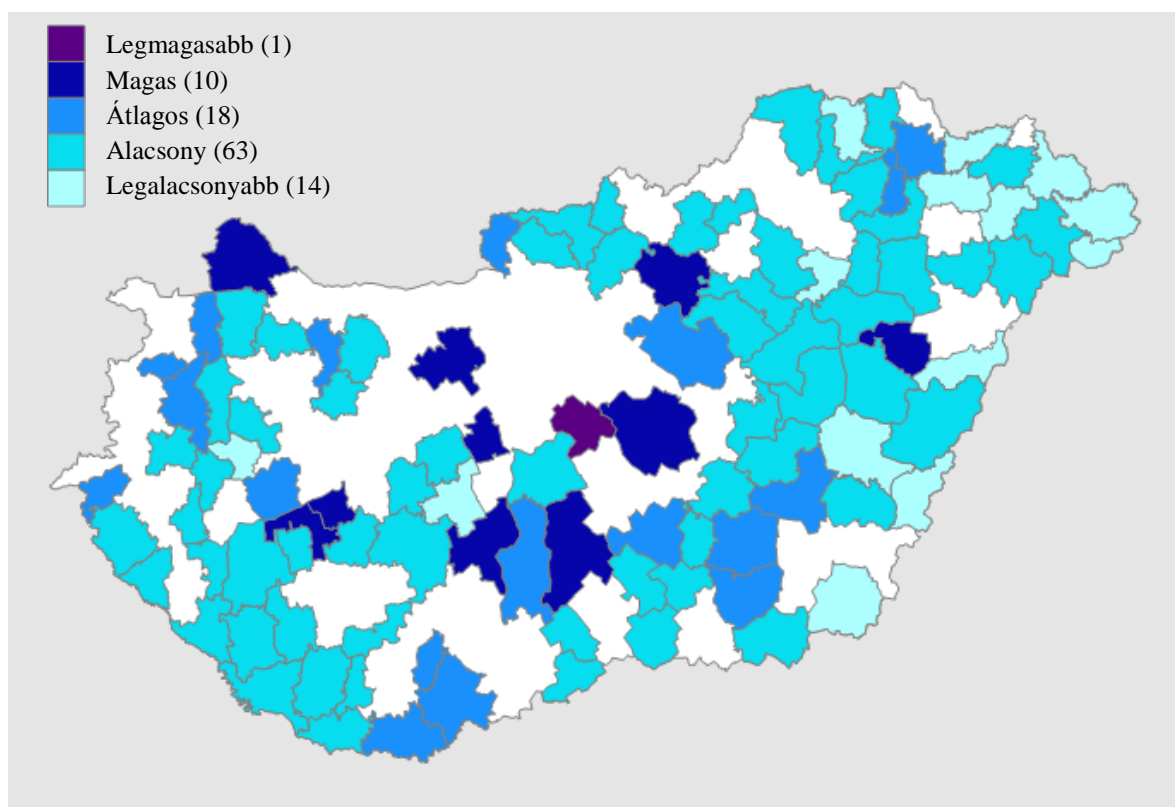
Bár más, a következőkben elemzésre kerülő tőketípusokhoz viszonyítva nem nevezhető kirívóan nagynak az egyes osztályok elemszámát illető aszimmetria, de az sem egészséges, hogy a magas és legmagasabb tőkefelhalmozást megtestesítő kategóriákba csak huszonegy kistérség tartozik, míg a két legalacsonyabba hatvanhét. A leggyengébb faktorértékkel a Bodrogközi kistérség rendelkezik, a Derecske-Létavértesi és a Sarkadi után. Az országosan is elmondható, hogy a leggyengébb értékekkel az alföldi és észak-magyarországi kistérségek rendelkeznek. Értelemszerűen az egyes indikátorok vonatkozásában is nagy különbségek mutatkoznak. Míg pl. az összes belföldi jövedelem vonatkozásában az első tizenhárom terület egy főre jutó értéke meghaladja a nyolcszázezer forintot, addig a lista végén négy

kistérségben ez az érték az ötszázezer forintot sem éri el. A személygépkocsik számában is több mint kétszeres különbség tapasztalható a lista két végén álló kistérségek között. Vagy éppen az összes adófizető számának vonatkozásában megfigyelhető, hogy amíg a legfejlettebb területeken a mutató ezer főre vetített értéke ötszáz fő körül alakul (egyedül a Sárvári kistérségben meg is haladja azt), addig tizenhat kistérségben a négyszázat sem éri el.

4.1.1.2. Vállalkozási környezet

A második magán állótőke vállalkozási környezetként értelmezhető. E felfogásom szerint, bár tágabban értelmezve, az szintén a klasszikus értelemben vett tőkét és annak felhalmozását képes kifejezésre juttatni. A második magán állótőkére, mint az első magán állótőkéhez kapcsolódó, azt indukáló tőketényezőre tekintek.

34. ábra: A vállalkozási környezet (magán állótőke II. felhalmozási szintjének) térbeli vonatkozásai

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

Igen kevés kistérség rendelkezik számottevő értékkel ezen tőketényezőt illetően (34. ábra). A második magán állótőke legmagasabb szintű felhalmozását kifejező osztályba

egyetlen kistérség nyert besorolást, a Dabasi, kiugró értéke okán. Így nem annyira meglepő az sem, bár mindenképp érdekesség, hogy a faktort alkotó hét adatsor közül öt esetében a Dabasi kistérség rendelkezik a legjobb értékkel. A bruttó hozzáadott érték tekintetében a paksi terület áll az élen, míg a regisztrált mezőgazdasági szövetkezetek vonatkozásában Abaúj-Hegyközi. Ez utóbbi mutató kapcsán ugyanaz elmondható, mint a magán állótóke esetében az őstermelésre vonatkozóan, vagyis, hogy a kevésbé vidékies, vagy éppen iparosodottabb terek esetében értelemszerűen alacsonyabb az értéke.

Az ezen tőke felhalmozása terén magas értékkel rendelkező kistérségek csoportjába is csak tíz területegység tartozik, ezek közül négy Budapest közelében található. E csoportban egyetlen kelet-magyarországi területként a Hajdúszoboszlói kistérség szerepel. A következő, átlagos tőkefelhalmozást kifejező osztálynak is csak tizennyolc területegység a tagja. Jóval népesebb az alacsony felhalmozással rendelkező kistérségek száma, ezt az osztályt hatvanhárom területegység alkotja, a legalacsonyabbat pedig tizennégy. Az utolsó helyen álló bodrogi terület előtt található a Sarkadi, a Fehérgyarmati, a Mezőkovácsházi és a Szeghalomi kistérség (20. táblázat).

20. táblázat: A vállalalkozási környezet (magán állótóke II. felhalmozása) terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező kistérségek

pozíció	kistérség	pozíció	kistérség
1.	Dabasi	97.	Sárbogárdi
2.	Bicskei	98.	Ibrány-Nagyhalászi
3.	Fonyódi	99.	Mezőcsáti
4.	Paksi	100.	Csengeri
5.	Mosonmagyaróvári	101.	Baktalórántházai
6.	Balatonföldvári	102.	Szeghalomi
7.	Ceglédi	103.	Mezőkovácsházai
8.	Hajdúszoboszlói	104.	Fehérgyarmati
9.	Gyöngyösi	105.	Sarkadi
10.	Adonyi	106.	Bodrogi

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

Vagyis az utolsó öt területegység közül három Békés megyében található. Bár a társas vállalkozások, a betéti társaságok és a korlátolt felelősségű társaságok esetében a Bodrogi kistérség a sereghajtó. A bruttó hozzáadott érték és a mérlegfőösszeg vonatkozásában viszont a Sarkadi. Míg a mezőgazdasági szövetkezetek vonatkozásában a már említett Abaúj-Hegyközi kistérséget a Csornai és Berettyóújfalui követi. Hat kistérség nem rendelkezik

regisztrált mezőgazdasági szövetkezettel, míg ahol mérhető az ilyen típusú gazdasági szervezet jelenléte, ott a fajlagos érték a kisvárdai térségben a legalacsonyabb, közvetlenül az abai és a mátészalkai után.

Látható, ahogy Budapest környezetéhez hasonlóan máshol is kirajzolódnak tömörülések, kisebb mértékben természetesen. Egyrészt Pécsről keletre, délkeletre három kistérség is az átlagos csoportba tartozik. Ezek a siklósi, mohácsi és pécsváradi területek. De az osztrák határhoz közel fekvő, rurális térségek közül ötnek is legalább átlagos a felhalmozása a második számú állótöke vonatkozásában. Közülük a mosonmagyaróvári a legmagasabb érték. Illetve érdemes még megemlíteni a Balaton nyugati „végén” elhelyezkedő Balatonföldvári, Fonyódi és Tapolcai kistérségeket, melyek közül előbbi kettő szintén a magas tőkefelhalmozást kifejező kategóriába tartozik. Ezek természetesen több mutató terén is kiváló értékkel rendelkeznek, így pl. a társas vállalkozások terén Fonyód és térsége a második, míg a balatonföldvári térség a harmadik helyen áll.

Fontos megállapítás a két magán állótökével kapcsolatosan az, ha együtt kezeljük őket, akkor lényegében azon, az 1.6.-os fejezetben már tárgyalt rurális kistérségek körét kapjuk meg, amelyek a hazánkban korábban alkalmazott besorolás szerint nem minősültek hátrányos helyzetűnek. Ezek döntően az észak-dunántúli területeken helyezkednek el, kiegészülve néhány Budapesthez közeli és kelet-magyarországi kistérséggel. Utóbbiak körébe néhány relatíve nagyobb város és azok környezete tartozik.

4.1.1.3. Infrastrukturális tőke

Az infrastrukturális tőke vonatkozásában, mint a vállalkozási környezet esetében, található egyetlen kiugró értékkel rendelkező kistérség. Jelen esetben ez a csepregi terület egység. De az előző tőketényezőhöz viszonyítva, jelen esetben még kevesebb a legalább átlagos értékkel rendelkező terület.

Összesen huszonkettő kistérség rendelkezik átlagos, vagy annál magasabb szintű tőkefelhalmozással az infrastruktúra vonatkozásában. Ugyanakkor a legmagasabb és legalacsonyabb értékkel rendelkező terület egységek köre nem tér el sokban a korábban vizsgált tőketényezők esetében megfigyeltektől (21. táblázat).

Ha a faktort alkotó öt indikátort külön is megvizsgáljuk, látható, hogy mindegyik esetben más kistérség rendelkezik a legkedvezőbb értékkel. A már korábban említett, kiugró értékkel rendelkező Csepregi kistérség az elvezetett szennyvíz vonatkozásában első, de

természetesen igen jól szerepel a másik négy indikátor terén is. Egyedül a háztartások részére szolgáltatott villamos energia vonatkozásában nincs az első négy között, ott 13. helyen áll.

21. táblázat: Az infrastrukturális tőke felhalmozása terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező kistérségek

pozíció	kistérség	pozíció	kistérség
1.	Csepregi	97.	Derecske-Létavértesi
2.	Balatonföldvári	98.	Sellyei
3.	Fonyódi	99.	Enyingi
4.	Paksi	100.	Devecseri
5.	Mosonmagyaróvári	101.	Vásárosnaményi
6.	Gyöngyösi	102.	Abaúj-Hegyközi
7.	Csornai	103.	Encsi
8.	Kapuvár-Beledi	104.	Edelényi
9.	Tapolcai	105.	Kadarkúti
10.	Hajdúszoboszlói	106.	Bodrogi

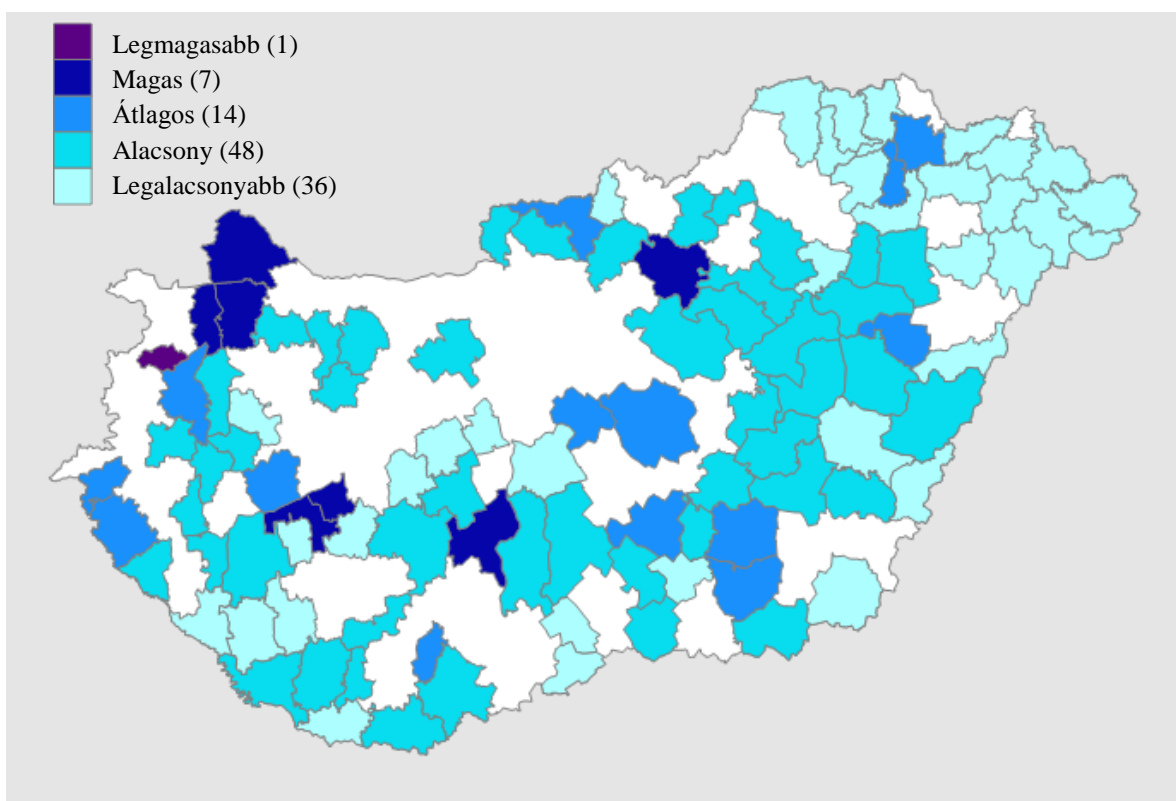
Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

A lista végén a Bodrogi, Kadarkúti és Edelényi kistérségek találhatók. Az öt felhasznált mutató közül a közüzemi szennyvízgyűjtő-hálózatban elvezetett szennyvíz vonatkozásában a kadarkúti terület egység az utolsó (a kistérség vonatkozó értéke egyedülként nulla), míg a háztartások részére szolgáltatott villamos energia terén Edelény és környezete értéke a legalacsonyabb, közvetlenül előtte pedig a bodrogi terület áll.

A tőke felhalmozásának térbelisége kapcsán elmondható, hogy az alacsony számú jelentős felhalmozási szinttel rendelkező kistérségek fele, négy darab, a Dunántúl északnyugati részén csoportosul. A másik négy magas értékkel rendelkező terület közül három a Dél-Dunántúl régióban fekszik, ebből kettő (Balatonföldvár és Fonyód) a Balaton déli partján. Így egyetlen kistérség, az összesített hatodik helyen álló Gyöngyösi az, amely a Dunától keletre található.

Az ország keleti felében az igen népes, negyvennyolc kistérséget felölelő alacsony felhalmozási szintű kistérségeknek található egy nagyobb koncentrációja. Valamint a korábbi tőkékhez hasonlóan, az infrastrukturális tényezők felhalmozását illetően is megfigyelhető az ilyen téren legalacsonyabb fejlettségű kistérségeknek az ország északkeleti részében való tömörülése. Az alacsony felhalmozási kategória mellett a legalacsonyabb felhalmozási szinttel bíró területek is viszonylag nagy számmal bírnak, így ebből adódóan mindkét osztály elemeinek földrajzi elhelyezkedése változatos.

35. ábra: Az infrastrukturális tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai

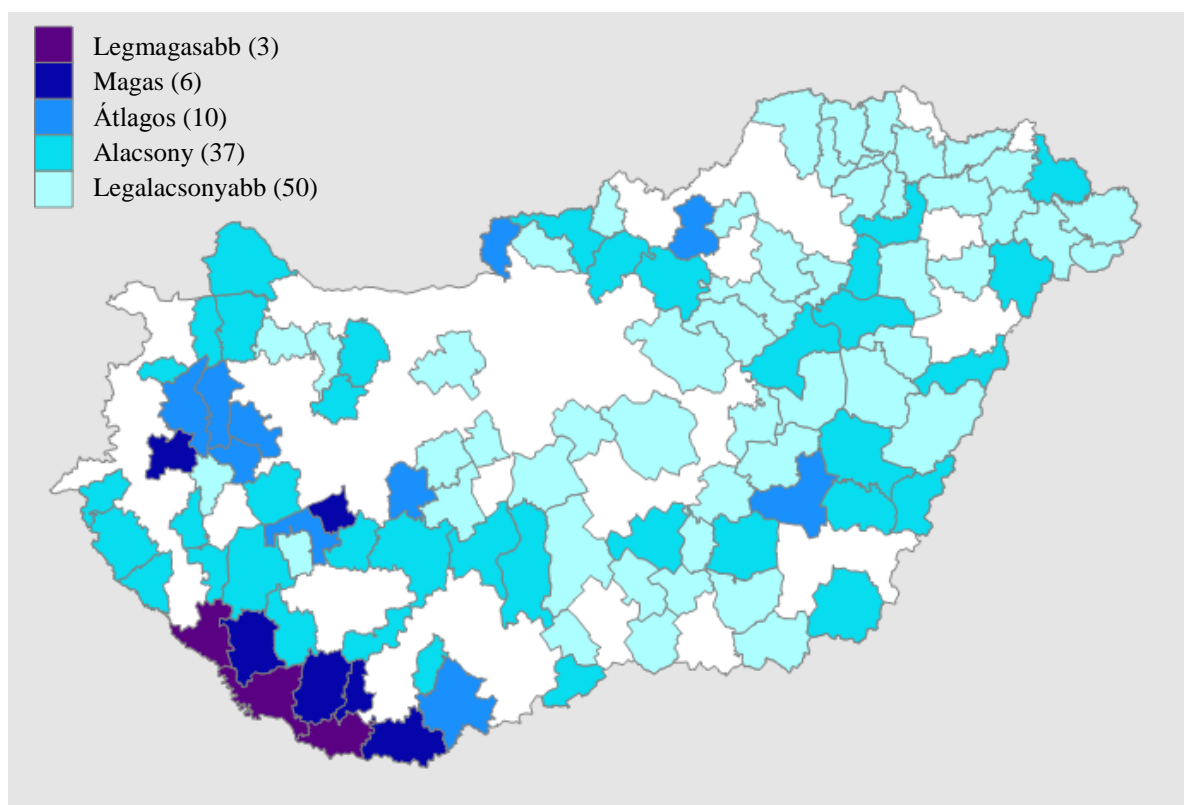
Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

Hogy földrajzilag mennyire vegyes a kép az infrastrukturális tőke kapcsán, jól mutatja, hogy a legalacsonyabb kategóriába tartozó harminchat kistérség között megtalálható a Szeghalomi, Szerencsi, Abai, de a Szécsényi is (35. ábra).

4.1.1.4. Természeti tőke

A negyedik materiális tényező a természeti tőke, mely jellegéből adódóan erősen kapcsolódik a vidéki térhez. Továbbá elmondható, hogy annak felhalmozását illetően egészen más kép rajzolódik ki, mint a korábban vizsgált tőketényezők esetében (36. ábra). A tőke térbelisége nem követi az ország (és a vidék) társadalmi-gazdasági folyamatait, ezért az ilyen értelemben mindenképp érdekesnek nevezhető.

36. ábra: A természeti tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

A tőketényezőt illetően megfigyelhető egy erős földrajzi koncentráció. Ugyanis annak két legmagasabb szintű felhalmozását kifejező osztály kilenc területegysége közül hét az ország dél-nyugati határánál összpontosul. A három legmagasabb felhalmozással rendelkező terület, sorrendben Csurgó, Barcs és Sellye kistérsége, alkotja az első osztályt. A bevont indikátorokat vizsgálva elmondható, hogy előbbi három területegység közül is Csurgó rendelkezik fajlagosan a legtöbb zöldterülettel. Míg az erdőterületek vonatkozásában Óriszentpéter és környezete emelkedik ki, és ezen terület értéke a legmagasabb az egyéb részletek (erdő) területe mutatót illetően is. Ugyanakkor a harmadik bevont mutató terén gyenge értékkel rendelkezik, így az összesített huszonkilencedik helyezésével csak az alacsony felhalmozási szintű területek közé nyert besorolást.

Előbbi azért is lehetséges, mert az első három kategóriát mindössze tizenkilenc kistérség alkotja. A magas felhalmozási szinttel rendelkező kistérségek köre sem túl bő, hat ilyen terület található. Érdekes, hogy ezek közül öt a Dél-Dunántúl régióban helyezkedik el. Ezen kívül csak a Vasvári kistérség rendelkezik magas természeti tőkével (22. táblázat).

A rangsor tizedik helyén szereplő Pétervásárai kistérség már az átlagos felhalmozású kistérséghez tartozik. Ennek kapcsán az mondható el, hogy a területegység az erdőterületek (4.) és összes zöldterületek (9.) terén rendelkezik kedvező értékekkel.

22. táblázat: A természeti tőke felhalmozása terén
legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező kistérségek

pozíció	kistérség	pozíció	kistérség
1.	Csurgói	97.	Mezőtúri
2.	Barcsi	98.	Jászberényi
3.	Sellyei	99.	Püspökladányi
4.	Siklósi	100.	Bodroközi
5.	Balatonföldvári	101.	Encsi
6.	Szigetvári	102.	Mezőcsáti
7.	Nagyatádi	103.	Baktalórántházai
8.	Szentlőrinci	104.	Kisvárdai
9.	Vasvári	105.	Nagykállói
10.	Pétervásárai	106.	Szikszoói

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

Előbbi kistérségtől függetlenül, a legalább átlagos felhalmozású területek kapcsán az látható, hogy többségük a Dunántúlon fekszik. A lista végén szereplő területek is a keleti országrészhez tartoznak. A Szikszoói kistérség az összes zöldterület vonatkozásában rendelkezik a legalacsonyabb értékkel, de értelemszerűen a másik két mutató kapcsán is gyenge adatokat tudhat magáénak.

Ezen tökétenyező vonatkozásában érdemesnek tartom röviden megemlíteni a vidékies kistérségek városiasakhoz viszonyított helyzetét. Bár a zöldterületek arányát illetően öt rurális terület is gyengébb értékkel rendelkezik, mint az ilyen vonatkozásban leggyengébb urbánus terület (Hajdúhadházi kistérség), a másik két bevont indikátor esetében más a helyzet. Az erdőterületek terén a leggyengébb vidékies érték is több városinál jobb és országosan is rurális terület rendelkezik a tizennégy legjobb értékkel. Az erdőkre vonatkozó egyéb részletek területei kapcsán is a hét legkedvezőbb érték közül hat vidékies területhez kötődik. Ezen megállapítások természetesen nem meglepők, a rurális területekhez az általános gondolkodásban is társítva vannak a természeti értékek. Viszont ezen indikátorok ismeretének fényében egyértelműen negatívumként értékelhető a már tárgyalt 36. ábra térbelisége, hiszen az azt tükrözi, hogy a természeti erőforrások felhalmozás terén meglévő előnyös pozíciók szinte semennyire nem alakulnak gazdasági (és/vagy társadalmi) tőkévé.

4.1.2. Immateriális tőketényezők vizsgálata

Az immateriális tényezők vizsgálata során, négy tőketényező, a társadalmi, a humán, a kulturális és a kapcsolati tőke került be az elemzésbe. Az adott tényező felhalmozása szerinti osztályokba való besorolás során, ugyanúgy mint a materiális tőketényezők esetében, a kiugró értékektől eltekintettem. Ezek száma a kapcsolati tőke esetében kimondottan magas, hiszen öt kistérség is nagyon magas értékkel rendelkezik a többi területhez képest.

23. táblázat: Az egyes immateriális faktorokban szereplő kistérségek megoszlása az adott tőketípus felhalmozási szintje szerint

Immateriális tőkék felhalmozási szintje	Társadalmi tőke	Humán tőke	Kulturális tőke	Kapcsolati tőke
Legmagasabb	18	3*	1*	5*
Magas	41	5	13	10
Átlagos	29	28	29	26
Alacsony	17	51	40	41
Legalacsonyabb	1*	19	23	24

Megjegyzés: *: az egyes területeken „kiugró” értékkel rendelkező kistérségek. A társadalmi tőke esetében az azt alkotó indikátorok jellegéből adódóan a faktorértékek szerinti csökkenő sorrend élén a legfejletlenebb kistérség található.

Forrás: saját szerkesztés

A magas felhalmozási szinttel rendelkező terület egységek egyes tőketényezőin belüli eloszlása igen eltérő (23. táblázat). A humán tőke ilyen szempontból a legkirívóbb, ahol összesen nyolc kistérség tartozik az első két osztályba. De a kulturális tőke esetében is csak tizennégy terület nevezhető igazán fejlettnak ilyen értelemben.

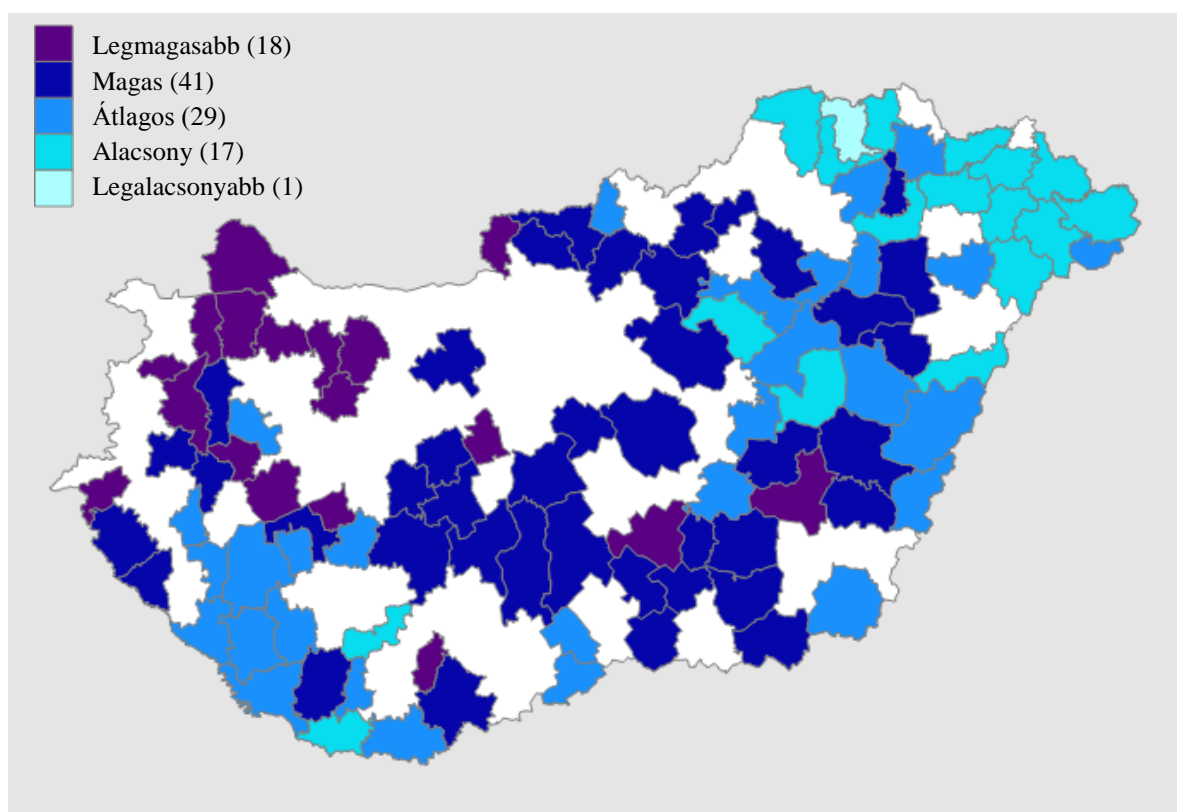
4.1.2.1. Társadalmi tőke

A társadalmi tőkét öt indikátor alkotja. Mint az a társadalmi állapotokat, illetve folyamatokat szemléltető mutatók esetén gyakran előfordul, pl. munkanélküliségi ráta, az alacsony értékek nevezhetők kívánatosnak. A társadalmi tőke vizsgálatába bevont öt indikátor közül négy ilyennek nevezhető. Ezért is fordulhat elő, hogy a társadalmi tőkét leginkább felhalmozó kistérségek rendelkeznek a legalacsonyabb faktorértékkel. Így a lista „élén”, kiugróan magas értékkel szereplő Encsi kistérség helyzete súlyos leszakadást fejez ki.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei terület utolsó helyen áll a regisztrált bűnelkövetők számát illetően. Az általános iskolai főállású pedagógusokra vonatkozó mutató kivételével, a másik három mutató esetében is mindannyiszor megtalálható a legrosszabb nyolc értékkel bíró kistérség között. Viszont érdekesség, hogy az említett, pedagógusokra vonatkozó adatsornak viszont az élén áll. De e mutatót erősen alakítják a földrajzi sajátosságok, hiszen ilyen téren kedvező értékkel bír a Mezőcsáti és Tiszavasvári kistérség is, míg a lista végén Óriszentpéter található, előtte pedig Sárovar.

Az előbb említett „fordított” rangsor következménye, hogy a társadalmi tőke felhalmozását figyelve igazán a legnehezebb helyzetben lévő, komoly leszakadással küzdő területek különülnek el. Vagyis az említett Encsi kistérségen túl tizenhét további terület egység küzd a társadalmi tőke alacsony szintjével (37. ábra).

37. ábra: A társadalmi tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

Ezen alacsony társadalmi tőkével bíró kistérségeknek jól kirajzolódik egy északkelet-magyarországi tömörülése. De persze sajnos nem meglepő, hogy Sellye és Sásd is ezen osztályban jelenik meg.

Az előzőekben leírtakból következik, hogy a magas és legmagasabb felhalmozási szintek más töketényezőkhöz viszonyítva nagy elemszámmal rendelkeznek. Persze így is megfigyelhető a legmagasabb kategóriába tartozó területegységek észak-dunántúli tömörülése. A legmagasabb társadalmi tőkével az Őriszentpéteri kistérség bír, itt található fajlagosan a legkevesebb fiatalkorú bűnelkövető. Ezt követi a Kapuvár-Beledi és Balatonföldvári kistérség (24. táblázat).

24. táblázat: A társadalmi tőke felhalmozása terén
legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező kistérségek

pozíció	kistérség	pozíció	kistérség
1.	Őriszentpéteri	97.	Edelényi
2.	Kapuvár-Beledi	98.	Fehérgyarmati
3.	Balatonföldvári	99.	Derecske-Létavértesi
4.	Szarvasi	100.	Vásárosnaményi
5.	Sárvári	101.	Sellyei
6.	Csornai	102.	Baktalórántházai
7.	Csepregi	103.	Hevesi
8.	Téti	104.	Sziksói
9.	Mosonmagyaróvári	105.	Tiszavasvári
10.	Sümei	106.	Encsi

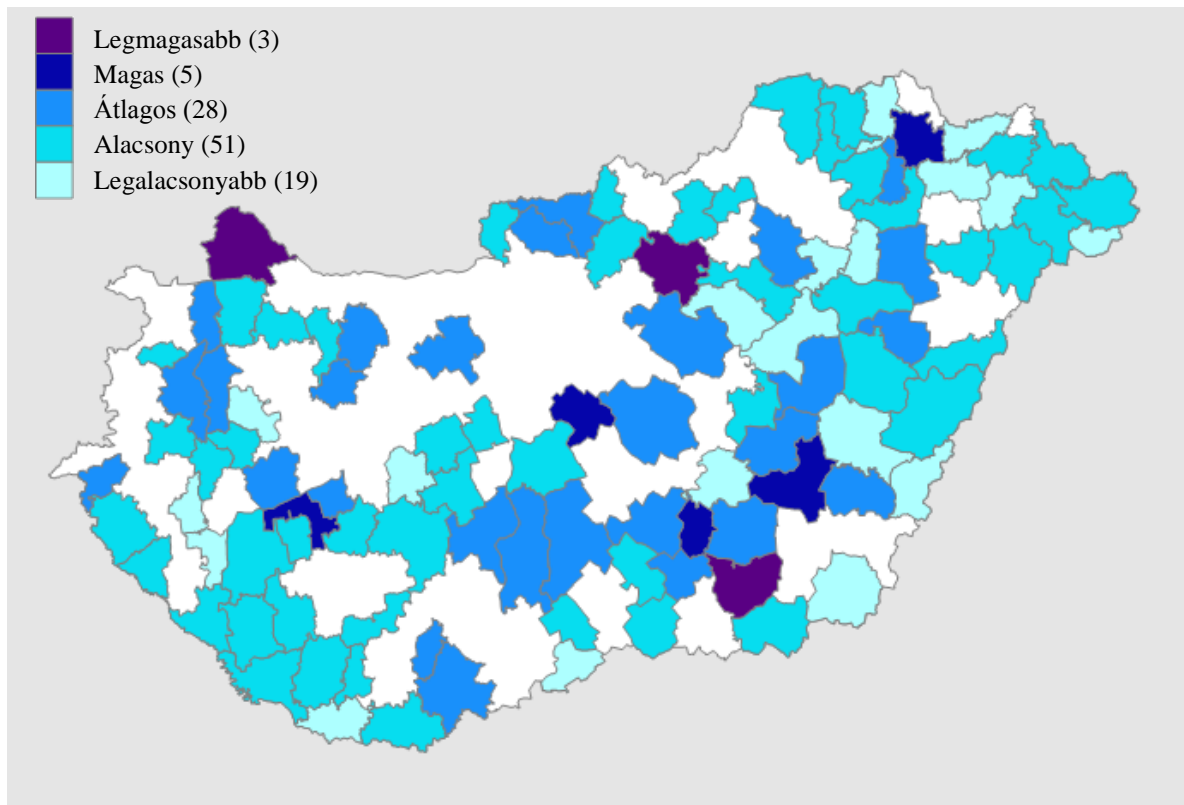
Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

Megvizsgálva a 180 napon túli nyilvántartott álláskeresők számát, azt illetően komoly eltérések tapasztalhatók. Míg a legkedvezőbb értékekkel rendelkező hat dunántúli terület esetében az ezer állandó lakosra jutó érték tíz alatti, vagyis az egy százalékot sem éri el, addig az ezen mutatóra vonatkozó lista végén szereplő huszonhárom térségben a négy százalékot is meghaladja az eredmény. A listán utolsó előtti Ibrány-Nagyhalászi kistérség értéke 5,5%, míg a Baktalórántházaié 7%.

4.1.2.2. Humán tőke

A humán tőke vonatkozásában a magas és legmagasabb tőkefelhalmozással rendelkező kistérségeket alkotó két kategória összesen nyolc területegységet foglal magában. Ezek közül a legmagasabb kategória tartalmaz három kiugró faktorértékkel rendelkező kistérséget, a Hódmezővásárhelyit, Gyöngyösit és Mosonmagyaróvárit (38. ábra).

38. ábra: A humán tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

Fontos megjegyezni, hogy a humán tőke mérésére bevont mutatók közül kettő is felsőoktatási képzési helyhez kapcsolódik, így természetesen kiemelkednek azok a területek, ahol van felsőoktatás. Ez jelen esetben azért is különösen szemléletes, mert a városias jellegű területek lehatárolása miatt kevés felsőoktatással rendelkező vidékies kistérség található hazánkban. Az említett indikátoroknak a bevonását azért tartom indokoltnak, mert bár a magyar vidéki terek esetében sokszor csak „dichotómiaként” értelmezhetők, de jelen állapotában a rurális Magyarország problémáját pont ezáltal nagyon markánsan meg tudják ragadni. A sokszor a „vidéki értelmiség fellegváraiként” kezelt felsőoktatási intézmények jellemzően a viszonylagosan nagyobb településeken jelennek meg, így fordulhat elő, hogy ezen faktor esetében néhány kelet-magyarországi kistérség kimondottan jól szerepel.

A felsőoktatásban, nappali képzésben részt vevő hallgatóknál a Gyöngyösi kistérség szerepel legjobban, azt követi a Sárospataki és Szarvasi. A felsőoktatási intézményekben dolgozó oktatók száma alapján is e három térség áll az élen. Egészen pontosan a Békés megyei területegység vezet, megelőzve a Sárospatakit és a Gyöngyösit. A két indikátorhoz kapcsolódóan mindenképpen meg kell jegyezni, hogy azok mentén tíz-tíz kistérség mérhető.

Természetesen magam sem tartom reálisnak és nincs is arra szükség, hogy minden kistérségben legyen felsőoktatási képzőhely, de azt fontosnak tartom bemutatni, hogy a humán tőke illetően való megközelítése esetén milyen szintű hiánnyal kell szembenézniük a vidékies területeknek.

25. táblázat: A humán tőke felhalmozása terén

legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező kistérségek

pozíció	kistérség	pozíció	kistérség
1.	Hódmezővásárhelyi	97.	Ibrány-Nagyhalászi
2.	Gyöngyösi	98.	Abaúj-Hegyközi
3.	Mosonmagyaróvári	99.	Enyingi
4.	Dabasi	100.	Zalakarosi
5.	Szarvasi	101.	Baktalórántházai
6.	Fonyódi	102.	Devecseri
7.	Sárospataki	103.	Sarkadi
8.	Csongrádi	104.	Mezőcsáti
9.	Jászberényi	105.	Csengeri
10.	Kiskunfélegyházai	106.	Bodrogi

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

Árnyalja a képet, hogy a tőke mérésére további három indikátor került bevonásra. Ezek közül kettő a feldolgozóipar technikai-tudományos hátterére reflektálni. A high-tech feldolgozóipar mellett fontosnak tartottam a medium high-tech feldolgozóipar adatait is megjeleníteni, szem előtt tartva a vidék sajátosságait, melyet munkám rurális innovációkkal foglalkozó részében is bemutatam.

A high-tech feldolgozóipar jelenléte a Hódmezővásárhelyi kistérségben a legerősebb, mely területet Mosonmagyaróvár és Fonyód térsége követ. Míg az ennél alacsonyabb szintű technológia terén az Abai kistérség bír a legkedvezőbb értékkel, megelőzve a Kisbérít, de a Hódmezővásárhelyi itt is megjelenik harmadik helyen. E két mutató vonatkozásában is fontos megállapítani, hogy nem minden kistérségben beszélhetünk a feldolgozóipar kapcsán magas, vagy közepes szintű technológiai háttérrel. Előbbi mutató terén harminckettő, utóbbi kapcsán négy terület egység értéke nulla.

Viszont elmondható, hogy a tudásintenzív szolgáltatások minden vidékies kistérségben jelen vannak. Ilyen téren legkedvezőbb pozícióban a Dabasi kistérség van, melyet a Gyöngyösi, Paksi és Mosonmagyaróvári követ. Ezen lista végén a bodrogi terület egység áll, mely előtt a csengeri és mezőcsáti terület egység található. Itt is fontos megjegyezni, mint

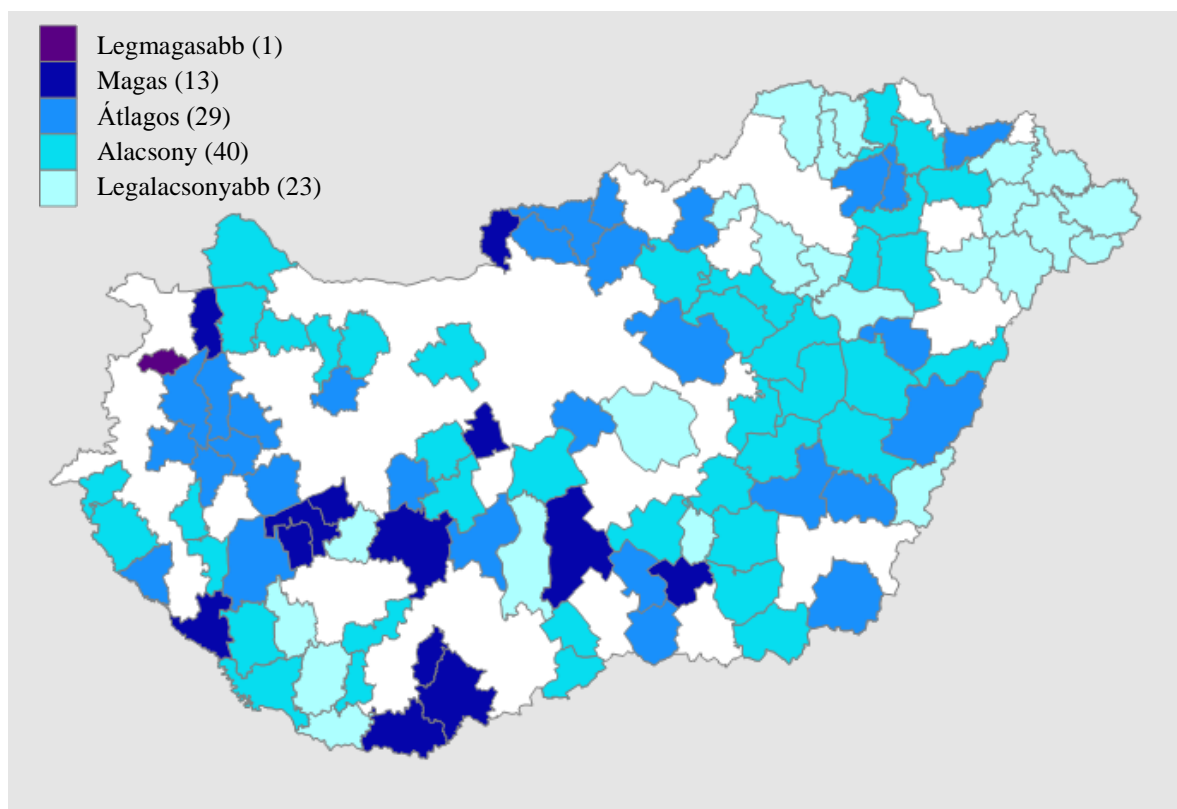
korábban is tettem, hogy látható különbségek rajzolódnak ki a vizsgált területegységek vidékiességének mértéke szerint, sokszor előnyösebb helyzetben vannak a városiasodottabb, iparosodottabb területek.

Összességében a három kiugró értékkel rendelkező kistérség és az öt magas felhalmozási szinttel bíró terület mellett a jászberényi és kiskunfélegyházai terület tartozik az első tízbe (25. táblázat). Míg a lista végén három északkelet-magyarországi kistérség található.

4.1.2.3. Kulturális tőke

A humán tényezőnél több, de összességében így is igen kevés számú, legalább magas felhalmozási kategóriába tartozó kistérség figyelhető meg a kulturális tőke esetében. A tőkefelhalmozás terén legkedvezőbb két osztály összesen tizenegy területegységet foglal magában.

39. ábra: A kulturális tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

Ebből a legmagasabb kategóriát a Csepregi kistérség jelenti, mely kiugró faktorértékkel rendelkezik (39. ábra). Mindkét, alkotó művelődési közösségekkel kapcsolatos mutató esetében e területegység áll az élen, de a kulturális rendezvények számát (2.) és azok látogatóit (5.) illetően is előkelő pozíciót tölt be, csakúgy, mint a rendszeres művelődési formákat (10.) illetően. Viszont azon tizenkét kistérség közé tartozik, melyek központi települése esetében, annak méretéből és/vagy funkcióhiányos jellegéből adódóan a múzeumi látogatók száma nem mérhető.

Utóbbi megállapítás kapcsán mindenképp meg kell említeni a Csepregi kistérség igen speciális helyzetét. Hiszen abban két, igen alacsony lakossággal bíró, városi rangban lévő település (Csepreg és Bük) található. Ez például az előbbieken kiemelt indikátor esetében „visszaüt”, ugyanakkor az osztrák határhoz közeli fekvésnek és a Bükhöz kapcsolódó fürdőnek számos előnye van a térség vonatkozásában. E sajátos helyzet következtében azonban nem egyszerű a területegységet kvantitatív módon elemezni.

A magas felhalmozási szinttel rendelkező kistérségek kategóriájának tizenhárom elemét vizsgálva látható, hogy a legkeletibb kistérség a Kisteleki, mely egyébként faktorértéke alapján utolsó helyen áll ezen osztályon belül. Így értelemszerűen a Tiszántúlon nem is található ilyen területegység. Viszont a legalacsonyabb értékekkel bíró kistérségeknek, mint más tőkék esetében is, megfigyelhető egy északkeleti tömörülése. A legalacsonyabb felhalmozási szinttel bíró tíz kistérség közül is nyolc Borsod-Abaúj-Zemplén, vagy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében található (26. táblázat).

26. táblázat: A kulturális tőke felhalmozása terén

legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező kistérségek

pozíció	kistérség	pozíció	kistérség
1.	Csepregi	97.	Csengeri
2.	Mohácsi	98.	Kadarkúti
3.	Balatonföldvári	99.	Fehérgyarmati
4.	Csurgói	100.	Sarkadi
5.	Fonyódi	101.	Vásárosnaményi
6.	Pécsváradi	102.	Encsi
7.	Adonyi	103.	Baktalórántházai
8.	Kiskőrösi	104.	Edelényi
9.	Tamási	105.	Szikszerűi
10.	Kapuvár-Beledi	106.	Mezőcsáti

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

E tőke terén nem tapasztalható sem Budapest körül, sem a Dunántúl északi részén tömörülés, legalábbis a két legmagasabb tőkefelhalmozást kifejező kategória esetében. Érdekes, hogy a Siklói, Mohácsi és Pécsváradi kistérség egyaránt a magas felhalmozási szinttel rendelkező területek szűk csoportjába tartoznak. A három kistérség „együtt járása” korábban a vállalkezési környezet és a magán állótőke esetében volt megfigyelhető, de előbbi esetben az átlagos tőkefelhalmozású osztály részeiként, utóbbinál pedig csak az alacsony értékekkel bíró osztály elemeiként.

Érdemesnek tartom megemlíteni, hogy Mosonmagyaróvár e tényező esetében igen gyengén áll. Legalábbis összesített 65. helyezése ahhoz képest meglepő, hogy a magán állótőke, illetve a társadalmi és humán tőke esetében is a legmagasabb tőkefelhalmozású osztály tagja volt. Említett helyezésével az alacsony kulturális tőkével rendelkező kistérségek csoportjába tartozik.

4.1.2.4. Kapcsolati tőke

Ezen tőke kialakításakor, a szakirodalmi háttér figyelembe vétele mellett, törekedtem, hogy az jól tükrözze az adott térség „külvilággal” való kapcsolatát. Vidékiek, számos esetben funkcióhiányos terek esetében igen fontos tényező a fővárostól való távolság mértéke. Az ezt kifejező indikátoron túl idegenforgalmi mutatók jelennek meg a faktorban, a térség belföldi és külföldi vendégek általi kedveltsége mellett megjelenítve a falusi turizmus súlyát is.

27. táblázat: A kapcsolati tőke felhalmozása terén

legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező kistérségek

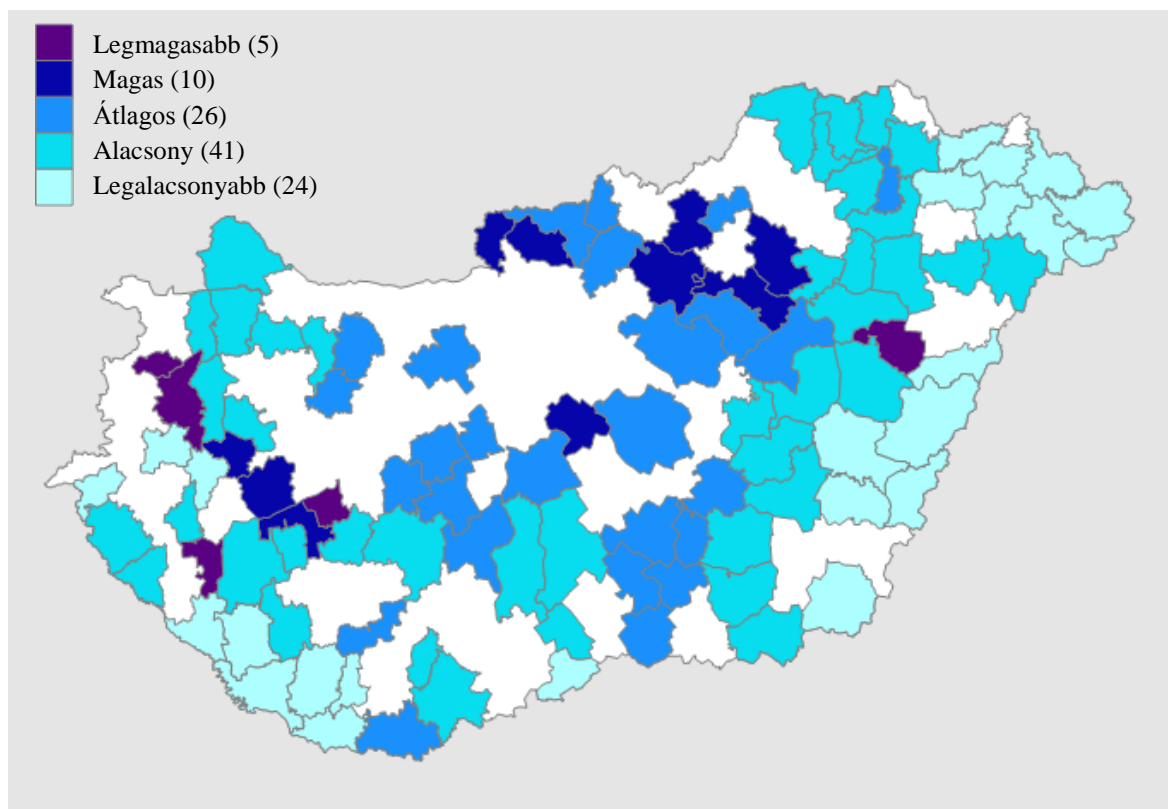
pozíció	kistérség	pozíció	kistérség
1.	Csepregi	97.	Békési
2.	Zalakarosi	98.	Barcsi
3.	Balatonföldvári	99.	Berettyóújfalui
4.	Hajdúszoboszlói	100.	Ibrány-Nagyhalászi
5.	Sárvári	101.	Sellyei
6.	Fonyódi	102.	Fehérgyarmati
7.	Tapolcai	103.	Bodrogközi
8.	Mezőkövesdi	104.	Sarkadi
9.	Gyöngyösi	105.	Csengeri
10.	Füzesabonyi	106.	Zalaszentgróti

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

A tőke kapcsán érdekesség, hogy öt területegység is kiugró értékkel rendelkezik. Ez a kimondottan magas tőkefelhalmozás a Csepregi, Zalakarosi, Balatonföldvári, Hajdúszoboszlói és Sárvári kistérség esetében is talán természetesnek nevezhető. Érdekesség, hogy a csepregi⁵⁴ terület még ezen ötös között is kiemelkedik. A fővárostól való távolságát ellensúlyozza a nyugati határhoz közeli fekvése. Ráadásul idegenforgalmának belföldi és külföldi népszerűségével párhuzamosan a falusi turizmus is meghatározó.

A vizsgált tőke terén magas felhalmozási értékkel rendelkező csoport tíz eleme kapcsán is elmondható, hogy azok közül több igen népszerű desztináció belföldön. A 27. táblázatban is megjelenik Tapolca, vagy éppen Fonyód, de e csoportba tartozik a Sümegi kistérség is.

40. ábra: A kapcsolati tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

Az átlagos felhalmozású csoport tagjait illetően, több esetben meghatározó a Budapesthez viszonylag közeli fekvés (40. ábra). Így például Cegléd vagy Adony kapcsán sem igazán beszélhetünk falusi turizmusról, de ezt a kistérségek kedvező földrajzi helyzete

⁵⁴ A Csepregi kistérség kulturális tőke terén megemlített speciális helyzete a kapcsolati tőke esetében, az idegenforgalmi mutatók okán, még inkább érvényesül.

ellensúlyozza. Előbbi esetében a többi mutató értéke átlagosnak nevezhető, utóbbinál inkább gyengének.

A kapcsolati tőke elhalmozását illetően alacsony értékkel rendelkező területek száma a legnépesebb. Összesen negyvenegy ilyen kistérség található az országban. Társadalmi-gazdasági téren igen heterogén csoportról beszélhetünk, ugyanis ennek az osztálynak tagja, egyebek mellett, Mosonmagyaróvár és Csorna, de ide tartozik Edelény, illetve Encs is. Továbbá az Alföldről megemlíthető a Szarvasi és Szentesi kistérség. Míg a legalacsonyabb értékekkel bíró területek csoportjába olyan alacsony gazdasági, és így sokszor turisztikai potenciállal rendelkező kistérségek tartoznak, melyek földrajzi helyzete is kedvezőtlen, periférikus. Kiemelhető egy dél-dunántúli és egy északkelet-magyarországi tömörülés. Ezen térségek esetében sokszor gyakorlatilag, vagy akár szó szerint, nem beszélhetünk falusi turizmusról.

Bár faktorelemzésem szorosan kapcsolódik a következő fejezetben olvasható klaszteranalízishez, röviden összefoglalva és hipotéziseimre visszautalva az eljárás kapcsán látható, hogy a vizsgált területegységek jól megkülönböztethetővé váltak az egyes tőketényezők vonatkozásában (*1. hipotézis*). Már a faktoranalízishez kapcsolódó eredmények alapján is kirajzolódik a magas gazdasági és az emberi erőforrásokat felhalmozni képes területek bizonyos fokú kapcsolata (*2. hipotézis*).

5. A klaszterelemzés módszertana és eredményei

Munkám ezen fejezetében a klaszterelemzés segítségével bemutatom a rurális kistérségek fejlettségét a materiális és az immateriális tőketényezők vonatkozásában, azok mentén osztályokba sorolva őket. Így láthatóvá válik, hogy az összes tárgyasult tényező alapján milyen területi különbségek tapasztalhatók a magyar vidéken, illetve ugyanez vizsgálhatóvá válik a nem tárgyasult erőforrások vonatkozásában is.

5.1. A klaszterelemzés módszertana

A klaszteranalízis segítségével a megfigyeléseinket úgy tudjuk valamilyen struktúrába rendezni, hogy ezzel egy osztályozást hozunk létre (Kovács et al. 2006). A szerzők hozzátesszik, hogy az eljárás célja az, hogy a megfigyelt objektumok, azok hasonlósága alapján úgy legyenek osztályba sorolva, hogy pontosan egy osztályba kerüljön minden objektum. Katona és Lengyel (2004) ezt azzal egészíti ki, hogy lehetőleg ne legyen túl nagy az osztályok száma sem. A folyamat akkor nevezhető sikeresnek, ha az egyes egységek hasonlítanak csoporttársaikhoz, azonban a más csoportba tartozó elemektől eltérnek (Sajtos–Mitev 2007). Az alábbi kritériumok elváltak az osztályozástól (Kovács et al. 2006, 55. o.):

- „egyértelműség: mindig ugyanazt az eredményt adja;
- stabilitás: az adatok kis változtatása kis eredményváltozást indukáljon;
- optimalitás: minél kevesebb információt veszítsünk”.

A korábban létrejött látens faktorok egyes kistérségekhez tartozó értékeit a klaszterelemzés során az SPSS 18.0 nevű statisztikai programmal elemeztem. A program felhasználásával és annak módszereivel kapcsolatban több munka is született (Jánosa 2011, Katona–Lengyel 2004, Ketskeméty–Izsó 2005, Nemes Nagy 2005).

Munkámban a létrejött materiális és immateriális faktorok kapcsán külön-külön végeztem el a klaszterelemzést. Az eljárás elején a már standardizált faktorértékek kapcsán *hierarchikus* klaszterezés segítségével meghoztam döntésem a kialakítandó osztályok számára vonatkozóan, melyet a nem hierarchikus, *K-közép* klaszterezés segítségével folytattam le. A hierarchikus és nem hierarchikus eljárás közötti választás kapcsán nem adható egyértelmű válasz, az nagyban függ a kutatási problémától (Sajtos–Mitev 2007).

A hierarchikus eljárásról elmondható, hogy az rögtön klasztereknek tekinti az objektumokat és ezeket vonja össze (Kovács et al. 2006). A már említett, *hierarchikus* módszerrel, azon belül is *Ward* eljárással végzett vizsgálat eredményeként dendrogram szemlélteti a folyamatot (5. melléklet). Erre támaszkodva a materiális tőkék esetében három osztály létrehozása mellett döntöttem, míg az immateriális tőketípusoknál kettő osztály került kialakításra a *K-közép* módszer segítségével. Ez a klaszterezési módszer először kialakítja a kezdeti klaszter-magpontokat, majd iteratív módszerrel a végső klaszter-középpontokat keresi, az azokhoz tartozó objektumokkal (Kovács et al. 2006).

A klaszterelemzés szempontjából fontos lépés a multikollinearitás kiszűrése. Tisztában vagyok vele, hogy a faktorelemzés ilyen téren nem előnyös módszertan, hiszen a főkomponens-elemzéssel ellentétben e metódus nem szűri ki a jelenséget. Viszont dolgozatom egészét figyelembe véve mégis ezen eljárás mellett döntöttem, hiszen élni kívántam a PLS-útelemzés adta egyéb előnyökkel. Ráadásul az azonos mutatókkal, próbaképp elvégzett, főkomponens-elemzést követő klaszterezési eljárás eredményeképpen létrejövő osztályok nagyfokú hasonlóságot mutattak a jelenlegiekkel. A materiális tőketényezők esetében annyi eltérés mutatkozott, hogy a fejlett kistérségek köre valamelyest bővebb, illetve a fejletlen kistérségek egyetlen csoportban találhatók, de a tényezők térbelisége igen hasonló az alábbiakban bemutatásra kerülő 32. ábrához. Az immateriális tényezők esetében három osztály jön létre, mert a közel azonos elemszámú fejlett és fejletlen csoportok mellett a Csepregi kistérség külön kategóriaként jelenik meg, de ez egyértelműen a fejlett csoporthoz sorolható. Illetve ebben az esetben, eltérően a következőkben olvasható elemzéstől, a fejlett kistérségek csoportja bővebb valamelyest, de az immateriális tőkék térbelisége itt is igen hasonló.

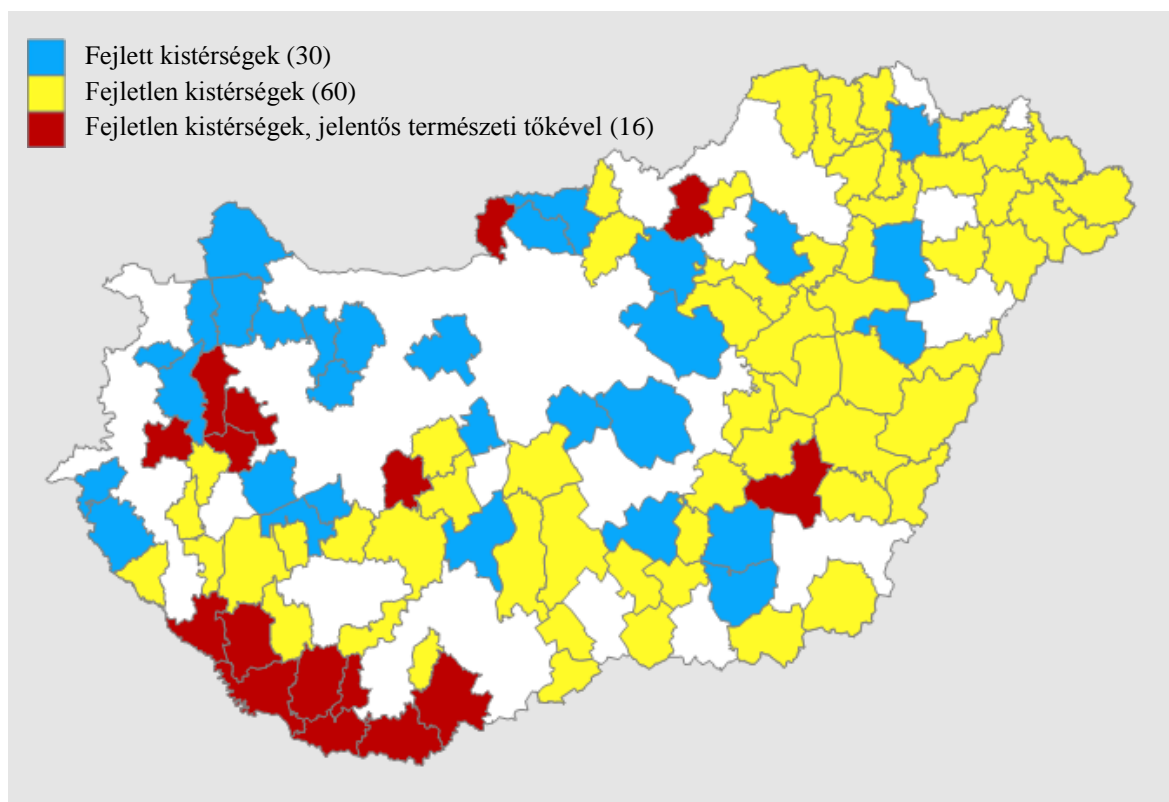
5.2. A klaszterek elemzése

A klaszterelemzés eredményeként elmondható, hogy mind a materiális mind az immateriális tőketényezők esetében jól elkülöníthető csoportok jöttek létre, melyeket leginkább jellemző karakterisztikájuk, illetve a tőketényezők együttes felhalmozása alapján neveztem el. Értelemszerűen a materiális tényezőket tartalmazó klaszterelemzésbe a *magán állótőke*, a *vállalkozási környezet*, az *infrastrukturális tőke* és a *természeti tőke* kerültek be. Míg az immateriális tényezők klasztererei a *társadalmi tőke*, a *humán tőke*, a *kulturális tőke* és a *kapcsolati tőke* faktorainak bevonásával jöttek létre (6. melléklet).

5.2.1. Matriális tőketényezők

Az elemzés során létrejött négy matriális tőketényező három osztályba sorolható be. Bár a fejlettség tekintetében a kistérségek lényegében két részre, vagyis fejlettekre és fejletlenekre bonthatók. Utóbbiak egy csoportjának azonban a természeti tőke magas felhalmozása külön karakterisztikát biztosít, így ezen kevesebb mint másfél tucat területegység elkülönülve jelenik meg (41. ábra).

41. ábra: A matriális tőketényezők térbeli vonatkozásai

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

Ezen tizenhat elemű csoport tagjait egyéb mutatók alapján soroltam be fejletlennek. A természeti tőke dél-dunántúli tömörüléséről munkám vonatkozó részében írtam, de e besorolás kapcsán érdemesnek tartom megemlíteni a Dunántúl északi részén található négy kistérség helyzetét. Ezek a vasvári, celldömölki, devecseri és sümegi területegységek, melyek közül magán állótőkéje alapján csak a Celldömölki kistérség tartozik a magas felhalmozású kategóriába. Míg a vállalászási környezetük tekintetében három az alacsony kategóriába tartozik, a sümegi térség pedig a legalacsonyabba. Ezek alapján úgy gondolom, hogy e

tizenhat terület egységesen is kezelhető fejletlenként, hatvan elemszámú harmadik csoporttal együttesen. Mindezek mellett pedig harminc fejletről beszélhetünk.

A fejlett rurális kistérségek többsége a Dunántúl északi részén és Budapesthez viszonylag közel fekszik. Kelet-Magyarországról relatíve nagyobb városok és környezetük tartoznak e csoportba. Vagyis 106 vidékies kistérség kevesebb, mint egyharmada nevezhető fejlettnak materiális tőkefelhalmozásuk alapján.

A legnépesebb elemszámmal a fejletlen kistérségeket tartalmazó osztály rendelkezik. A hatvan elemű csoport tagjai jellemzően azok, melyek az egyes materiális tőkék felhalmozását illetően korábban az alacsony, vagy legalacsonyabb osztályokba kerültek besorolásra.

Kivételként említhető a Kiskőrösi kistérség, melynek bár átlagos szintű magán állótőkével és magas szint vállalkozói környezettel rendelkezik, a fejletlen klaszter tagja, hiszen alacsony az infrastrukturális és igen alacsony a természeti tőkéje.

De például a magán állótőke és vállalkozási környezet tekintetében legalacsonyabb értékkel rendelkező huszonkettő, illetve tizennégy kistérség mindegyike tagja a két fejletlen térségeket tömörítő klaszter valamelyikének. Az infrastrukturális tőke esetében pedig egy kivétel akad, hiszen az adonyi térség ilyen téren a legalacsonyabb csoportba tartozik, a materiális tőketényezők együttes felhalmozása alapján mégis fejlettnak minősül.

A fejletlen klaszter elemeinek nagyfokú koncentrálódása figyelhető meg a Tiszántúlon, de az egyes tőketényezők korábbi vizsgálata alapján ez semmiképp sem nevezhető meglepőnek. Összességében, a materiális tőketényezők együttes felhalmozása tekintetében az látható, hogy az ország rurális kistérségeinek kevesebb, mint harmada nevezhető fejlettnak, kétharmaduk fejletlen.

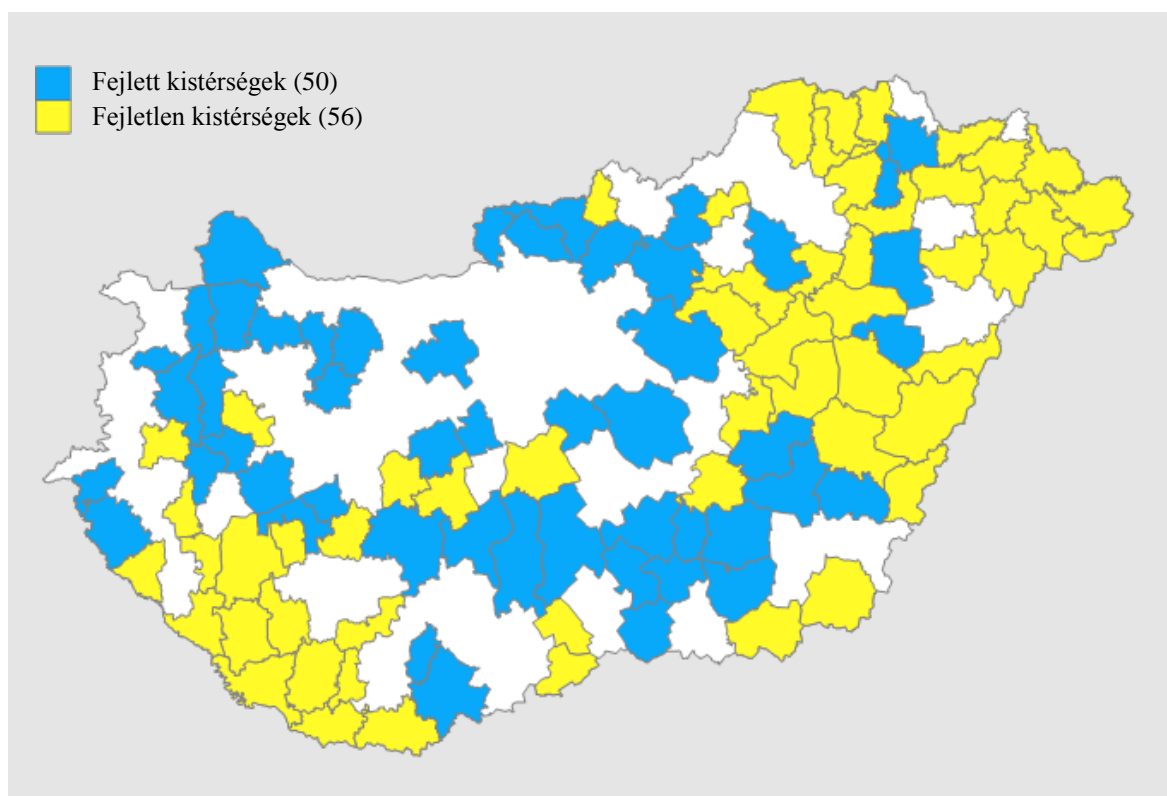
5.2.2. Immateriális tőketényezők

Az immateriális tőketényezők vonatkozásában a magyar rurális kistérségek két csoportba sorolhatók be. Vagyis ötven területegység fejlettnak nevezhető az immateriális tőketényezők felhalmozásának tekintetében, míg ötvenhat kistérség fejletlennek.

A materiális tőketényezők terén fejlett területegységek mindegyike jelen esetben is ebbe a kategóriába tartozik. Ezek mellett a fejlett kistérségek jelen esetben magasabb elemszámú csoportja kiegészül több, materiális megközelítés alapján fejletlen térséggel is.

Az Észak-Dunántúl kistérségeinek fejlettsége most is jól látszik, de szintén kirajzolódik egy Budapestet körülvevő tömörülés, illetve az Alföld számos területegysége is fejlettnak minősül az immateriális tőketényezők felhalmozását illetően (42. ábra).

42. ábra: Az immateriális tőketényezők térbeli vonatkozásai

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

A két klaszter közel azonos elemszáma sugallja, hogy az immateriális tényezők mentén kevésbé állapíthatók meg éles határok a fejlett és fejletlen térségeket illetően. A tárgyiasult eszközök terén tapasztaltakhoz képest az immateriális tőketényezők esetében valamivel több fejlett területegység található az ország keleti felében, de északkeleten így is csak szigetszerűen van jelen néhány ilyen kistérség.

A materiális klaszterelemzéshez hasonlóan a fejletlen kistérségeknek ebben az esetben is nagyszámú koncentrációja figyelhető meg a Dél-Dunántúlon. Bár ezen területegységek többsége a társadalmi tőke terén átlagos értékkel rendelkezik, a másik három immateriális tőketényező vonatkozásában jellemzően gyenge értékekkel rendelkeznek, döntően a két legalacsonyabb fejlettséget tükröző kategóriában szerepelnek. Ilyen értelemben nem meglepő, hogy összességében is a fejletlen osztályba tartoznak.

Összefoglalva elmondható, a materiális klaszterek közül egy tartalmazza a fejlett kistérségeket, kettő pedig a fejletleneket. Ugyanis az összesen hetvenhat fejletlen terület közül tizenhat igen magas természeti tőkével rendelkezik, mely önálló karakterisztikát biztosít ezen kistérségek számára. Ez a típusú térszerkezet nem megszokott, és abból a szempontból érdekes lehet, hogy magában hordozza a vidékies tér egy sajátosságát. Fejlettnak a materiális

tőketényezők mentén kevesebb, mint a kistérségek harmada, harminc nevezhető. Míg az immateriális tőkék terén két közel megegyező elemszámú osztályban különülnek el a fejlett és fejletlen területegységek. Így mivel a fejlett klaszter ötven elemű, valamivel több kelet-magyarországi kistérség tartozik ezek közé.

Továbbá érdemesnek tartottam megvizsgálni, hogy a vizsgáltba bevont kistérségek vidékiessége miként függ össze az előbbieket során ismerttetett klaszterelemzés alapján értelmezett fejlettséggel, valamint a kedvező földrajzi fekvéssel (28. táblázat). Kedvezőnek, ilyen értelemben azon kistérségek elhelyezkedését tartom, melyek Közép-Magyarország és a két észak-dunántúli régió valamelyikében található.

28. táblázat: Kistérségek vidékiessége, fejlettsége és elhelyezkedés

<i>Fejlettség</i>	<i>vidékiesség foka</i>	<i>Materiális tőketényezők</i>	<i>ebből K-M, K-D vagy Ny-D régióban fekszik</i>	<i>Immateriális tőketényezők</i>	<i>ebből K-M, K-D vagy Ny-D régióban fekszik</i>
Fejlett	vidéki	15	9	23	11
	erőteljesen vidéki	4	2	6	2
	abszolút vidéki	11	5	21	8
	<i>Összes fejlett</i>	<i>30</i>	<i>16</i>	<i>50</i>	<i>21</i>
Fejletlen	vidéki	24	2	16	0
	erőteljesen vidéki	15	2	13	2
	abszolút vidéki	37	8	27	5
	<i>Összes fejletlen</i>	<i>76</i>	<i>12</i>	<i>56</i>	<i>7</i>
<i>Összesen</i>	<i>rurális terület</i>	<i>106</i>	<i>28</i>	<i>106</i>	<i>28</i>

Megjegyzés I.: K-M: Közép-Magyarország régió, K-D: Közép-Dunántúl régió, Ny-D: Nyugat-Dunántúl régió

Megjegyzés II.: A materiális tőketényezők esetében a „fejletlen kistérségek” és a „fejletlen kistérségek, jelentős természeti tőkével” kategóriák együtt, fejletlenként vannak értelmezve

Forrás: saját szerkesztés

A 28. táblázatban szereplő adatokat keresztábra elemzés segítségével elemeztem. Nominális skálákat létrehozva a *fejlettség* (2 kategória: fejlett és fejletlen), az *elhelyezkedést* (2 kategória: kedvező elhelyezkedés, illetve nem kedvező elhelyezkedés) és a *vidékiességet* (3 kategória: vidéki, erőteljesen vidéki, abszolút vidéki) illetően. Az eljáráshoz kapcsolódó értékek munkám 7. mellékletében szerepelnek.

Első két feltevésem az elhelyezkedés és a fejlettség kapcsolatára vonatkozott. Amint írtam, kedvezőnek tekintettem a kistérségek Közép-Magyarország, Közép-Dunántúl és a

Nyugat-Dunántúl területén való fekvést, kedvezőtlennek a másik négy régióban való elhelyezkedést.

Először azzal a feltételezéssel éltem, hogy a materiális tőkék felhalmozása tekintetében fejlett területegységeknek megfigyelhető a tömörülése Közép-Magyarországon és a két észak-dunántúli régióban. Mivel a vizsgálat szignifikanciája 0,05 alatti (0,000), így elvettem a nullhipotézist, vagyis van kimutatható kapcsolat. A Phi értéke 0,384, így elmondható, hogy közepes erősségű összefüggés van a materiális tökefelhalmozás és az elhelyezkedés között.

Ugyanezen feltételezéssel élve az immateriális tőketényezők terén fejlett kistérségek elhelyezkedését illetően, és lefolytatva a vizsgálatot (szignifikancia: 0,001), ugyanígy elmondható, hogy közepes erősségű (Phi: 0,334) kapcsolat áll fenn.

Ezt követően próbáltam a fejlettség és a vidékiesség kapcsolatát vizsgálni. Véleményem szerint feltételezhető, hogy a kevésbé vidékies térségek magasabb fejlettséggel bírnak. Először vizsgáltam a materiális tőketényezők mentén való fejlettség és a kistérségek rurális mivoltának viszonyát, majd ezt követően az immateriális tőkék esetében ugyanezt.

Viszont a vizsgálat egyik esetben sem volt lefolytatható, mivel a chí-négyzet próba mindkét esetben (a szignifikancia a materiális tőkék vonatkozásában: 0,206; az immateriális tényezők esetében: 0,119) meghaladta a 0,05-ös érték mellett értelmezett szignifikanciát, így nincs kimutatható összefüggés a fejlettség és vidékiesség mértéke között.

Ahogy a faktorelemzés összefoglalásánál, itt is szeretnék visszautalni arra, hogy ezen rész eredményei egyértelműen hozzájárulnak végső téziseimhez (1., 2., 3. hipotézis).

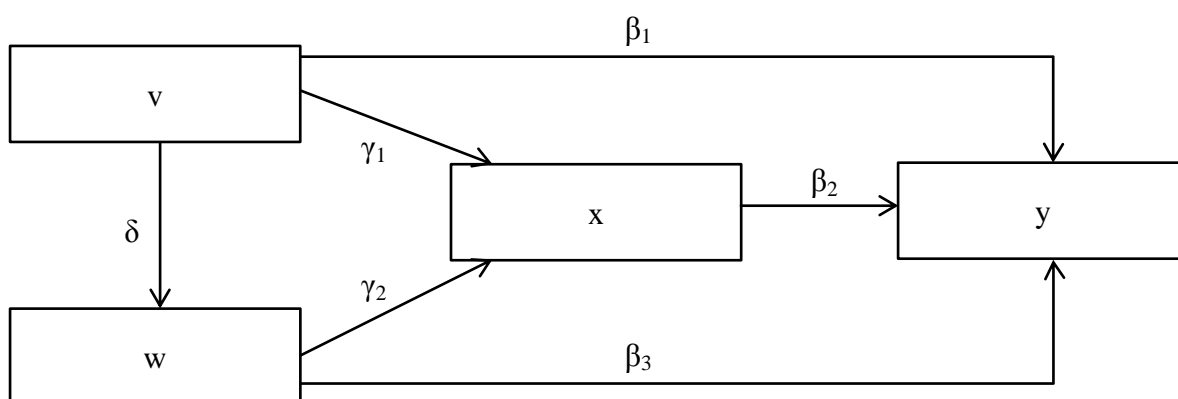
6. A PLS-útelelemzés módszertana és eredményei

Munkám empirikus részének harmadik egységében a PLS-útelelemzés segítségével teszek kísérletet arra, hogy megállapítsam, a korábban kialakított tőketényezők közül melyek nevezhetők fontosnak, vagy éppen kevésbé fontosnak. Továbbá az eljárás keretében létrejövő regressziós modell segítségével azt is vizsgálom, hogy az egyes tényezők hogyan hatnak egymásra és hogyan alakítják az egyes területegységek fejlettségét. Mindezt a már említett dinamikus szemléletben, vagyis megvizsgálva a tőketényezők közötti hatásmechanizmusokat a 2009-es, 2011-es és 2013-as állapotnak megfelelően. Valamint utóbbi év vonatkozásában igyekszem feltárni a kapcsolatrendszert a kistérségek fejlettségének tükrében is.

6.1. A PLS-útelelemzés módszertana

Az útmodell egymásra épülő regressziós⁵⁵ modellek⁵⁶ sorozata, amelynek logikáját részletesen Székelyi és Barna (2005, 301–310. o.) valamint Füstös és szerzőtársai (2004) mutatják be. Előbbi szerzőpáros a modellben azt vizsgálja, annak egyes elemei hogyan hatnak egymásra.

43. ábra: Az útmodell felépítésének logikája, regressziós együtthatókkal

Forrás: Székelyi és Barna (2005) alapján saját szerkesztés

⁵⁵ Ahogy Kovács és szerzőtársai (2006) leírják, a statisztikai elemzések kapcsán gyakran felmerülő kérdés, hogy sztochasztikus kapcsolat esetén az egyik ismerv által hordozott információ segítségével miképp tudjuk meghatározni a másik ismerv értékeit. Az összefüggéseket ok-okozati kapcsolattal leíró módszer a regressziószámítás.

⁵⁶ A regressziószámítás, illetve lineáris regressziós modell becslése kapcsán Szakálné Kanó (2008) munkája nyújt átfogó összefoglalást.

A saját útmodellemben v , w , x , y standardizált⁵⁷ változók és ε_i hibatagok szerepelnek, melyeket nyilak kötnek össze, amelyek a modellben ok \rightarrow okozat viszonyt szemléltetnek. Gráfként tekintve az ábrát, a v változóból közvetlenül és közvetetten is eljuthatunk az y változóba. A v -y él v y -ra gyakorolt közvetlen hatását mutatja. Jelen példában v -nek y -ra közvetett hatása is van, egyrészt x -en keresztül, másrészt w -n keresztül, harmadrészt w -n és x -en keresztül (43. ábra).

Mint Székelyi és Barna (2005) megközelítésének logikája alapján elmondható, a v és w -től az y -hoz vezető út által megjelenített hatást *közvetlen* hatásnak nevezzük, míg a v -től és w -től az x -en át az y -ig vezető utak a *közvetett*⁵⁸ hatást szemléltetik. Így a modell egészét vizsgálva y a függő változó, mert abba több nyíl is mutat, de abból nem mutatnak nyilak. (Persze ha csak a modell egyes részeire tekintünk, akkor pl. x is lehet függő változó, ha csak v -hez és w -hez való kapcsolatát vizsgáljuk.) Így a 34. ábrán három regressziós modell magyarázza az y -t:

$$(1) \quad y = \beta_1 * v + \beta_2 * x + \beta_3 * w + \varepsilon_1,$$

ahol a β -ák a parciális együtthatók.

Fontos megjegyezni, hogy standardizált változók esetében létrejövő regressziós modell nem tartalmaz konstans.

Az ábrán látható második regressziós modell x -et becsli a v és w segítségével:

$$(2) \quad x = \gamma_1 * v + \gamma_2 * w + \varepsilon_2,$$

ahol a γ -ák a parciális együtthatók.

Míg a harmadik regressziós modell a w -t magyarázza v -vel:

$$(3) \quad w = \delta * v + \varepsilon_3,$$

ahol a δ parciális regressziós együttható.

⁵⁷ „Azonos csoportosító ismérv csoportosított két (vagy több) heterogén sokaság átlagos színvonalának összehasonlítására, összetett intenzitási viszonyzámaik (főátlaguk) eltéréseinek vizsgálatára kidolgozott módszer” (Katona–Lengyel 2004, 96. o.).

⁵⁸ Az indirekt hatások általában a teljes és a direkt hatások különbségeként határozhatók meg (Füstös et al. 2004).

Ha az első egyenletben szereplő x helyébe behelyettesítjük a második egyenlet jobb oldalán álló kifejezést, valamint w helyére a harmadik egyenletet helyettesítjük, akkor az alábbi egyenlethez jutunk:

$$(4) \quad y = \beta_1 * v + \beta_2 * \gamma_2 * \delta * v + \beta_2 * \gamma_1 * v + \beta_3 * \delta * v + \varepsilon_4,$$

amely kifejezi az y és v közötti korrelációs együtthatót. Viszont az útelemzés sajátosságát szem előtt tartva, átrendezve az egyenletet, láthatóvá válnak a közvetlen és közvetett hatások.

$$(5) \quad y = (\underbrace{\beta_1}_{\text{közvetlen hatás}} + \underbrace{\beta_2 * \gamma_2 * \delta + \beta_2 * \gamma_1 + \beta_3 * \delta}_{\text{közvetett hatás}}) * v + \varepsilon_4$$

A (5) egyenlet kapcsán elmondható, hogy ha minden közvetlen és közvetett hatást megjelenítünk a modellben, akkor kapjuk meg az adott változóhoz kapcsolódó korrelációs együttható értéket.

Amennyiben egy út (közvetlen hatás) nem szignifikáns, azt elhagyjuk a modellből, ilyenkor természetesen a közvetett és közvetlen hatások összege nem adja ki a teljes korrelációs együtthatót.

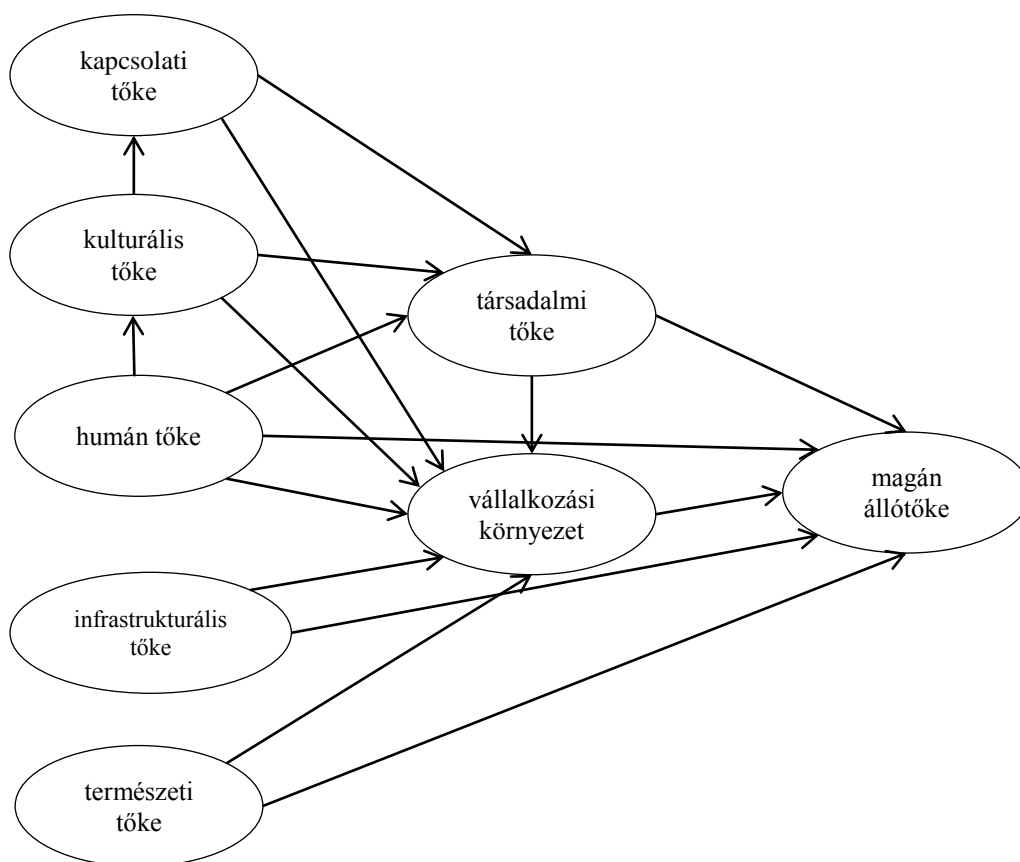
Érdekesebb a helyzet, ha faktorok között szeretnénk útmodellt építeni. Ekkor szimultán kellene konfirmatív faktorelemzést és regressziós modelleket futtatnunk. Erre egy megoldási lehetőség a PLS-útelemzés. A kutatók körében évtizedek óta elfogadott és alkalmazott a parciális legkisebb négyzetek (partial least square, PLS) útelemzés módszere a látens változók közötti kapcsolatok vizsgálatára (Henseler 2010). Kazár (2014) ehhez hozzáteszi, hogy hazánkban az utóbbi évtizedben kezdett igazán elterjedni az eljárás alkalmazása. Ahogy Zátori (2013) leírja, kétféle strukturális egyenletek modellezési eljárás különböztethető meg, a kovariancia-, és a varianciaalapú technikák. A PLS-útelemzés utóbbiak körébe tartozik. A módszerekről és egy-egy alkalmazásáról részletesebben Kazár (2014), Kovács (2015), valamint Krenyácz (2015) ír.

A PLS módszertan előnyei kapcsán elmondható, hogy használható nem normális eloszlású változók esetén is, továbbá alacsony elemszámú minta esetén is lehet alkalmazni (Hair et al. (2012), Henseler (2010)). Továbbá fontos az a már említett tulajdonság, hogy az eljárásba bevont mutatók körében szimultán végezhető el látens faktorok kialakítása és azok regressziós vizsgálata.

6.2. PLS-útelemzés – a kezdeti modell

A látens faktorok közötti viszonyrendszer vizsgálatára PLS-útelemzést alkalmaztam, amelyet SmartPLS 3 szoftverrel végeztem el. A PLS-útelemzés módszerével arra törekedtem, hogy a létrejött látens változók felhasználásával egy olyan regressziós modellt alkalmazzak, mely képes megmagyarázni, mely tényezők, milyen mértékben hatnak a magyar rurális kistérségek körében fennálló jólétre⁵⁹, amelyet leegyszerűsítve a magán állótőke szinonimájaként értelmezek.

44. ábra: A magán állótőkét magyarázó tényezők kapcsolata – kezdeti modell

Forrás: saját szerkesztés

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy modelletem konfirmatív céllal kívánom alkalmazni, vagyis ahogy Münnich és Hidegkuti (2012) a felhasználási lehetőségek kapcsán

⁵⁹ A jólét fogalmát munkámban a magán állótőke szinonimájaként értelmezem, mely természetesen túlzó leegyszerűsítés, de ezáltal érzem jól megragadhatónak kitűzött céltom interpretálását.

megfogalmazza, ellenőrzöm, hogy az adatok mennyire támasztják alá az egyes tőketényezők jelenleg hipotetikus kapcsolatrendszerét.

Az ezen részben ismertetésre kerülő PLS-útmodell rendelkezik külső- és belső modellel. Belső modellnek a létrejövő látens faktorok és az azok közötti kapcsolatrendszer minősül, míg a külső modell részeit az egyes faktorokat alkotó elemek (indikátorok) képezik. A belső modell (44. ábra) „bal felső” részében helyezkednek el az immateriális faktorok, míg annak alján a materiális tényezők.

Mindhárom vizsgált évben a 35. ábrán látható kapcsolatrendszerből indultam ki, azt kívántam felépíteni. Véleményem szerint feltételezhető, hogy a kulturális, humán és kapcsolati tőke közvetlenül alakítja a társadalmi tőkét, a társadalmi tőke pedig a magán állótőkére és a vállalkozási környezetre fejt ki közvetlen hatását. Valamint a kulturális tőke hat a kapcsolati tőkére. Míg a materiális tőketényezők esetében az infrastrukturális tőke feltételezhetően szignifikáns, közvetlen kapcsolatban áll a vállalkozási környezettel és a magán állótőkével is. A természeti tőke pedig hat a vállalkozási környezetre.

29. táblázat: A tőkék jellemzői

faktor	év	Cronbach-féle α - mutató értékei			kompozit reliabilitás értékei			átlagos kivonatolt variancia (AVE) értéke		
		2009	2011	2013	2009	2011	2013	2009	2011	2013
humán tőke		0,793	0,783	0,764	0,838	0,834	0,820	0,515	0,509	0,485*
infrastrukturális tőke		0,762	0,733	0,767	0,841	0,822	0,843	0,518	0,484*	0,518
kapcsolati tőke		0,803	0,682	0,760	0,866	0,754	0,791	0,645	0,531	0,556
kulturális tőke		0,785	0,764	0,762	0,857	0,841	0,841	0,544	0,515	0,505
magán állótőke		0,811	0,820	0,843	0,874	0,873	0,894	0,557	0,540	0,591
természeti tőke		0,743	0,743	0,722	0,798	0,838	0,829	0,573	0,634	0,619
társadalmi tőke		0,852	0,836	0,853	0,894	0,885	0,897	0,630	0,614	0,638
vállalkozási környezet		0,781	0,820	0,841	0,843	0,875	0,893	0,510	0,564	0,593

Megjegyzés: *: az egyes területeken elvárható értékek alatti eredmények

Forrás: saját szerkesztés

Amint azt Kovács és Bodnár (2016) leírja, a látens változók megbízhatóságát gyakorta vizsgálják a Cronbach-féle α -mutatóval, amely a látens változóhoz kapcsolódó manifeszt (közvetlenül megfigyelhető) változók közötti korrelációkra épül. A mutatóval szembeni elvárás, hogy értéke legalább 0,6 legyen. Ugyanakkor a PLS algoritmus során a Cronbach-alfa alulbecsüli a belső konzisztencia mértékét, ugyanis azt feltételezi, hogy minden változóhoz ugyanakkora loading tartozik. E probléma kiküszöbölésére alkalmazzák a kompozit reliabilitás mutatót, amely figyelembe veszi a változókhoz tartozó eltérő loading értékeket. A mutatóval szembeni elvárás, hogy értéke 0,7 feletti legyen. Vizsgálatomban az e két mutatóval kapcsolatos elvárások minden esetben teljesültek. (29. táblázat).

A látens konstrukció validitásának vizsgálata konvergencia és a diszkriminancia érvényesség ellenőrzését jelenti. Ebben az esetben a konvergencia validitás annak vizsgálatát jelenti, hogy egy változóhalmaz ugyanannak az egy mesterséges változónak a reprezentánsai-e. Ez az átlagos kivonatolt variancia (average variance extracted (AVE)) értékével jellemezhető, amely az egyes látens változók esetében megadja azt, hogy a látens változó átlagosan hány százalékban őrzi meg manifest változóinak varianciáját. Az AVE-értékével szembeni elvárás legalább 0,5 (Henseler et al. 2009).

Mint Kovács és Bodnár (2016) megállapítja, a diszkriminancia érvényesség ellenőrzése annak vizsgálata, hogy a látens változók kellőképpen diszkriminálnak-e. Ennek ellenőrzése leggyakrabban a Fornell–Larcker kritérium és a kereszt-loading értékek alapján történik. A kritérium vizsgálata során azt ellenőrizzük a látens változók esetében, hogy AVE-értékük magasabb-e, mint a többi látens változóval vett páronkénti korrelációjuk négyzete. A kereszt-loading értékek vizsgálata során azt nézzük, hogy az egyes manifest változók páronkénti korrelációja valóban magasabb-e a saját látens változójával, mint a többivel.

A szerzőpáros (Kovács–Bodnár 2016) azt is megjegyzi, hogy ugyanakkor Henseler és szerzőtársai (2015) Monte-Carlo szimuláció segítségével olyan példákat mutattak be, amelyek során az említett két érvényesség ellenőrzési eljárás nem mutatja ki a diszkriminancia érvényesség nem teljesülését. Munkájukban egy alternatív eljárást ajánlottak, az úgynevezett HTMT (heterotrait-monotrait) korrelációs arányszám vizsgálatát minden látens változópár tekintetében. Az arányszám számlálójában a két különböző látens változóhoz kapcsolódó manifest változók közötti páronkénti korrelációs együtthatók átlaga, míg nevezőjében az azonos látens változóhoz kapcsolódó manifest változók közötti páronkénti korrelációs együtthatók átlaga szerepel. A szerzők szerint a diszkriminancia érvényesség feltételezhetőségéhez elegendő, ha a HTMT indexek értékei 0,9 alattiak (30. táblázat).

30. táblázat: HTMT indexek értékei

Látens változó párok	HTMT korrelációs hányados		
	2009	2011	2013
infrastrukturális tőke – humán tőke	0,733	0,697	0,703
kapcsolati tőke – humán tőke	-0,062	-0,052	-0,066
kapcsolati tőke – infrastrukturális tőke	0,514	0,558	0,573
kulturális tőke – humán tőke	0,062	0,063	0,147
kulturális tőke – infrastrukturális tőke	0,586	0,638	0,600
kulturális tőke – kapcsolati tőke	0,587	0,392	0,321
magán állótőke – humán tőke	0,579	0,539	0,587
magán állótőke – infrastrukturális tőke	0,994*	0,881	0,813
magán állótőke – kapcsolati tőke	0,204	0,214	0,198
magán állótőke – kulturális tőke	0,387	0,348	0,360
természeti tőke – humán tőke	-0,073	-0,071	-0,112
természeti tőke – infrastrukturális tőke	0,164	0,179	0,042
természeti tőke – kapcsolati tőke	0,145	0,161	0,139
természeti tőke – kulturális tőke	0,453	0,404	0,314
természeti tőke – magán állótőke	0,132	0,111	0,082
társadalmi tőke – humán tőke	-0,513	-0,57	-0,597
társadalmi tőke – infrastrukturális tőke	-0,761	-0,889	-0,809
társadalmi tőke – kapcsolati tőke	-0,094	-0,179	-0,154
társadalmi tőke – kulturális tőke	-0,484	-0,498	-0,596
társadalmi tőke – magán állótőke	-0,88	-0,844	-0,874
társadalmi tőke – természeti tőke	0,023	0,009	-0,068
vállalkozási környezet – humán tőke	0,692	0,638	0,634
vállalkozási környezet – infrastrukturális tőke	0,743	0,626	0,665
vállalkozási környezet – kapcsolati tőke	0,12	0,116	0,102
vállalkozási környezet – kulturális tőke	0,211	0,15	0,268
vállalkozási környezet – magán állótőke	0,614	0,576	0,547
vállalkozási környezet – természeti tőke	0,039	0,042	0,013
vállalkozási környezet – társadalmi tőke	-0,462	-0,473	-0,471

Megjegyzés: *: az elvárható értéket meghaladó eredmény

Forrás: saját szerkesztés

Összességében elmondható, hogy a nyolc tőketényező három vizsgált évre irányuló teszteredményei közül az átlagos kivonatolt variancia értékeivel kapcsolatos elvárások kettő alkalommal nem érik el az elvárható (0,5) értéket. Ugyanakkor nem sokkal maradnak el tőle, és mivel az alacsonyabb AVE-értéke (0,484) is átlagban 0,69 feletti korrelációt fejez ki, így ez nem okoz problémát. A kompozit reliabilitás és a HTMT index kapcsán pedig egy-egy érték nem megfelelő. Ezek szintén nem sokban térnek el az elvárható értékektől, így saját döntésem alapján, lefolytathatónak ítéltam az elemzést.

6.3. PLS-útelelemzés – a létrejött modell

A látens változók vizsgálata után, felmerül a kérdés, hogy a modellben fellelhető közvetlen kapcsolatok szignifikánsak-e. Mivel a PLS futtatásakor nem vizsgálható közvetlenül az útegyütthetők szignifikanciája, így az eljárást 5000 almintás bootstrap mintavétel segítségével futtattam le. (31. táblázat).

A társadalmi tőke kapcsán, itt is meg kell jegyezni, hogy a tényező mérésére bevont indikátorok sajátosságából adódóan a magasabb érték magasabb fejletlenséggel párosul.

31. táblázat: A modell közvetlen kapcsolatainak tesztelésekor kapott p-értékek, 2009

kapcsolat	közvetlen hatás, útegyütthető	t-érték	p-érték
Humán tőke -> Kulturális tőke	0,123	1,573	0,116
Humán tőke -> Magán állótőke	-0,023	0,312	0,755
Humán tőke -> Társadalmi tőke	-0,485	8,171	< 0,001
Humán tőke -> Vállalkozási környezet	0,511	6,168	< 0,001
Infrastrukturális tőke -> Magán állótőke	0,525	6,232	< 0,001
Infrastrukturális tőke -> Vállalkozási környezet	0,247	1,990	0,047
Kapcsolati tőke -> Társadalmi tőke	-0,068	0,624	0,532
Kapcsolati tőke -> Vállalkozási környezet	0,070	0,642	0,521
Kulturális tőke -> Kapcsolati tőke	0,482	2,726	0,006
Kulturális tőke -> Társadalmi tőke	-0,307	3,460	0,001
Kulturális tőke -> Vállalkozási környezet	0,048	0,586	0,558
Természeti tőke -> Magán állótőke	0,024	0,395	0,693
Természeti tőke -> Vállalkozási környezet	0,009	0,142	0,887
Társadalmi tőke -> Magán állótőke	-0,403	6,876	< 0,001
Társadalmi tőke -> Vállalkozási környezet	-0,030	0,372	0,710
Vállalkozási környezet -> Magán állótőke	0,087	1,173	0,241

Megjegyzés: szignifikáns korreláció $p < 0,05$ mellett értelmezve

Forrás: saját szerkesztés

Meg kell említeni, hogy a modell kialakítása számos futtatás után jön létre, hiszen attól, hogy egy út nem szignifikáns egy adott kapcsolatrendszerben, még lehet szignifikáns, ha más utak megváltoznak. Illetve ennek a fordítottja is igaz lehet. A 31. táblázatban szignifikáns az infrastrukturális tőke és magán állótőke közötti út, azonban a 2009-es modellbe végül nem került be (32. táblázat). A 2011-es és 2013-as évek közvetlen kapcsolatainak p-értékei a 8. mellékletben szerepelnek.

A nem szignifikáns közvetlen utakat elhagyva a végső modellben (mindhárom vizsgált év vonatkozásában) közvetve, vagy közvetlenül hat tőke magyarázza a magán állótőke tényezőt. Ezen hat tőketényező között kettő materiális tőke (*vállalkozási környezet, infrastrukturális tőke*) és négy immateriális tőketényező (*kulturális tőke, humán tőke, társadalmi tőke, kapcsolati tőke*) van. Viszont érdekesség, hogy a teszteredmények alapján

bevonható természeti tőke esetében szignifikáns kapcsolat nem mutatható ki egyik olyan tőketényező irányába sem, ami feltételezhető lenne. Mindazonáltal a természeti tőkét szerepeltetem modellemben, hiszen ezen elkülönülés is egyfajta eredményként értelmezhető a tényezők hatásmechanizmusát illetően.

32. táblázat: A modell közvetlen kapcsolatainak p-értéke, 2009

kapcsolat	közvetlen hatás, űtegyűtthető	t-érték	p-érték
Humán tőke -> Társadalmi tőke	-0,488	8,820	< 0,001
Humán tőke -> Vállalkozási környezet	0,454	6,445	< 0,001
Infrastrukturális tőke -> Vállalkozási környezet	0,372	4,242	< 0,001
Kulturális tőke -> Kapcsolati tőke	0,507	3,560	< 0,001
Kulturális tőke -> Társadalmi tőke	-0,344	4,839	< 0,001
Társadalmi tőke -> Magán állótőke	-0,611	9,288	< 0,001
Vállalkozási környezet -> Magán állótőke	0,326	4,326	< 0,001

Megjegyzés: szignifikáns korreláció $p < 0,05$ mellett értelmezve

Forrás: saját szerkesztés

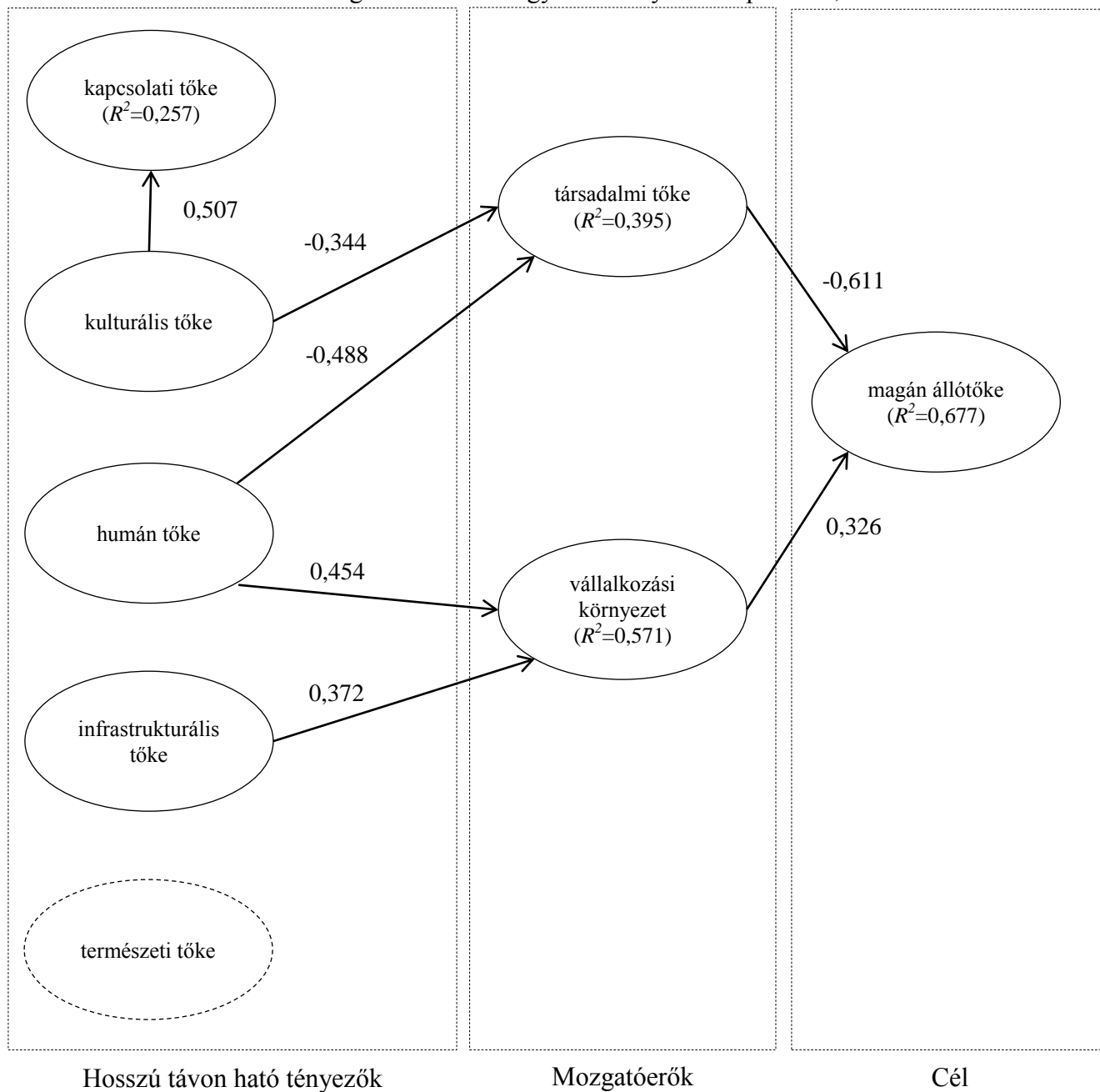
Az endogén-jellegű, megújult piramis-modell (Lengyel (2015), Lengyel–Szakálné Kanó (2012)) logikájához hasonlóan az egyes tőkéket megkülönböztettem hosszútávon ható tényezőkként, mozgatóerőkként és a végcélokként (36. ábra). Hosszú távon ható tényezőnek minősül a kulturális, kapcsolati és a humán tőke, mint immateriális elemek, valamint az infrastrukturális tőke, mint materiális tényező. Moztatóerőként vontam be a modellbe a társadalmi tőkét, valamint a vállalkozási környezet tényezőt, melyet egyfajta üzleti-vállalkozási környezetként értelmeztem. A célt a korábban már említett magán állótőke testesíti meg.

A 2009-es évet tekintve látható (45. ábra), hogy a kulturális tőke és a humán tőke hatnak a társadalmi tőkére. Előbbi gyenge, míg utóbbi közepes mértékben. A humán tőke közvetlenül hat ($R=0,454$) a vállalkozási környezetre is, szinte ugyanolyan erősséggel. Valamint e két tőkére gyakorolt közvetlen hatásai révén közvetett módon a magán állótőkét is alakítja ($(-0,488)*(-0,611)+0,454*0,326=0,446$) közepesnek mondható erősséggel.

Az infrastrukturális tőke kapcsán látható, hogy az a vállalkozási környezetre fejt ki közvetlen hatást, így a magán állótőkét közvetett módon alakítja. A vállalkozások teljesítményét megtestesítő tényezővel a közepesnél valamivel gyengébb kapcsolat ($0,372$) mutatható ki, míg a magán állótőkére kifejtett közvetett ($0,372*0,326=0,121$) hatása igen gyenge.

Érdekes a kapcsolati tőke szerepe a modellben, ugyanis az egyetlen olyan tőketényezőre sem hat, melyre feltételezhető lenne. Viszont azt a kulturális tőke közepes mértékben (0,507) alakítja.

45. ábra: A magán állótőkét magyarázó tényezők kapcsolata, 2009

Forrás: saját szerkesztés

A magán állótőkét közvetlen módon nagyobb részt a társadalmi tőke alakítja (-0,611), a vállalkozási környezet hatása (0,326) jóval gyengébb. A végső célként értelmezett tőke

variánciája a modell alapján közel 68 százalékban magyarázható, vagyis 32 százalékban olyan egyéb tényező alakítja azt, mely nem került bevonásra a modellbe.

Érdemesnek tartom bemutatni az egyes tőketényezők között korrelációk értékeit. Ezeket vizsgálva az állapítható meg, hogy a tőketényezők között egy közepes erősségű kapcsolatrendszer áll fenn. Kivételt egyrészt a humán és kapcsolati tőke, illetve a humán és kulturális tőke közötti viszony képez, amelyek esetében gyakorlatilag a kapcsolat hiányáról beszélhetünk. Másrészt pedig már erős kapcsolatról beszélhetünk a magán állótőke és az infrastrukturális tőke között (0,811) de a magán állótőke és társadalmi tőke esetében (-0,773), illetve a humán tőke vállalkozási környezet (0,704) irányában fennálló viszonya is közelít az erőshöz. Érdekesség, hogy az előzőekben említett szoros kapcsolat ellenére az infrastrukturális tőke közvetlenül nem hat a magán állótőkére, csak közvetett módon.

33. táblázat: Korrelációk értékei az egyes tőketényezők között, 2009

	humán tőke	infrastrukturális tőke	kapcsolati tőke	kulturális tőke	magán állótőke	társadalmi tőke	vállalkozási környezet
humán tőke	1,000						
infrastrukturális tőke	0,672	1,000					
kapcsolati tőke	0,060	0,503	1,000				
kulturális tőke	0,115	0,473	0,507	1,000			
magán állótőke	0,602	0,811	0,271	0,337	1,000		
társadalmi tőke	-0,528	-0,645	-0,190	-0,400	-0,773	1,000	
vállalkozási környezet	0,704	0,677	0,222	0,269	0,629	-0,497	1,000

Forrás: saját szerkesztés

A társadalmi tőkét alkotó adatsorok speciális jellegéről már szóltam, így egyértelműen látható, hogy az egyes tőkék között pozitív irányú összefüggés van (33. táblázat).

34. táblázat: A teljes hatás értékei, 2009

	kapcsolati tőke	magán állótőke	társadalmi tőke	vállalkozási környezet
humán tőke		0,446	-0,488	0,454
infrastrukturális tőke		0,121		0,372
kapcsolati tőke	1,000			
kulturális tőke	0,507	0,21	-0,344	
magán állótőke		1,000		
társadalmi tőke		-0,611	1,000	
vállalkozási környezet		0,326		1,000

Forrás: saját szerkesztés

Amint azt Hetesi és Révész (2013) alkalmazza modelljében, én is a módszertan segítségével próbáltam feltárni, hogy a magán állótőkére az egyes látens változóknak

mekkora közvetlen (direkt) és közvetett hatása van. Mint a szerzőpáros leírja, a direkt hatások az útelemzés együttthatóinak (path coefficients) felelnek meg (ezek láthatók a 35. ábrán), míg az összes közvetlen és közvetett hatást a teljes hatás (total effects) táblázat értékei szolgáltatják (34. táblázat).

A már említett társadalmi tőke (-0,611) és vállalkezési környezet (0,326) magán állótőkére kifejtett direkt hatásai mellett a tőkére gyenge közvetett hatást fejt ki a kulturális (0,21) és infrastrukturális tőke (0,121). Míg a humán tőke már szintén ismertett közvetett hatása (0,446) erősebb az előbbieknél.

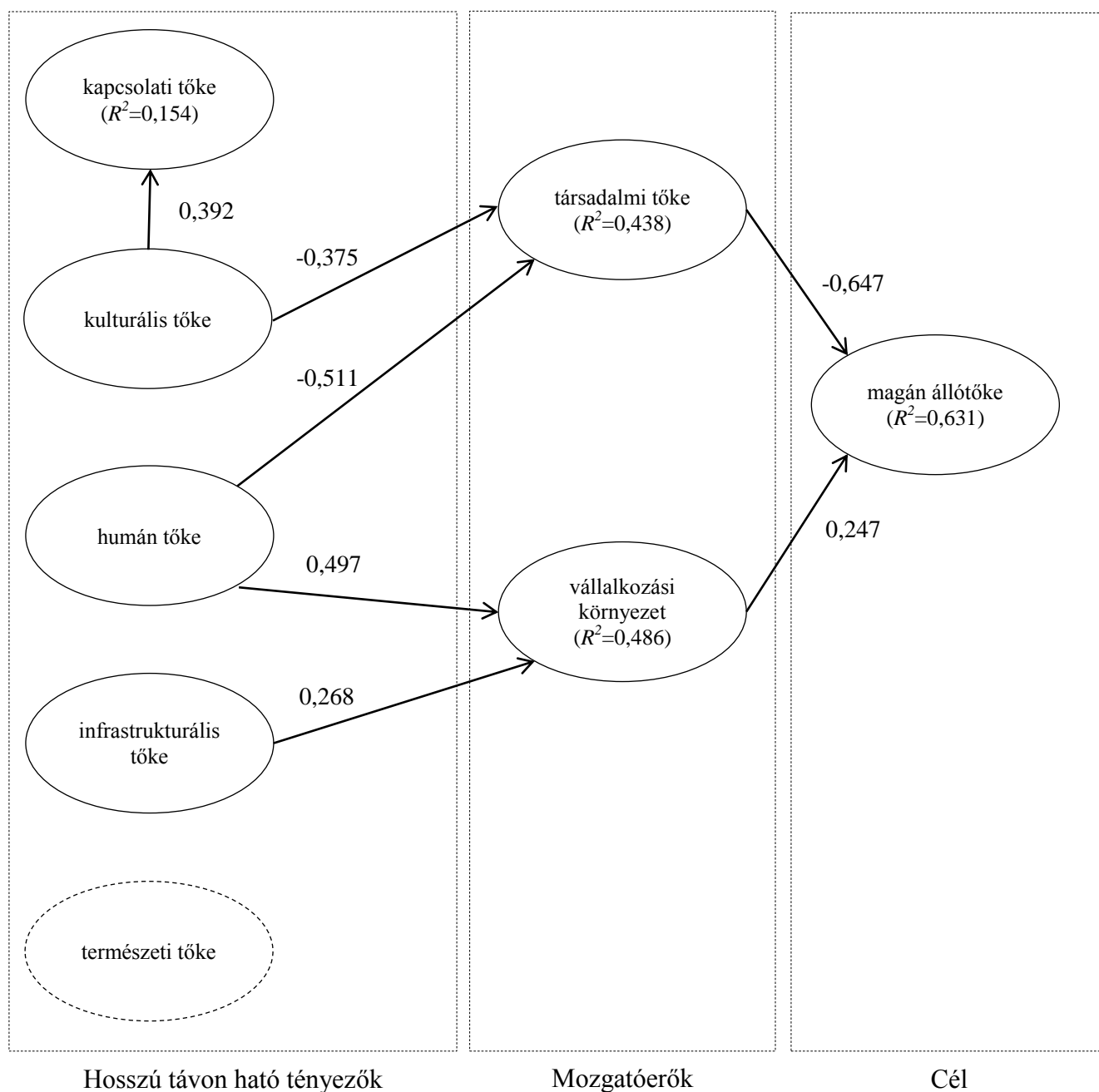
Áttérve a 2011-es évre⁶⁰, megállapítható, hogy alapvető változás nincs a tőketényezők kapcsolatrendszerében. Vagyis ugyanazon utak szignifikánsak, mint 2009-ben, ráadásul a kapcsolatok erősségét illetően sincs igazán jelentős változás. A természeti tőke szintén nem áll szignifikáns kapcsolatban más tőkével, és a kapcsolati tőke helyzete sem változott (46. ábra).

Elmondható, hogy a kapcsolatok erőssége négy esetben nőtt, de mind a négy esetben igen szerény, mondhatni elhanyagolható mértékben. A humán tőke társadalmi tőkére és vállalkezési környezetre gyakorolt hatása is változott minimálisan, valamint ugyanez elmondható a kulturális és társadalmi tőke, illetve a társadalmi tőke és magán állótőke kapcsolatára is.

Három esetben állapítható meg a tőkék közötti kapcsolat lazulása. Vagyis a vállalkezési környezet magán állótőkére gyakorolt hatása mellett csökkent az infrastrukturális tőke vállalkezési környezetre kifejtett ereje, és ugyanez elmondható a kulturális és kapcsolati tőke relációjában. Utóbbi két esetben a csökkenés meghaladja az egy tizedet, de természetesen ez sem nevezhető jelentősnek. A modell egészével kapcsolatosan még az emelhető ki, hogy a magán állótőke varianciája a modell segítségével 63 százalékban magyarázható, vagyis ez az érték is csökkent.

⁶⁰ A korábban a 2009-es év vonatkozásában bemutatott, PLS-útelemzés teszteredményeinek 2011-es és 2013-as évre vonatkozó értékei a 8. mellékletben szerepelnek.

46. ábra: A magán állótőkét magyarázó tényezők kapcsolata, 2011

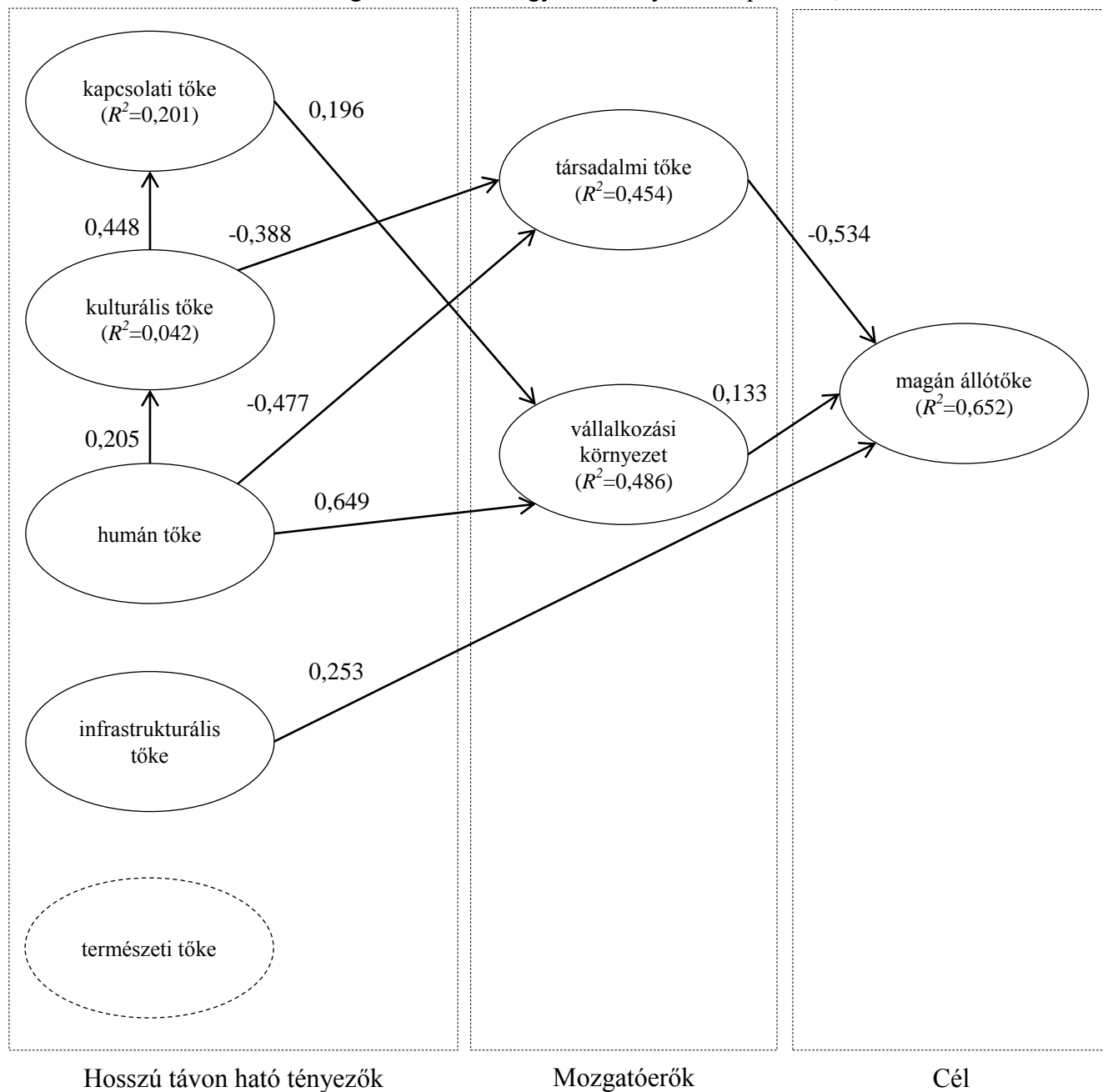

Forrás: saját szerkesztés

Más kép rajzolódik ki 2013-ban (47. ábra). A harmadik vizsgált állapotban az látható, hogy több út is megváltozik. Egészen pontosan 2013-ban nem nevezhető szignifikánsnak az infrastrukturális tőke és vállalati környezet közötti út. Viszont ez utóbbi tényezőre 2013-ban közvetlen hatást fejt ki a kapcsolati tőke, bár az csak igen gyengén (0,196) hat rá. Szintén új útként jelenik meg az infrastrukturális tőke közvetlen hatása (0,253) a magán állótőkére. A két tőke között korábban közvetett út volt megfigyelhető. Valamint a humán tőke közvetlenül fejt

ki szerény hatást (0,205) a kulturális tőkére. Vagyis elmondható, hogy kezdeti, teoretikus modellem (44. ábra) kapcsolatrendszeréhez a szignifikáns utak számát illetően a 2013-as modell áll legközelebb.

47. ábra: A magán állótőkét magyarázó tényezők kapcsolata, 2013

Forrás: saját szerkesztés

A korábban és jelenleg is meglévő, szignifikáns utak között ez esetben is szerény módosulások figyelhetők meg a hatások erősségét illetően. A kulturális tőke kapcsolati és

társadalmi tőke irányában fennálló hatásai mindkét esetben erősödtek, de ezen változások minimálisak.

Gyengült a társadalmi és humán tőke közötti kapcsolat, valamint érdekes, hogy a magán állótőkére a társadalmi tőke és a vállalkozási környezet is kevésbé erősen hat. Némileg mindkét változás meghaladja az egy tizedet. Továbbá elmondható, hogy a magán állótőke varianciája igen szerényen, de növekedett, a modell segítségével az 65 százalékban magyarázhatóvá válik.

A célként definiált tőkére legerősebben a társadalmi tőke (-0,534) hat, míg a legerősebb közvetett hatást a humán tőke (0,387) fejt ki. A magán állótőkére gyakorolt közvetlen hatás tekintetében 2009-ben és 2011-ben a társadalmi tőke mellett csak a vállalkozási környezet jelent meg, de mindkét korábbi évben előbbi tőke jelentősebb, egyértelműen.

Az útelemzés teljes hatás értékeinek (8. melléklet) ismeretében felírhatók, hogy mi, hogyan hat a modellben szereplő egyes tőketényezőkre, 2013-ban. A mozgatóerőkre és a végcélra fókuszálva, előbbieket egyenletei:

$$(1) \quad \text{Társadalmi tőke} = (-0,557) * \text{Humán tőke} + (-0,388) * \text{Kulturális tőke}$$

$$(2) \quad \text{Vállalkozási környezet} = 0,667 * \text{Humán tőke} + 0,196 * \text{Kapcsolati tőke} + 0,088 * \text{Kulturális tőke}$$

Ezen egyenletek, illetve az infrastrukturális tőke bevonása alapján:

$$(3) \quad \text{Magán állótőke} = (-0,534) * \text{Társadalmi tőke} + 0,133 * \text{Vállalkozási környezet} + 0,253 * \text{Infrastrukturális tőke}$$

Elmondható, hogy a modellben megjelenő tőketényezők szerepe „egyértelmű”. Hiszen, ahogy korábban írtam a humán tőke hatásai kapcsán, az azt alkotó indikátorok sajátossága miatt jelenik meg a negatív előjel. Vagyis minden tőketényező pozitív módon hat a magán állótőkére.

Eredményeim végén, azok kapcsán két további fontos és releváns kutatási témát szeretnék röviden érinteni. Egyrészt fontosnak tartom annak jövőbeni vizsgálatát, hogy endogén tőketényezők kapcsolatrendszerei miként módosulnak, ha azonos típusokon (materiális, illetve immateriális) belüli, eltérő fejlettségű (klaszterelemzés során létrejött) osztályok elemeit vizsgáljuk. Igyekeztem megvizsgálni, mind a materiális, mind az

immateriális tényezők esetében milyen kapcsolatrendszer áll fenn a tőkék között, ha csak a fejlett kistérségek kerülnek bevonásra, vagy ha csak a fejletlenek. Viszont a PLS-útelemzés teszteredményei nem feleltek meg az elvárásoknak, így a vizsgálat nem volt lefolytatható.

Másrészt azt is további lehetséges kutatási kérdésnek tartom, hogy az előbbieken is említett kapcsolatrendszer az endogén tőketényezők között miként módosulnak eltérő környezetben. Ugyanakkor saját modellem úgy lett felépítve, hogy az képes legyen megragadni a vizsgált területek rurális jellegét, így értelemszerűen a modell ilyen környezetben „működik” jól. Ezt bizonyítja, hogy azt városias környezetben (a korábban urbánusnak minősülő, 10. ábrán látható kistérségek köre, Budapest nélkül) vizsgálva gyenge tesztértékeket kapunk.

35. táblázat: A tőkék jellemzői városias környezetben, 2013

faktor	Cronbach-féle α - mutató értékei	kompozit reliabilitás értékei	átlagos kivonattolt variancia (AVE) értéke
humán tőke	0,826	0,861	0,559
infrastrukturális tőke	0,702	0,806	0,464*
kapcsolati tőke	0,690	0,806	0,584
kulturális tőke	0,776	0,795	0,450*
magán állótőke	0,762	0,836	0,482*
természeti tőke	0,362*	0,675*	0,485*
társadalmi tőke	0,709	0,787	0,524
vállalkozási környezet	0,736	0,840	0,549

Megjegyzés: *: az egyes területeken elvárható értékek alatti eredmények

Forrás: saját szerkesztés

A természeti tőke kimondottan gyenge értékekkel rendelkezik, ez városi kontextusban magától értetődőnek nevezhető. További három tőke (infrastrukturális és kulturális tőke, illetve magán állótőke) esetében nem megfelelő az AVE-érték (35. táblázat). Bár nem sokkal maradnak el az elvárt értéktől (0,5), de összességében „túl sok” a gyenge teszteredményekkel rendelkező tőketényező. Vagyis nem tartom helyénvalónak ezen indikátorokkal a városias kistérségeket vizsgálni, hiszen a mutatók „vidékiek jellege” okán fennáll annak lehetősége, hogy téves következtetések kerülnek levonásra.

Viszont a téma szakirodalmára támaszkodva érdemesnek tartom megemlíteni, hogy milyen eltérések, vagy éppen hasonlóságok fedezhetők fel saját eredményeimet más tudományos munkákkal összevetve. Mondhatni természetes, hogy az eltérő vizsgálati területek és fókuszok miatt az összehasonlítás lehetősége korlátozott. Az endogén fejlődésnek egy szűkebb aspektusát, a területi tőkét vizsgálja Jóna (2013/b) dolgozata, melyben az ország

valamennyi kistérsége elemzésre kerül, illetve Tóth (2013) munkája, amelyben a szerző a középvárosok tökeellátottságát vizsgálja.

Jóna (2013/b) a területi tőkét vizsgálva, az összes hazai kistérség körében végzett elemzése eredményeképpen leírja, hogy többváltozós regresszióelemzése alapján a hét tőketényező által alkotott területi tőkét, mint függő változót, a hét tőketípus, mint magyarázó változók, milyen mértékben határozza meg. A szerző eredményei alapján az infrastrukturális és társadalmi tőke alig van hatással a területi tőkére 2004 és 2010 között. Ezen időszakban a területi tőkére a kapcsolati és kulturális tőke volt legnagyobb befolyással. Majd a modell 2010-es belső szerkezete alapján következik a gazdasági tőke, melyet az intézményi, és humán tőke követ.

A szerző eredményei olyan szempontból nagyon érdekesek, hogy elemzésemben pont a társadalmi tőke az, amely minden vizsgált évben a legnagyobb hatást gyakorolja a függő változóra.

Tóth (2013) munkájában szintén a területi tőke magyarországi megjelenését vizsgálja, de ő az ország középvárosainak körében. A szerző a létrejött materiális és immateriális faktorok közötti korrelációs együtthatók alapján vizsgálja meg az összefüggéseket. Tóth elemzésében a legerősebb korreláció a települések közművelődésével kapcsolatos háttértényezők, valamint a felsőoktatási kapacitás, illetve mozi- és színházlátogatást magukba foglaló tényezők között, illetve a közoktatási intézmények néhány adottságát tartalmazó faktor és a közoktatási intézményekben dolgozók, illetve az ott tanuló, számítógépet használni tudók aránya között figyelhető meg.

E megállapítást kissé leegyszerűsítve az infrastrukturális tőke és a humán-kulturális tőke közötti erős kapcsolatként értelmezem. Ezen tényezők között viszont saját elemzésemben nem áll fenn kapcsolat. Tény, megvizsgálva elemzésemben a tőkék közötti korrelációt, az infrastrukturális és humán tőke között minden évben közepesen erős kapcsolat (2009: 0,672; 2011: 0,63; 2013: 0,642) mutatható ki. Míg az infrastrukturális és kulturális tőke között közepes (2009: 0,473; 2011: 0,508; 2013: 0,489). Viszont mindezek ellenére, meglátásom szerint a tőkék közötti kapcsolat oksági viszonya megkérdőjelezhető.

Így Tóth (2013), Jóna (2013/b) és saját munkám alapján megállapítható, hogy hasonló logikájú elemzések más területi lehatárolás kereteiben igen eltérő eredményekhez vezethetnek.

Fókuszba helyezve a rurális területegységeket, e körben végzett PLS-útelemzésem segítségével több megállapítás is tehető. A fejezet lezárásaként elmondható, hogy sikerült létrehoznom egy regressziós modellt, amely segítségével vizsgálhatóvá váltak az elemzésbe

bevont tényezők. Ezek egymással való kapcsolata, vagy éppen a kapcsolat hiánya számos információt szolgáltat a magyar vidék vonatkozásában. Ezeket és a feltevéseimmel (4., 5. *hipotézis*) kapcsolatos következtetéseimet az összefoglalás során fogalmazom meg.

7. Összefoglalás

Munkám célja volt, hogy egy leíró jellegű elemzés keretében, az endogén töketényezők segítségével, bemutassam a vidékies magyar kistérségek körében fennálló területi differenciákat. Ennek érdekében dolgozatom első fejezetében a vidék fogalmát, annak lehetséges lehatárolási módjait és a rurális terek társadalmi folyamatait tekintetem át.

A vidék fogalmának meghatározására azért lenne szükség, mert máig nem alakult ki egy egységes definíció, hiszen azt mindenki sajátosságosan értelmezi. Tény, hogy a Rurális Térségek Európai Chartájában (EC 1996/a) leírt meghatározás széles körben elterjedt, de ez inkább annak időbeliségének és általánosságának tudható be. A vidék fogalmának definitív megközelítése kapcsán, álláspontom szerint szét kell választani az egyes szervezetek szakértői dokumentumában megjelenő megközelítéseket és a tudományos kísérleteket. Utóbbiak kapcsán Csatári (2001) véleménye alapján a vidék fogalma az erre a térre jellemző települések mérete, funkciói és épített környezete szerint is megközelíthető.

Röviden áttekintettem a vidéki tér folyamatait, fókuszálva a jelenleg uralkodó trendekre és folyamatokra. Ennek kapcsán fontosnak éreztem az OECD (2006) új vidék paradigmájának bemutatását, amely bár kissé túlságosan leegyszerűsítve, de mégis jól ragadja meg a vidéki terek esetében tetten érhető változások lényegét. Elmondható, egy vidékies terület fejlettségét jelentősen befolyásolja annak karakterisztikája, így röviden erre is kitértem.

Hazai viszonylatban a faluformáló folyamatokat hangsúlyosabban a rendszerváltástól tekintetem át. Az 1989–90-es fordulat után következő két és fél évtized kapcsán sajnos főleg negatív irányú társadalmi-gazdasági folyamatok figyelhetők meg. Ez természetesen nem jelenti a teljes hazai vidék sikertelenségét, vannak kimondottan sikeres példák. De a vidékies karakterisztikával rendelkező települések többségének körében általánossá vált a munkahelyek megszűnése, az elöregedés és az elvándorlás. Ezek nyomán sok helyen tetten érhető a reményvesztettség, amely így a magyar vidék egyfajta leértékelődését vonta maga után. Az így kialakuló polarizáció mentén pedig súlyos társadalmi hátrányok halmozódnak fel, és ahogy Nagy és szerzőtársai (2015) leírják, az ilyen marginalizált helyzetű társadalmi csoportok esetében olyan mechanizmusok figyelhetők meg, amelyek mentén a gazdasági-társadalmi hátrányok újratermelődnék.

Áttérve a vidékfejlesztés és a vidékpolitika területére, mindenekelőtt itt is fontosnak tartottam a fogalmi tisztázást, az agrár- és vidékpolitika megkülönböztetését. Kitértem a vidék- és területfejlesztés különbségeire is, bár azok, amint Rechnitzer (2011) leírja, csak

hangsúlyokban térhetnek el. A vidékpolitika uniós szintű áttekintése során láthatóvá vált, annak utóbbi évtizedek során végbement felértékelődése. Elmondható, hogy az a Közösségen belül egyre inkább prioritást élvez. A vidék ma már nem a mezőgazdaság szinonimája (vagy éppen fordítva) az uniós terminológiában, ma már a Közös Agrárpolitikának is különálló és teljes jogú pillérét alkotja. Az utóbbi időszak uniós trendjei alapján a vidéki térségek mára a politikákban is komplex társadalmi képződményként jelennek meg, amelyekben jelen van (jelen kell lennie) az ipar és a szolgáltatás is. Értelemszerűen a hazai vidékfejlesztés is próbál reflektálni ezekre a trendekre, mérsékelt sikerekkel.

A vidék megváltozott szerepe okán, röviden kitértem annak (illetve az agráriumnak), az az innovációhoz fűződő kapcsolatára is. Ahogy Capello és szerzőtársai (2009) leszögezik, a lokális, vagy térségi termelés és a tudás helyes kihasználása igen fontos egy terület egység sikerességét illetően. Az Unió is deklarálja az innováció fontosságát a vidékfejlesztés terén (ENRD 2009/a). Az agrártérségek mai kihívásaikkal való szembenézését segíthetik az agrár innovációs rendszerek.

A vidék fogalmi tisztázására visszatérve, annak fontosságát jól mutatja a kvantitatív elemzések irányában fennálló igény. A rurális terek lehatárolására számos példa található a nemzetközi és hazai irodalomban is. Munkámban bemutattam az OECD és az Európai Unió jelenleg is mérvadó metodikáját. A hazánkat érintő uniós módszertan kapcsán elmondható, hogy bár az folyamatosan finomodott, így mára például a távolságot is beemelték a tipológiába, az igazán jól továbbra sem használható. Amíg az Unióban a NUTS 3-as régiók képviselik a legalacsonyabb, egységesen előforduló területi szintet, addig komoly előrelépés nem várható.

A szakértői dokumentumok mellett ismertettem a hazai tudományos megközelítéseket is. Az áttekintés során hangsúlyoztam, hogy mivel valószínűleg egyetlen legjobb módszertan nem létezik, csupán saját elemzési keretrendszeremhez kerestem optimális megoldást. Mindent mérlegelve, a 120 fő/km² népsűrűségi kritériumot alkalmazó urbanitás/ruralitás indexet alkalmaztam. Így kistérségi szinten 106 terület egység került be vizsgálatomba, melyeket a második fejezetben ismertetett endogén fejlődés töketényezőinek segítségével vontam elemzés alá.

A tudatosan létrehozott, egyedi helyi tényezőkön alapuló, alulról szerveződő fejlesztéseket értjük endogén jellegűnek (Lengyel 2012/b). E térségi adottságok kihasználása sokszor nem egyértelmű, így a regionális potenciál mibenléte komoly kérdésként merül fel a tudományos közegben (is). Az egyes töketényezők fontosságát illetően megfigyelhető szubjektivitást erősítik a mára jelentőségükben felerősödött immateriális tényezők.

Vitathatatlan, hogy az endogén fejlődés napjainkra népszerű témává vált tudományos berkekben, de talán e témakörön belül is a területi tőke elmélete az, amely szerfelett divatos lett. Ugyan a területi tőke (territorial capital) kifejezése korábban megjelent, de igazán Camagni (2008) emelte be a tudományos közbeszédbe 3x3-as mátrixa segítségével, melyben az egyes javakat tárgyasultságuk és az azokért való rivalizálás mértéke szerint csoportosítja.

Körüljárva Camagni koncepciójának kritikai szakirodalmát is, keretrendszerével kapcsolatosan ugyanaz a kérdés merül fel, mint más, az endogén fejlődés témakörét vizsgáló modellek kapcsán. Vagyis, hogy ezen modellek alkalmasak-e arra, hogy kvantitatív elemzések alapjául szolgáljanak, így végső soron a területi politikák profitálhatnak-e belőlük, vagy megragadnak a szemléltetés szintjén. Munkámban áttekintettem az egyes tőketípusok megjelenését az endogén modellekben (10. táblázat). Ezek alapján kialakítottam azt a hét tőketényezőt (*magán állótőke, humán tőke, társadalmi tőke, természeti tőke, kulturális tőke, kapcsolati tőke, infrastrukturális tőke*) melyekre a későbbiekben elvégzett kvantitatív elemzésemet alapozni kívántam. A mérések elvégzése előtt ismertettem az egyes tőketényezőket, illetve azok vidéki megjelenésének specifikumait. Valamint kitértem az endogén fejlődés keretei között megvalósuló vidékfejlesztés szakirodalmára is.

Dolgozatom módszertani fejezetében ismertettem azon eljárásokat (PLS-útelelemzés és az ahhoz kapcsolódó faktorelemzés, továbbá klaszterelemzés) melyek segítségével a méréseket elvégeztem. A lehatárolt vidékies kistérségek tőketényezőnkénti fejlettségét dinamikus vizsgálat kereteiben elemeztem. Az adatelérhetőségből következően 2009-ig tudtam visszatekinteni, míg a 2013-as adatok minősülnek legújabbnak. Az elemzést 144 adatsor bevonásával kezdetem meg, melyeket szétbontottam materiális (68) és immateriális (76) elemekre. Jóval kevesebb adatsor bizonyult alkalmasnak, így végül 22 adatsor képezte a materiális tőketényezők mérésére szolgáló indikátorkészletet, 21 pedig az immateriálisakét.

A materiális elemek vizsgálata során a szakirodalmi háttérrel némileg módosítva, négy faktort elemeztem. A klasszikus marxi értelemben vett állótőkét két faktor is megtestesítette. E két tényező együttes vizsgálata azért is érdekes, mert ekkor szemléletesen kirajzolódik a fejlett terület egységek észak-dunántúli és Budapesthez közeli tömörülése. Vagyis a munkám során korábban ismertetett hátrányos helyzetű kistérségek (13. ábra) térszerkezete alakul ki.

Az infrastrukturális tőke kapcsán, összességében elmondható, hogy e faktor esetében más térszerkezet rajzolódott ki, az anyagi értelemben vett (magán állótőke és vállalkozási környezet) fejlettséghez képest igen eltérő. Ugyanez elmondható a természeti tőke esetében is.

Az immateriális tőketényezők terén is négy faktor jött létre (*társadalmi tőke, humán tőke, kulturális tőke, kapcsolati tőke*). Ezek elemzése során is igen változatos térszerkezet

rajzolódott ki. A társadalmi tőke esetén ugyanaz az észak-dunántúli és Budapest környéki koncentráció figyelhető meg, mint a két magán állótőke esetében. Míg a humán tőke kapcsán ki kell emelni, hogy az általam felállított keretrendszeren belül kevés kistérség nevezhető fejlettnak ilyen vonatkozásban, kevés rurális terület rendelkezik jelentős humán tőkével. A kulturális és kapcsolati tőkék felhalmozása terén a magas értékekkel rendelkező kistérségek térbeli elhelyezkedése eltér a magán állótőkék vonatkozásában fejlettnak nevezhető terület egységektől.

A klaszterelemzés eredményeképpen a materiális tőketényezők három csoportra bonthatók. A fejlett kistérségek csoportja harminc kistérséget ölel fel. Sok közülük az Észak-Dunántúlon és Budapest körül található, de vannak kelet-magyarországi fejlett területek is. Hatvan fejletlen kistérség mellett a harmadik csoportba tizenhat, szintén fejletlen terület egység tartozik, ám ezek magas természetitőke-felhalmozásuk következtében önálló karakterisztikával rendelkeznek. Ez azért nevezhető érdekesnek, mert ez a típusú térszerkezet nem nevezhető általánosnak, és abban kirajzolódik a *vidék* megannyi sajátosságának egyik aspektusa.

Az immateriális tőketényezők klaszterelemzése kapcsán két osztály jött létre, vagyis ezen kistérségek fejlett és fejletlen csoportra bonthatók. A két csoport közel azonos tagot számlál. A fejlett térségek ötven elemű csoportja az Észak-Dunántúl mellett kiterjed Budapest környezetére és az Alföld jelentős részére is. Míg a fejletlen kistérségek esetében megfigyelhető azok északkelet-magyarországi és dél-dunántúli koncentrációja.

A materiális és immateriális tőkék vonatkozásában keresztábla elemzéssel vizsgáltam a fejlettség kapcsolatát a vidékiesség mértékével, valamint a térbeliséggel is. Előbbi esetben nem beszélhetünk kimutatható kapcsolatról, utóbbi esetben azonban a kedvező fekvés együtt jár a fejlettséggel.

A PLS-útelemzés segítségével létrehozott modellben a tőketényezőket megtestesítő látens változók szerepelnek. Módszertani szempontok alapján a hét tőketényezőből nyolc (a magán állótőkét két részre bontottam) került be a modellbe, melynek függő változója a magán állótőke lett. Döntésemet az indokolja, hogy ezen tőketényező fejezi ki leginkább az egyén tőkefelhalmozását. A változót hat tőke (2 materiális és 4 immateriális) magyarázza. A természeti tőke teszteredményei alapján a modell része, de az nem áll szignifikáns kapcsolatban egyik tőketényezővel sem, mellyel feltételezhető lenne a kapcsolat.

Meg kell jegyezni, hogy a tőke ezen speciális helyzete kérdést is felvet. Bár meglátásom szerint a természeti tőke önnön értéke így sem vitatható, de ha nem áll szignifikáns kapcsolatban más tőketényezővel, akkor felmerül annak konverziója kapcsán, hogy anyagi

értelemben nem képes erőforrássá válni a jelenlegi hazai viszonyok között. Ezt erősíti, hogy a tőkét magas szinten felhalmozó kistérségek jellemzően igen fejletlenek a társadalmi-gazdasági mutatók terén. Felvetésem további kutatási kérdés lehet a témakörben.

Munkámban a tőkék közötti kapcsolatrendszer dinamikus szemléletben vizsgáltam. A 2009-es, 2011-es és 2013-as állapotban történ elemzés alapján elmondható, hogy időben eltérő a tőkék között fennálló kapcsolat.

2009-ben és 2011-ben ugyanazon utak szignifikánsak az egyes tőkék között, azok erősségében vannak szerényebb módosulások. Mindkét év esetében látható, hogy a hosszú távon ható tényezőkként számba vett kulturális, humán és infrastrukturális tőke alakítja a magán állótőkét, közvetett módon. Ezen áttételes hatások a mozgatóerőkön, vagyis a társadalmi tőkén és a vállalkozási környezeten keresztül valósulnak meg. A kapcsolati tőke ezen években nem hat más tényezőkre, azt a kulturális tőke alakítja. A társadalmi tőke és a második számú magán állótőkeként értelmezett tényező közvetlen hatásai közül előbbié jóval erősebb (2009: -0,611; 2011: -0,647). Ezzel az összes tőke közül a társadalmi az, amely legerősebben formálja a függő változót. Teljes hatás tekintetében 2009-ben (0,446) és 2011-ben (0,453) is a humán tőke a második, mely a vállalkozási környezeten és a társadalmi tőkén keresztül is hat, közvetett módon.

A két, említett évhez képest 2013-ban más kapcsolatrendszer rajzolódik ki. Ekkor az infrastrukturális tőke és vállalkozási környezet közötti út nem szignifikáns. Az infrastrukturális tényező azonban közvetlen módon alakítja a magán állótőkét, mely újdonság a korábbi évekhez képest. A humán tőke a társadalmi tőke és a vállalkozási környezet mellett a kulturális tőkére is hat. Illetve szintén újonnan jön létre a kapcsolati tőke és a vállalkozási környezet közötti út, előbbi tényező gyenge hatást (0,196) fejt ki utóbbira.

Vagyis ezen évben három immateriális tőke, a kulturális, humán és kapcsolati fejt ki közvetett hatást a magán állótőkére. Közvetlen módon pedig a társadalmi és infrastrukturális tőke mellett a vállalkozási környezet alakítja azt. Ezen időpontban is a társadalmi tőke bír a legerősebb hatással (-0,534) a célt megtestesítő tőkére, a csak közvetett módon ható humán tőkét (0,387) megelőzve. Ezeket követi harmadik helyen az infrastrukturális tőke (0,253) hatása.

Érdekes, de semmiképp sem pozitív, hogy a humán tőke egyik évben sem hat közvetlenül a magán állótőkére. Bár a megállapítás kapcsán további kutatásokra lehet szükség, az arra enged következtetni, hogy a humán tőkének igen csekély vidéki jelenlétéről beszélhetünk.

2013-ban a modellbe bevont tényezők összességében 65 %-ban magyarázzák a magán állótőkét. Ez az érték a vizsgált időpontokban hasonlóan alakult.

A disszertációban kitűzött cél vonatkozásában és a korábban felállított hipotézisek alapján az alábbi tézisek fogalmazhatók meg, mint az elemzés további eredményei:

Tézis 1.: *Komplex mutatórendszerem kialakítása után az egyes kistérségek jól megkülönböztethetővé és csoportosíthatóvá váltak fejlettségük alapján, az egyes tőketényezők vonatkozásában.*

A faktorelemzés következtében a vizsgált kistérségek között, minden tőketényező esetében, egyértelmű rangsor állítható fel. Így bár a szemléletességet is szem előtt tartva érdemesnek tartottam csoportokba sorolni a területegységeket és térkép segítségével ábrázolni azokat, a mérés következtében a kialakított csoportokon belüli eltérések is tetten érhetőek (4. melléklet). Ezen kisebb eltérések a kutatás esetleges gyakorlati hasznosulása esetén nyerhetnek igazi jelentőséget.

Tézis 2: *A gazdasági mutatók (magán állótőke) alapján sikeres területegységek sem minden indikátorlistán szerepelnek kimagaslóan, de megállapítható, hogy nincs olyan, az előbbi tőketényező alapján igazán sikeres kistérség, amely a társadalmi tőke terén gyengén szerepelne.*

A magán állótőke és a társadalmi tőke közötti kapcsolat láthatóvá válik a két tőketényezőt 2013-ban bemutató ábrákon is (33. és 37. ábra), illetve a két tőketényező közötti korrelációkat tartalmazó táblázatokban is (33. táblázat, illetve 8. melléklet), a vizsgált időpontokat illetően. De a PLS-útelemzés segítségével megállapítható, hogy közepesen erős és pozitív irányú a kapcsolat a két tőke között. Az útelemzés által kialakított modellben a társadalmi tőke közvetlen hatása az első két időpontban (2009: -0,611; 2011: -0,647) közepesen magas, 2013-ban pedig közepes (-0,534).

Tézis 3.: *Megállapítható, hogy egy térség fejlettségét illetően a földrajzi helyzetnek komoly szerepe van, ugyanakkor a vizsgált kistérségek lehatárolása során alkalmazott urbanitás/ruralitás index alapján a vidékiesség mértéke kimutatható módon nincs összefüggésben sem a materiális, sem az immateriális tőkék terén értelmezett fejlettséggel.*

A klaszterelemzés következtében látható, hogy számos fejlett rurális terület jól meghatározható területeken, az Észak-Dunántúlon és Budapest közelében koncentrálódik. Mindezek alátámasztására kereszttábla elemzés keretében vizsgáltam a kedvező fekvés és a

fejlettség (materiális és immateriális értelemben is) kapcsolatát, amely kapcsán elmondható, hogy az fennáll és közepes erősségű.

A klaszterelemzés következtében létrejött materiális és immateriális tőkék fejlettségi osztályait szintén keresztábla elemzés segítségével hasonlítottam össze a vidékiesség mértékét kifejező három kategóriával. Ám azok között nem áll fenn kimutatható kapcsolat. Így nem tudtam igazolni feltételezésem, miszerint fejlettebbek a vidékiesség alacsonyabb mértékével rendelkező területek.

Tézis 4.: *Kijelenthető, hogy nem az összes, szakirodalmi feldolgozás alapján releváns tőke bevonható be egy olyan regressziós útmodellbe, mely segít feltárni és megérteni az egyes tényezők közötti kapcsolatrendszerét. Ugyanakkor amelyek bevonhatók, azok között egyértelműen pozitív irányú kapcsolat áll fenn.*

Szakirodalmi áttekintésemre támaszkodva mind a hét kiválasztott tőketényezőt fontosnak és relevánsnak ítélt meg (és ahogy írtam, ezek alapján nyolc tőkét alakítottam ki). A teszteredmények alapján mindegyik része a modellnek, ugyanakkor a természeti tőke egyik olyan tényezővel sem áll szignifikáns kapcsolatban, mellyel feltételezhető lenne. Így bár a tőke mérhető és szerepeltetem is modellem ábrázolásakor, az nem nevezhető a rendszer integráns részének. Természetesen nem szabad elfeledkezni a módszertani résznél, korábban említett adatgyűjtési nehézségekről, amely visszaüthet a nehezebben kvantifikálható mutatók esetében, így jelen esetben e tőke vonatkozásában is.

A kapcsolatok vizsgálatát a modell integráns részét képező másik hét tőkére vonatkoztatom. Ezek hatásai eltérő mértékűek, de egyik sem gyakorol negatív hatást a magán állótőkére, semelyik vizsgált időpontban.

Tézis 5.: *Modellem, jellegéből adódóan, rurális környezetben alkalmazható, valamint kijelenthető, hogy egyes tőketényezők egymással kapcsolatos viszonyrendszere eltérő időpontokban igen különböző.*

Mint az bemutatásra került, 2009-ben és 2011-ben azonos utak szignifikánsak a felállított modellen belül, ugyanakkor 2013-ra ezek valamelyest átrajzolódnak. Egy út „eltűnik”, három pedig „megjelenik” a rendszerben. Továbbá az utak erősségében is vannak eltérések a vizsgált időpontokban, bár ezen különbségek nem jelentősek.

Modellemet teszteltem urbánus környezetben, de a gyenge teszteredmények okán kijelenthető, hogy az abban a közegben nem alkalmazható.

7.1. Záró gondolatok

Maga az endogén fejlődés egy mára igen népszerűvé vált fogalom, mely egyre inkább beépül az egyes területfejlesztési politikákba. Mégis, a témakör kapcsán csak mérsékelt számú empirikus kutatás érhető el, kiváltképp a hazai szakirodalomban. Így helyénvalónak éreztem a magyar vidékies területek körében elvégzendő elemzésemet ezen elmélet keretei között megvalósítani.

Munkám legfőbb újdonságaként egyrészt az endogén fejlődés hazai és nemzetközi szakirodalmának szintetizálása értelmezhető. Mindez a vidéki sajátosságok figyelembevétele mellett valósult meg, úgy, hogy arra egy, az elmélet számos aspektusát bemutatni képes modell épülhessen fel. Az endogén fejlődés töketényezőinek vidéki terekben betöltött szerepének mérésére egy szintén újdonságként értelmezhető módszer kereteiben tettem kísérletet. A PLS-útelemzés segítségével a látens változók közötti direkt és indirekt hatások mérésének módszertana még nem nevezhető általánosnak a területi tudomány hazai kelléktárában. Az eljárás segítségével megismerhetővé váltak az egyes töketényezők közötti kapcsolatrendszerek és azok időbeli módosulásai is.

Modellemben betöltött szerepük alapján, az endogén fejlődés hosszú távon ható tényezőiként vehető számításba a kulturális, a kapcsolati, a humán és az infrastrukturális tőke. Mozgatóerőként a társadalmi tőke és a vállalkozási környezet jelenik meg. Ezek ismeretében fogalmazható meg javaslatom, vagyis, hogy ezen tényezőknek a helyfüggő, differenciált fejlesztése lehet kívánatos a területi politikák számára.

A természeti tőke nyújtotta lehetőségek kiaknázása további vizsgálatokat igényelhet. Valamint meglátásom szerint a munkámban, az elemzések elvégzésére kiválasztott területi szint további kérdéseket vet fel. Magam is érdekesnek tartom a kutatás folytatását más aggregátumok szintjén továbbvinni, adott esetben ezzel is újabb kérdéseket és válaszokat szolgáltatva a területi politikák számára.

Disszertációm lezárásaként fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy mivel munkám területi fókuszát a vidék képezte, így a Magyarországon azt megtestesítő 106 rurális kistérség egy nagyon speciális kontextust biztosított elemzésem számára. Minden megállapítás ehhez mérten értelmezhető. Másrészt munkámban törekedtem a vidék egészére kiterjedő objektív mutatórendszer felállítására, így releváns mérési eredmények elérésére, de mindezek mellett is kiváltképpen fontosnak érzem hangsúlyozni, hogy dolgozatom során tett megállapítások a létrehozott keretrendszeren belül értendők és értelmezhetők.

Elemzésem során több kérdést is igyekeztem megválaszolni, de közben újak is felmerültek. Véleményem szerint a területfejlesztésben az endogén fejlesztésre alapuló megközelítésnek általánosan is helye van, de az különösen felértékelődik egy olyan nehéz „terepen” mint a vidékies területek. Hiszen mint az a bemutatásra került rurális kistérségek esetében is tetten érhető, bizonyos töketényezők nem egyszerűen alacsony szinten jelennek meg ott, hanem azoknak szinte teljes hiányával kell szembesülni. Ez persze újabb dilemmák elé állíthatja a területi politikát, de annak feltárása, hogy egy adott térség milyen töketényezők mentén elmaradott, mindenképpen szolgálja a fejlődés lehetőségét.

Tény, hogy a munkámban feldolgozott endogén fejlődés elméletének, annak népszerűsége ellenére (vagy éppen azért), számos megközelítése létezik. Nem kevésbé vitatott téma a vidék fogalmi meghatározása, valamint az is könnyen belátható, hogy a regionális tudomány terén a területi differenciák kérdése örök kutatási téma. Mindezek ellenére úgy gondolom, disszertációm segíthet az endogén fejlődés vidéki megjelenésének megértésében és elősegítheti annak szélesebb körű alkalmazását.

Irodalomjegyzék

- Az Országgyűlés 67/2007. (VI.28.) OGY határozata a területfejlesztési támogatásokról és a decentralizáció elveiről, a kedvezményezett térségek besorolásának feltételrendszeréről.
- A Kormány 311/2007. (XI. 17.) Korm. rendelete a kedvezményezett térségek besorolásáról.
- A Kormány 27/2013. (II. 12.) Korm. rendelete a szabad vállalkozási zónák létrehozásának és működésének, valamint a kedvezmények igénybevételének szabályairól.
- A Kormány 290/2014. (XI. 26.) Korm. rendelete a kedvezményezett járások besorolásáról.
- AEIDL (1999): *Territorial competitiveness. Creating a territorial development strategy in light of the LEADER experience. Part 1.* LEADER European Observatory AEIDL, Bruxelles,
<http://ec.europa.eu/agriculture/rur/leader2/rural-en/biblio/compet/competitivite.pdf> Letöltve: 2013. május 6.
- Affuso, A. – Camagni, R. (2010): Territorial capital and province performance in the Latin Arch: an econometric approach. Politecnico di Milano,
<http://www.grupposervizioambiente.it/aisre/pendrive2010/pendrive/Paper/affuso1.pdf>
Letöltve: 2014. november 12.
- Agarwal, S. – Rahman, S., – Errington, A. (2009): Measuring the determinants of relative economic performance of rural areas. *Journal of Rural Studies*, 25, 309–321. o.
- Akgün A. A. – Baycan-Levent T. – Nijkamp, P. – Poot, J. (2011): Roles of Local and Newcomer Entrepreneurs in Rural Development: A Comparative Meta-analytic Study. *Regional Studies*, 9, 1207–1223. o.
- Anandajayasekeram, P. (2011): *The role of agricultural R&D within the agricultural innovation systems framework.* International Food Policy Research Institute, Washington DC, USA.
- Andorka R. – Spéder Zs. (1996): A szegénység Magyarországon 1992–1995. *esély*, 4, 25–52. o.
- Atkinson, R. (2013): Territorial Capital, Attractiveness and the Place-based Approach: the Potential Implications for Territorial Development. In Pálné Kovács, I. – Scott, J. – Gál, Z. (szerk.): *Territorial Cohesion in Europe. For the 70th Anniversary of the Transdanubian Research Institute.* IRS CERS HAS, Pécs, 297–308. o.
- Bajmócy Z. (2008): A regionális innovációs képesség értelmezése és számbavétele a tanulás-alapú gazdaságban. In Lengyel I. – Lukovics M. (szerk.): *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében.* JATEPress, Szeged, 26–46. o.

- Bajmócy Z. (2012): Innovációs index kistérségi szinten. Csak játék a számokkal? In Bajmócy Z. – Lengyel I. – Málovics Gy. (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress, Szeged, 13–32. o.
- Baranyi B. (2004): Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. *Tér és Társadalom*, 2, 1–21. o.
- Barca, F. (2009): *An agenda for a reformed cohesion policy. A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations*. Independent report, http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/regi/dv/barca_report_/barca_report_en.pdf Letöltve: 2015. július 2.
- Barca, F. – McCann, P. – Rodríguez-Pose, A. (2012): The Case for Regional Development Intervention: Place-based versus Place-neutral Approaches. *Journal of Region Science*, 1, 134–152. o.
- Basile, E. – Cecchi, C. (2005): *Building social capital in rural areas: does public action help?* Invited paper presented to Engaging Communities, International Conference organised by "The Government of Queensland" and the "United Nations" - Brisbane, 14-17 August 2005, https://www.academia.edu/3122812/BUILDING_SOCIAL_CAPITAL_IN_RURAL_AREAS_DOES_PUBLIC_ACTION_HELP Letöltve: 2015. november 30.
- Becchetti, L. – Degli Antoni, G – Faillo, M. (2011): Social Distance, Cooperation and Other-regarding Preferences: A New Approach Based on the Theory of Relational Goods. In Sacconi, L. – Degli Antoni, G. (szerk.): *Social Capital, Corporate Social Responsibility, Economic Behaviour and Performance*. Palgrave Macmillan, New York, 243–259. o.
- Becker, G. S. (1993): *Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. The University of Chicago Press, Chicago-London.
- Beluszky P. – Sikos T. T. (2007): *Változó falvaink*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- Benet I. (1995): A föld, az istenadta föld... *Közgazdasági Szemle*, 3, 216–227 o.
- Benet I. (1997a): Az új magyar agrárpolitika előzményei és jellemzői (I.). *Statisztikai Szemle*, 3, 210–219. o.
- Benet I. (1997b): Az új magyar agrárpolitika előzményei és jellemzői (II.). *Statisztikai Szemle*, 4, 311–325. o.
- Benet I. (2006): 60 years of Hungarian agricultural policy (1945-2004). In: Benet, I. (szerk.): *Agricultural transition and rural development: Some experiences from Finland, Hungary and Poland*. Institute of Economics Hungarian Academy of Sciences – Károly

- Róbert College, Gyöngyös – University of Pécs, Faculty of Economics, Budapest-Gyöngyös-Pécs, 17–28. o.
- Benko, G. (1997): A regionális fejlődés útjai: globálistól a lokálisig. *Tér és Társadalom*, 2, 1–16. o.
- Benko, G. (1999): *Regionális tudomány*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Blakely, E. J. – Leigh, N. G. (2011): *Planning Local Economic Development. Theory and Practice*. SAGE Publications, Los Angeles-London-New Delhi-Singapore-Washington DC.
- Bodor Á. – Grünhut Z. (2014): Dilemmák a területi tőke modelljének alkalmazhatóságáról. *Tér és Társadalom*, 3, 3–17. o.
- Bögel Gy. (2008): A schumpeteri „teremtő rombolás” módjai az infokommunikációs iparban. *Közgazdasági Szemle*, 4, 344–360. o.
- Borsi B. – Bajmócy Z. (2009): Kvantitatív leszakadás, kvalitatív felzárkózás? A hazai regionális innovációpolitika kihívásai. *Közgazdasági Szemle*, 8, 933–954. o.
- Bosma, N – van Oort, F. (2012): *Agglomeration Economies, Inventors and Entrepreneurs as Engines of European Regional Productivity*. Discussion Paper Series nr: 12-20. Tjalling C. Koopmans Research Institute, Utrecht, The Netherlands, http://www.uu.nl/sites/default/files/rebo_use_dp_2012_12-20.pdf Letöltve: 2015. július 2.
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. General Press, Budapest.
- Bourdieu, P. (1999): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 156–177. o.
- Bourdieu, P. (2002): *A gyakorlati észjárás*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Bozsik N. (2010): A vidékgazdaság fogalomrendszere, erőforrásai. In Magda R. – Marselek S. (szerk.): *Vidékgazdaságtan I. – A vidékfejlesztés gazdasági folyamatai*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, 27–40. o.
- Braithwaite, K. (2009): *Building on What You Have Got - A Guide to Optimising Assets*. Carnegie UK Trust, Dunfermline, UK.
- Brasili, C. – Saguatti, A. – Benni, F. – Marchese, A. – Gandolfo, D. (2012): *The Impact of the Economic Crisis on the Territorial Capital of Italian Regions*. 52nd European Regional Science Congress, Bratislava, Slovakia, August 21-25, 2012, <http://www->

- sre.wu.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa12/e120821aFinal00646.pdf Letöltve: 2014. november 12.
- Brezzi, M. – Dijkstra, L. – Ruiz, V. (2011): *OECD Extended Regional Typology: The Economic Performance of Remote Rural Regions*. OECD Regional Development Working Papers, OECD Publishing, http://www.oecd-ilibrary.org/oecd-extended-regional-typology_5kg6z83tw7f4.pdf?contentType=%2fns%2fWorkingPaper&itemId=%2fcontent%2fworkingpaper%2f5kg6z83tw7f4-en&mimeType=application%2fpdf&containerItemId=%2fcontent%2fworkingpaperseries%2f20737009&accessItemIds= Letöltve: 2015. december 3.
- Buday-Sántha A. (2004): *A természeti tőke és az agrárgazdaság szerepe a területi versenyképességben*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs.
- Buday-Sántha A. (2006): *Környezetgazdálkodás*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Buday-Sántha A. (2010): Vidékfejlesztés. Vitaanyag. *Tér és Társadalom*, 1, 215–221. o.
- Buday-Sántha A. (2011): *Agrár- és vidékpolitika*. SALDO, Budapest.
- Camagni, R. (2005): Uncertainty Social Capital and Community Governance: The City as a Milieu. In Capello, R. – Nijkamp, P. (szerk.): *Urban Dynamics and Growth: Advances in Urban Economics*. (Contributions to Economic Analysis, Vol. 266) Emerald Group Publishing Limited, 121 – 150. o.
- Camagni, R. (2008): Regional competitiveness: towards a concept of territorial capital. In Capello, R. – Camagni, R. – Chizzolini, B. – Fratesi, U. (eds): *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe*. Springer-Verlag, Berlin, 33–47. o.
- Camagni, R. (2009a): Territorial capital and regional development. In Capello, R. – Nijkamp, P. (eds): *Handbook of regional growth and development theories*. Edward Elgar, Cheltenham, 118–132. o.
- Camagni, R. (2009b): Modelling futures of regional development and the concept of Territorial Capital. Colloquium on Sustainability, Disparities and Polycentricity, Praha, October 19, 2009, <http://www.gis.cvut.cz/disparity/Camagni.pdf> Letöltve: 2014. november. 24.
- Camagni, R. – Caragliu, A. – Perucca, G. (2011): Territorial capital. Relational and human capital. (draft version) Politecnico di Milano, http://www.grupposervizioambiente.it/aisre_sito/doc/papers/Camagni_Caragliu_Perucca.pdf Letöltve: 2015. július 2.

- Capello, R. (2002): Spatial and Sectoral Characteristics of Relational Capital in Innovation Activity. *European Planning Studies*, 2, 177–200. o.
- Capello, R. (2007): *Regional Economics*. Routledge, Oxon.
- Capello, R. (2011): Location, Regional Growth and Local Development Theories. *Aestimum*, 1, 1–25. o.
- Capello, R. (2012): Regional Economics: Theoretical Achievements and Challenges. *Timisoara Journal of Economics*, 5, 313–335. o.
- Capello, R. – Nijkamp, P. (2011): Regional growth and development theories revisited. In Stimson, R. – Stough, R. R. – Nijkamp, P. (szerk.): *Endogenous Regional Development. Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*. Edward Elgar, Cheltenham, UK - Northampton, MA, USA, 301–324. o.
- Capello, R. – Caragliu, A. – Nijkamp, P. (2009): *Territorial Capital and Regional Growth: Increasing Returns in Cognitive Knowledge Use*. Tinbergen Institute Discussion Paper. <http://papers.tinbergen.nl/09059.pdf> Letöltve: 2012. szeptember 28.
- Caragliu, A. – Nijkamp, P. (2008): *The Impact of Regional Absorptive Capacity on Spatial Knowledge Spillovers*. Tinbergen Institute Discussion Paper, <http://dare.ubvu.vu.nl/bitstream/handle/1871/13203/9tr37h1427u487u8.pdf?sequence=1> Letöltve: 2014. november 30.
- Caragliu, A. – Nijkamp, P. (2011): *Cognitive capital and islands of innovation: the Lucas growth model from a regional perspective*. Tinbergen Institute Discussion Paper, <http://papers.tinbergen.nl/11116.pdf> Letöltve: 2013. május 20.
- Castells, M. (2005): The Network Society: From Knowledge to Policy. In Castells, M. – Cardoso, G. (szerk.): *The Network Society From Knowledge to Policy*. Johns Hopkins Center for Transatlantic Relations, Washington, DC, 3–21. o.
- Chant, S. – McIlvaine, C. (2009): *Geographies of Development in the 21st Century. An Introduction to the Global South*. Edward Elgar, Cheltenham, UK-Northampton, MA, USA.
- Common Document (2010): *Common spatial development document of the V4 + 2 countries*. Submitted to: Meeting of Ministers responsible for regional development of the Visegrad Group countries, Bulgaria and Romania held in Budapest (Hungary) on the 29th of March, 2010, <https://www.nth.gov.hu/hu/media/download/391> Letöltve: 2012. május 15.
- Copus, A. K. – Shucksmith, M. – Dax, T. – Meredith, D. (2011): Cohesion Policy for rural areas after 2013. A rationale derived from the EDORA project (European Development

- Opportunities in Rural Areas) – ESPON 2013 Project 2013/1/2. *Studies in Agricultural Economics*, 2, 121–132. o.
- Csatári B. (2000): A vidéki sokszínűség és a magyar területfejlesztési kistérségek. In Kovács T. (szerk.): *Integrált vidékfejlesztés: V. Falukonferencia*, MTA RKK, Pécs, 441–449. o.
- Csatári B. (2001): A vidék földrajzi kérdései. In Dormány G. – Kovács F. – Péti M. – Rakonczai J. (szerk.): *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén*, SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, 1–9. o.
<http://geography.hu/mfk2001/cikkek/Csatari.pdf> Letöltve: 2010. október 8.
- Csatári B. (2004): A magyarországi vidékiségről, annak kritériumairól és krízisjelenségeiről. *Területi Statisztika*, 6, 532–543. o.
- Csatári B. (2012): Falvaink sorsa 2012. Megjegyzések az elmúlt három évtized magyar vidéki változásaihoz. Tisztelgő írás Dr. Enyedi György akadémikus emlékének. *Területi Statisztika*, 6, 552–564. o.
- Csatári B. – Farkas J. (2006): A magyar vidékies kistérségek új kategorizálása, különös tekintettel a városi hatásokra és a földhasznosítás változásaira. *Tér és Társadalom*, 4, 97–109. o.
- Csatári B. – G. Fekete É. – Farkas J. – Osgyáni G. – Baksa S. (2007): A környezet és a kultúra szerepe a vidéki változásokban. In Banczerowski Jné – Koncz I. – Baranyainé Szabó P. – Szentpéteri J. – Szemenyei I. (szerk.): *Stratégiai kutatások 2006-2007. Kutatási jelentések*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 303-327. o.
- Csurgó B. – Kovács I. – Megyesi B. (2009): Helyi hálózatok Európában és Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2, 120–141. o.
- Defra (2010): *Social Capital and Quality of Life in Rural Areas*. A Report prepared for the Department for Environment, Food & Rural Affairs by Brook Lyndhurst Ltd, http://www.brooklyndhurst.co.uk/download/111/1176feaf/REO233_Social_Capital_and_Quality_of_Life_Final_Report.pdf Letöltve: 2012. augusztus 21.
- Dijkstra, L. – Poelman, H. (2008): *Remote Rural Regions. How proximity to a city influences the performance of rural regions*. Regional Focus, European Commission, http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/focus/2008_01_rural.pdf Letöltve: 2012. máj. 7.
- Dijkstra, L. – Poelman, H. (2011): *Regional typologies: a compilation*. Regional Focus, European Commission, http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/focus/2011_01_typologies.pdf Letöltve: 2015. július 2.

- DiMaggio, P. (2004): Cultural Capital. In Ritzer, G. (szerk.): *Encyclopedia of Social Theory*. SAGE Publications, Thousand Oaks-London-New Delhi, 167–170. o.
- Dinya, L. – Domán Sz. (2004a): Hálózatok a gazdaságban. *Gazdálkodás*, 9, 46–62. o.
- Dinya, L. – Domán Sz. (2004b): Gazdasági hálózatok tanulmányozásának módszertani kérdései. In Czagány L. – Garai L. (szerk.): *A szociális identitás, az információ és a piac*. JATEPress, Szeged, 127–150. o.
- Dinya L. (2006): Bioenergetikai integrációk az agrárgazdasági szerkezetváltásban. *Gazdálkodás*, 15, 1–12. o.
- Dinya L. (2011): A fenntarthatóság kistérségi modellje. *Gazdálkodás*, 5, 479–493. o.
- Dinya L. (2013): „Zöld” prioritások érvényesítése a megyei szintű területfejlesztési stratégiákban. *Journal of Central European Green Innovation*, 1, 21–33. o.
- Dinya L. (2015a): Nonbusiness innovációk a gazdaságban. *Journal of Central European Green Innovation*, 4, 13–32. o.
- Dinya L. (2015b): Fenntartható térségfejlesztés és megyei szintű területfejlesztési stratégiák. *A falu*, 1, 5–19. o.
- EC (1996a): *European Charter for Rural Areas*. Council of Europe, Strasbourg, <http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=7451&lang=en> Letöltve: 2015. november 30.
- EC (1996b): The Cork Declaration - A living countryside. The European Conference on Rural Development, http://ec.europa.eu/agriculture/rur/cork_en.htm Letöltve: 2014. szeptember 1.
- EC (1999): *European Spatial Development Perspective. Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the European Union*. European Commission, Luxembourg.
- EC (2005): *Scoping Document and Summary of Political Messages for an Assessment of the Territorial State and Perspectives of the European Union: Towards a Stronger European Territorial Cohesion in the Light of the Lisbon and Gothenburg Ambitions*. European Commission, http://www.eu2005.lu/en/actualites/documents_travail/2005/05/20regio/Min_DOC_1_fin.pdf Letöltve: 2012. október 4.
- EC (2008): *Zöld könyv a területi kohézióról. Előnyt kovácsolni a területi sokféleségből*. Európai Bizottság, Brüsszel.
- EC (2009): *Rural Development in the European Union - Statistical and Economic Information Report 2009*. European Commission Directorate-General for Agriculture

- and Rural Development, Brussels,
http://ec.europa.eu/agriculture/agrista/rurdev2009/RD_Report_2009.pdf Letöltve: 2015. július 2.
- EC (2010a): *Európa 2020: Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája*. Európai Bizottság, Brüsszel.
- EC (2010b): *Eurostat regional yearbook 2010*. European Commission, Luxembourg.
- EC (2010c): *Rural Development in the European Union – Statistical and Economic Information Report 2010*. European Commission Directorate-General for Agriculture and Rural Development, Brussels,
http://ec.europa.eu/agriculture/agrista/rurdev2010/RD_Report_2010.pdf Letöltve: 2015. július 2.
- EC (2010d): *Ötödik jelentés a gazdasági, társadalmi és területi kohézióról*. Európai Tanács, Luxembourg.
- EC (2010e): *Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. European Commission, Brussels.
- EC (2011): *Rural Development in the European Union - Statistical and Economic Information Report 2011*. European Commission Directorate-General for Agriculture and Rural Development, Brussel, http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/rural-development/2011/full-text_en.pdf Letöltve: 2012. május 6.
- EC (2012a): *Country Fact Sheet Česká Republika*. European Commission, http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/country2012/country_cz_en.pdf Letöltve: 2012. május 10.
- EC (2012b): *Country Fact Sheet Magyarország*. European Commission, http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/country2012/country_hu_en.pdf Letöltve: 2012. május 10.
- EC (2012c): *Country Fact Sheet Polska*. European Commission, http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/country2012/country_pl_en.pdf Letöltve: 2012. május 10.
- EC (2012d): *Country Fact Sheet Slovensko*. European Commission, http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/country2012/country_sk_en.pdf Letöltve: 2012. május 10.
- EC (2012e): *A 2014–2020-as időszakra szóló közös stratégiai keret elemei. Bizottsági szolgálati munkadokumentum*. Brüsszel, Európai Bizottság.

- EC (2014): *Az intelligens specializációt szolgáló nemzeti/regionális innovációs stratégiák (RIS3)*. Európai Bizottság, Brüsszel, http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/smart_specialisation_hu.pdf Letöltve: 2016. június 25.
- Edquist, C. (szerk.) (1997): *Systems of innovation approaches: Technologies, institutions, and organizations*. Pinter, London.
- Edquist, C. (2006): Systems of Innovation: Perspectives and Challenges. In Fagerberg, J. – Moery, D. C. – Nelson R. R. (szerk.): *The Oxford Handbook of Innovation*. Oxford University Press, Oxford, 181–208. o.
- Enyedi Gy. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Ember-település-régió sorozat, Budapest.
- Enyedi Gy. (1998): Sikeres régiók, In *Tények könyve: régiók*. Greger-Delcroix, 409–411. o.
- Enyedi Gy. (2001): Településformáló folyamatok. *EDUCATIO*, 4, 663–669. o.
- Enyedi Gy. (2011): Falvak és városok. In Mezei C. – Bakucz M. (szerk.): *Agrárátalakulás, környezeti változások és regionális fejlődés. Tanulmányok Buday-Sántha Attila 70. születésnapjára*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs, 29–34. o.
- Enyedi Gy. (2012): *Városi világ*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ENRD (2009a): *Creativity and Innovation in EU Rural Development*. EU Rural Review. European Network for Rural Development, <http://enrd.ec.europa.eu/enrd-static/fms/pdf/B99849C0-00E8-A7DC-1D6A-775E2ED9F89A.pdf> Letöltve: 2015. július 2.
- ENRD (2009b): *Targeting territorial specificities and needs in Rural Development Programmes Step 1 Report*, <http://enrd.ec.europa.eu/enrd-static/fms/pdf/24D001BA-BB22-60EE-A3DD-6D99F3CF3FD8.pdf> Letöltés: 2015. július 2.
- ENRD (2010): *Targeting territorial specificities and needs in Rural Development Programmes Final Report*, <http://enrd.ec.europa.eu/enrd-static/fms/pdf/24D006FD-C169-200D-F420-1E539F269C79.pdf> Letöltve: 2015. július 2.
- ESPON (2011a): *EDORA European Development Opportunities for Rural Areas. Applied Research 2013/1/2*, ESPON & UHI Millennium Institute, http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/EDORA/EDORA_Final_Report_Parts_A_and_B-maps_corrected_06-02-2012.pdf Letöltve: 2013. április 20.
- ESPON (2011b): *EDORA European Development Opportunities for Rural Areas. Applied Research 2013/1/2, Final Report, Annex 1 (Part C: Scientific Working Papers) Version*

- 2, ESPON & UHI Millennium Institute,
http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/EDORA/EDORA_Final_Report_Part_C_WP1-22.pdf Letöltve: 2015. április 22.
- Esser, H. (2008): The two meanings of social capital. In Castiglione, D. – Van Deth, J. W. – Wolleb, G. (szerk.): *The Handbook of Social Capital*. Oxford University Press, Oxford, 22–49. o.
- ETC (2007): *Learning Endogenous Development - Building on Bio-cultural Diversity*. ETC Foundation – Compas, Bourton on Dunsmore, Rugby, Warwickshire, UK.
- Faludi, A. (2006): From European Spatial Development to Territorial Cohesion Policy. *Regional Studies*, 6, 667–678. o.
- Faluvégi A. – Fazekas K. – Nemes-Nagy J. – Németh N. (2005): *A hely és a fej. Munkapiac és regionalitás Magyarországon*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Faragó L. (2008): A funkcionális városi térségekre alapozott településhálózat-fejlesztés normatív koncepciója. *Falu Város Régió*, 3, 27–31. o.
- Farkas T. (2002): Vidékfejlesztés a fejlődéstudományok és a fejlesztési koncepciók tükrében. *Tér és Társadalom*, 1, 41–57. o.
- Fehér, A. (1998): A vidék fogalmáról és a vidéki területek lehatárolásáról. *Gazdálkodás*, 5, 54–59. o.
- Fenyővári Zs. – Lukovics M. (2008): A regionális versenyképesség és a területi különbségek kölcsönhatásai. *Tér és Társadalom*, 2, 1–20. o.
- Fertő I. – Varga Á. (2015): Az európai uniós támogatások hatása a kistérségek helyzetére. *Tér és Társadalom*, 1, 116–131. o.
- Forman B. (2001): Megújuló természeti erőforrások gazdaságtanának elméleti alapjai. In Bora Gy. – Korompai A. (szerk.): *Természeti erőforrások gazdaságtana és földrajza*. Aula Kiadó, Budapest, 209–214. o.
- Foster, A. D. – Rosenzweig, M. R. (2008): Economic Development and the Decline of Agricultural Employment. In Schultz, T. P. – Strauss, J. A. (szerk.): *Handbook of Development Economics*, Vol. IV., Elsevier, Amsterdam, 3051 – 3083. o.
- Füstös L. – Kovács E. – Meszéna Gy. – Simonné Mosolygó N. (2004): *Alakfelismerés. Sokváltozós statisztikai módszerek*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- FVM (2007a): *Új Magyarország Vidékfejlesztési Program 2007-2013*. Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, Budapest.
- FVM (2007b): *Új Magyarország Vidékfejlesztési Program: Mellékletek 2007–2013*. Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, Budapest.

- G. Fekete É. (2006): Hátrányos helyzetből előnyök? Elmaradott kistérségek felzárkózásának lehetőségei az Észak-magyarországi régióban. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 1, 54–68. o.
- G. Fekete É. (2008): A fejlődés és versenyképesség értelmezése kevésbé fejlett térségekben. In Lengyel I. – Lukovics M. (szerk.) *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. JATEPress, Szeged, 130–152. o.
- G. Fekete É. (2013/a): *Integrált vidékfejlesztés*. Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Miskolc, <http://gtk.uni-miskolc.hu/files/5017/Integr%C3%A1lt%20vid%C3%A9kfejleszt%C3%A9s.pdf>
Letöltve: 2015. április 10.
- G. Fekete É. (2013/b): *Social Economy as a Social Innovation in Rural Development*. Rural Development 2013 – The Sixth International Scientific Conference Proceedings, http://dspace.lzuu.lt/bitstream/1/2903/1/rural_development_2013_1_book_0%20%281%29.pdf Letöltve: 2015. április 10.
- G. Fekete É. (2014): A szociális és szolidáris gazdaság csírái a magyarországi vidéki térségekben. *Deturope*, 3, 69–84. o.
- Garrod, B. – Wornell, R. – Youell, R. (2006): Re-conceptualising rural resources as countryside capital: The case of rural tourism. *Journal of Rural Studies*, 1, 117–128. o.
- Giffinger, R. (2007): *Territorial Capital: a new Perspective on urban Competitiveness?* Space.Net conference, 23-25 September 2007, Budapest, <http://www.space.net/pdf/workshop2007/Territorial%20Capital%20Giffinger%202007.pdf> Letöltve: 2014. november 24.
- Glatz F. (2010): Vidékpolitika, vidékfejlesztés és új intézményei. In Glatz F. (szerk.): *Sikeres vidéki térségek*. MTA Történettudományi Intézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 7–16. o.
- Glatz F. (2011): A vidékpolitika és a vidékfejlesztés fogalmáról és új intézményeiről. In Mezei C. – Bakucz M. (szerk.): *Agrárátalakulás, környezeti változások és regionális fejlődés*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs, 224–232. o.
- Gyémánt R. – Katona T. (2010): *Demográfia*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged.
- Hair, J. F. - Sarstedt, M. – Pieper, T. M. – Ringle, C. M. (2012): The Use of Partial Least Squares Structural Equation Modeling in Strategic Management Research: A Review of Past Practices and Recommendations for Future Applications. *Long Range Planning*, 5-6, 320–340. o.

- Halfacree, K. H. (2009): Rural Populations. In Kitchin, R. – Thrift, N. (szerk.): *International Encyclopedia of Human Geography*. Elsevier, Oxford, 442–448. o.
- Harrington, L. M. B. (2009): Rural Resource Management. In Kitchin, R. – Thrift, N. (szerk.): *International Encyclopedia of Human Geography*. Elsevier, Oxford, 390–397. o.
- Heilig, G. K. (2002): *European Rural Development (ERD) – Project Description*. International Institute for Applied Systems Analysis, Laxenburg, Austria, http://webarchive.iiasa.ac.at/Research/ERD/pdf/erd_pd_8b.pdf Letöltve: 2016. június 14.
- Henseler, J. (2010): On the convergence of the partial least squares path modeling algorithm. *Computational Statistics*, 1, 107–120. o.
- Henseler J. – Ringle C. M. – Sinkovics R. R. (2009): The use of partial least squares path modeling in international marketing. *New Challenges to International Marketing: Advances in International Marketing*, 20, 277–319 o.
- Henseler J. – Ringle C. M. – Sarstedt M. (2015): A New Criterion for Assessing Discriminant Validity in Variance-based Structural Equation Modeling. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 1, 115-135 o.
- Hetesi E. – Révész B. (2013): Melyik a fontosabb? Információs technológia alapú és személyes kapcsolatok a business marketingben. In Tompos A. – Ablonczyné Mihályka L. (szerk.): *Növekedés és egyensúly*. Kautz Gyula Emlékkonferencia, 2013. június 11. elektronikus formában megjelenő kötete, Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar Győr, Magyarország, 1–16. o., http://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/kautzkiadvany2013/marketing/hetesi_revesz.pdf Letöltve: 2015. április 15.
- Hoff, K. – Stiglitz, J. E. (2001): Modern Economic Theory and Development. In Meier, G. M. – Stiglitz, J. E. (szerk.): *Frontiers of Development Economics. The Future in Perspective*. World Bank - Oxford University Press, Oxford-Washington, 389– 459. o.
- Horváth E. (2013): Kicsik között a legkisebbek – A törpefalvak sikerének kulcstényezői. *Doktori értekezés*. Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr.
- Horváth Gy. (2011): Szempontok a magyar területfejlesztés megújításához az uniós változások tükrében. *Falu Város Régió*, 2, 45–52. o.
- Illés I. (2009): A „területi kohézió” szerepe az EU és a tagországok politikájában. In Cieger A. (szerk.): *Kötőerők: Az identitás történetének térbeli keretei*. Atelier Francia-Magyar Társadalomtudományi Központ, Budapest, 87–101. o.

- Jánosa A. (2011): *Adatelemzés SPSS használatával*. ComputerBooks, Budapest.
- Jóna Gy. (2013a): A területi tőke fogalmi megközelítései. *Tér és Társadalom*, 1, 30–51. o.
- Jóna Gy. (2013b): A területi tőke kistérségi jellegzetességei. *Doktori értekezés*. Szent István Egyetem Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskola, Gödöllő.
- Kahn, J. – Rivas, A. (2009): The sustainable economic development of traditional peoples. In Holt, R. P. F. – Pressman, S. – Splash, C. L. (szerk.): *Post Keynesian and Ecological Economics*. Edward Elgar, Cheltenham, UK - Northampton, MA, USA, 256–278. o.
- Káposzta J. (2014): Területi különbségek kialakulásának főbb összefüggései. *Gazdálkodás*, 5, 399–412. o.
- Káposzta J. – Nagy. H. (2013): Vidékfejlesztés és a környezetipar kapcsolatrendszere az endogén fejlődés fejlődésében. *Journal of Central European Green Innovation*, 1, 71–82. o.
- Katona T. – Lengyel I. (szerk.) (2004): *Statisztikai ismerettár*. JATEPress, Szeged.
- Kazár K. (2014): A PLS-útelemzés és alkalmazása egy márkaközösség pszichológiai érzetének vizsgálatára. *Statisztikai Szemle*, 1, 33–52. o.
- Ketskeméty L. – Izsó L. (2005): *Bevezetés az SPSS programrendszerbe*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Knickel, K. – Tisenkopfs, T. – Brunori, G. (2009): Innovation processes in agriculture and rural development: the IN-SIGHT project. In Knickel, K. – Tisenkopfs, T. – Peter, S. (szerk.): *Innovation processes in agriculture and rural development*. Sixth Framework Programme. Priority 8.1 Policy-oriented research, 7–22. o., http://www.ub.unibas.ch/digi/a125/sachdok/2012/BAU_1_5998000.pdf Letöltve: 2015. november 30.
- Kollmair, M. – Gamper, St. (2002): *The sustainable livelihoods approach*. Development Study Group, University of Zurich, <http://www.north-south.ch/publications/Infosystem/Online%20Dokumente/Upload/training%20input%20IP6%20Sustainable%20livelihoods.pdf> Letöltve: 2015. december 3.
- Koutsouris, A. (2012): Facilitating Agricultural Innovation Systems: a critical realist approach. *Studies in Agricultural Economics*, 1, 64–70. o.
- Kovács I. (2012): *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori vidéki magyar társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Kovács A. (2015): Strukturális egyenletek modelljének alkalmazása a Közös Agrárpolitika 2013-as reformjának elemzésére. *Statisztikai Szemle*, 8–9, 801–822. o.

- Kovács A. D. – Farkas J. Zs. – Perger É. (2015): A vidék fogalma, lehatárolása és új tipológiai kísérlete. *Tér és Társadalom*, 1, 11–34. o.
- Kovács K. (2013): Területi, társadalmi hátrányok és beavatkozási politikák. In Kovács K. – Váradi M. M. (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Argumentum, Budapest, 25–47. o.
- Kovács P. – Bodnár G. (2016): Az endogén fejlődés vidéki értelmezése a PLS-útelemzés segítségével. *Statisztikai Szemle*, 2, 143–161. o.
- Kovács P. – Lukovics M. (2011): A szerzők válasza Németh Nándor hozzászólására. *Területi Statisztika*, 5, 562–564. o.
- Kovács P. – Petres T. – Tóth L. (2006): *Válogatott fejezetek statisztikából – Többváltozós statisztikai módszerek*. JATEPress, Szeged.
- Kovács T. (1998): Mi tekinthető vidéknek? *Gazdálkodás*, 5, 39–48. o.
- Kovács T. (2000): Vidékfejlesztés és finanszírozás az Európai Unióban és Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 1, 163–178. o.
- Kovács T. (2003): *Vidékfejlesztési politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Kovács T. (2012): *Vidékfejlesztési politika. Második kiadás*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Krenyácz É. (2015): A hazai egészségügyi intézmények kontrolling-rendszere. *Statisztikai Szemle*, 8–9, 823–857. o.
- KSH (2008a): *Területi számjelrendszer*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH (2008b): *Tájékoztató a kiemelten támogatott kistérségekről*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH (2014): *Agglomerációk, településegységek*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH (2016): *A mezőgazdaság szerepe a nemzetgazdaságban, 2015*. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mezo/mezoszerepe15.pdf> Letöltve: 2016. június 13.
- Lados M. (2001): A területi tervezés kihívásai a kilencvenes években Magyarországon: A területfejlesztési stratégiák kialakításától a programozásig és az értékelésig. *Tér és Társadalom*, 2, 25–69. o.
- Láng S. – Letenyei L. – Siklós V. (2003): Információs technológia diffúzió – Információs technológia és szakismeretek terjedése a Kaposvári kistérségben. In Lengyel Gy. (szerk.): *Információs technológia és helyi társadalom*. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, Budapest, 5–28. o., http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/673/1/ite2_lang_letenyei_siklos.pdf Letöltve: 2016. június 23.

- Lengyel B. – Bajmócy Z. (2013): Regionális és helyi gazdaságfejlesztés az evolúciós gazdaságföldrajz szemszögéből. *Tér és Társadalom*, 1, 5–29. o.
- Lengyel I. (2000): A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle*, 11, 967–987. o.
- Lengyel I. (2003): *Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon*. JATEPress, Szeged.
- Lengyel I. (2011): Fenntarthatóság és alulról szerveződő fejlesztési stratégiák. In Mezei C. – Bakucz M. (szerk.): *Agrárátalakulás, környezeti változások és regionális fejlődés*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs, 321–333. o.
- Lengyel I. (2012a): Regionális növekedés, fejlődés, területi tőke és versenyképesség. In Bajmócy Z. – Lengyel I. – Málovics Gy. (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress, Szeged, 151–174. o.
- Lengyel I. (2012b): A hazai területfejlesztés zsákutcai: a triális Magyarország. In Rechnitzer J. – Rácz Sz. (szerk.): *Dialogus a regionális tudományról*. Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Győr, 140–150. o.
- Lengyel I. (2012c): A területi tőke lehetséges szerepe a regionális növekedés magyarázatában. In Hardi T. – Nárai M. (szerk.): *Térszerkezet és területi folyamatok: tanulmánykötet Rechnitzer János tiszteletére*. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs-Győr, 57–73. o.
- Lengyel I. (2015): *A magyar térségek versenyképessége: kényszerpályák vagy kitörési lehetőségek?* Térségek versenyképessége, intelligens szakosodása és újraiparosodása. Tudományos konferencia a szegedi regionális versenyképességi kutatások 15 éves jubileuma alkalmából. 2015. október 13-14., Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, Szeged.
- Lengyel I. – Szakálné Kanó I. (2012): Competitiveness of Hungarian Urban Micro-regions: Localization Agglomeration Economies and Regional Competitiveness Function. *Területi Statisztika*, 2, 27–44. o.
- Lengyel I. – Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Lengyel I. – Rechnitzer J. (2013): The Competitiveness of Regions in the Central European Transition Countries. *The Macrotheme Review – A multidisciplinary journal of global macro trends*, 4, 106–121. o.

- Letenyei L. (2008): Innovációs láncok falun. Két falusi esettanulmány a gazdasági újítások terjedéséről. In Letenyei L. (szerk.): *Tanulmányok az Andokról*. TeTT könyvek, Budapest, 126–146. o.
- Lewis, W. A. (1988): The Roots of Development Theory. In Chenery H. – Srinivasan, T. N. (szerk.): *Handbook of Development Economics*. (Vol. I.) Elsevier, Amsterdam, 27–37. o.
- Lin, N. (2001): *Social Capital: A Theory of Structure and Action*. Cambridge University Press, New York.
- Lin, N. (2008): Building a network theory of social capital. In Lin, N. – Cook, K. – Burt, R. S. (szerk.): *Social capital – theory and research*. Transactions Publishers, New Brunswick.
- Lowe, P. – Ray, C. – Ward, N. – Wood, D. – Woodward, R. (1998): *Participation is Rural Development: A Review of European Experience*. Research Report. School of Agriculture, Food and Rural Development, University of Newcastle, <http://www.ncl.ac.uk/cre/publish/pdfs/rr98.1a.pdf> Letöltve: 2014. október 15.
- Lukovics M. – Kovács P. (2011): A magyar kistérségek versenyképessége. *Területi Statisztika*, 1, 52–71. o.
- Lundvall, B. (1992): *National systems of innovation*. Pinter, London.
- McCann, P. (2015): *The Regional and Urban Policy of the European Union – Cohesion, Results-Oriented and Smart Specialisation*. Edward Elgar, Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA.
- Magda R. (2010): A vidékgazdaság fejlődésének természeti alapjai. In Magda R. – Marselek S. (szerk.): *Vidékgazdaságtan I. – A vidékfejlesztés gazdasági folyamatai*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, 41–97. o.
- Magda S. (2010): A vidék fogalma – Vidékfejlesztési alapelvek, fogalmak. In Magda R. – Marselek S. (szerk.): *Vidékgazdaságtan I. – A vidékfejlesztés gazdasági folyamatai*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, 11–25. o.
- Málovics Gy. – Ván H. (2008): Az ökológiai fenntarthatóság és a regionális versenyképesség összefüggései. *Tér és Társadalom*, 2, 21–40. o.
- Málovics Gy. – Imreh Sz. – Szakálné Kanó I. (2008): A kis- és középvállalkozások felelősségvállalásának értelmezése a társadalmi tőke elméletének tükrében. In Szigeti C. (szerk.): *Konferenciakiadvány a vállalati felelősségvállalásról szóló konferencia előadásaiból*. Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Győr, 112–137. o.

- Meccheri, N. – Pelloni, G. (2006): Rural entrepreneurs and institutional assistance: an empirical study from mountainous Italy. *Entrepreneurship & Regional Development: An International Journal*, 5, 371–392. o.
- Milone, P. – Ventura, F. – Berti, G. – Brunori, G. (2010): Some Notes on the Identification of Rural Webs. In Milone, P. – Ventura, F. (szerk.): *Networking the Rural*. Royal Van Gorcum, Assen, The Netherlands, 30–48. o.
- MK (2014): *1/2014. (I. 3.) OGY határozat a Nemzeti Fejlesztés 2030 – Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptióról*. Magyar Közlöny, Budapest.
- Münnich Á. – Hidegkuti I. (2012): Strukturális egyenletek modelljei: oksági viszonyok és komplex elméletek vizsgálata pszichológiai kutatásokban. *Alkalmazott Pszichológia*, 1, 77–102. o.
- Nagy E. – Timár J. – Nagy G. – Velkey G. (2015): A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. *Tér és Társadalom*, 1, 35–52. o.
- Nagy G. (2002): Oldódtak-e az öröklött területi különbségek a rendszerváltás évtizedében? In: Abonyiné Palotás J. – Becsei J. – Kovács Cs. (szerk.): *A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága*. Ipszilon Kiadó, Szeged, 211–226. o.
- Nagy G. (2004): Az információs társadalom Magyarországon: Területi különbségek. *eVilág*, 2, 10–16. o.
- Nagy G. (2006): A magyar gazdaság területi folyamatainak mérlege: erősödő területi különbségek, vs. regionális kiegyenlítődés. In Kiss A. – Mezősi G. – Sümeghy Z. (szerk.): *Táj, környezet és társadalom: ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére*. SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi Tanszék - SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, 529–540. o.
- Nagy G. (2010): A centrumok és erőterek változásai a világ gazdaságában. In: Mészáros Rezső (szerk.): *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 172–198. o.
- Nagy G. – Dudás G. – Bodnár G. (2016): „Megfogyva bár...” Egy tanyafelmérés tanulságai Békés megyében. *Tér és Társadalom*, 1, 93–111. o.
- Nagy T. (2009): Kötődések és kudarcok. A kapcsolatok és kapcsolati kudarcok szerepe az integrációban. Egy menekültek körében végzett terepmunka eredményei. *Doktori értekezés*. Budapesti Corvinus Egyetem Szociológiai Doktori Iskola, Budapest.
- Nemes Nagy J. (2003): Gazdasági-társadalmi súlypontok és mozgásuk az ezredvégi Magyarországon. *Területi Statisztika*, 1, 3–14. o.

- Nemes Nagy J. (szerk.) (2005): *Regionális elemzési módszerek*. ELTE Regionális Földrajz Tanszék, Budapest.
- Nemes Nagy J. (2009): *Terek, helyek, régiók*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Obádovics Cs. (2004): A vidéki munkanélküliség térségi eloszlásának elemzése. *Doktori értekezés*. Szent István Egyetem Széchenyi István Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola, Gödöllő.
- OECD (2001): *Territorial Outlook*. OECD, Paris, France.
- OECD (2006): *The New Rural Paradigm. Policies and Governance*. OECD, Paris, France.
- OECD (2010a): *Strategies to Improve Rural Service Delivery*. OECD Rural Policy Reviews, OECD, Paris, France.
- OECD (2010b): *Regional typology*, <http://www.oecd.org/gov/regional-policy/42392595.pdf>
Letöltve: 2015. július 2.
- Orbán A. – Szántó Z. (2005): Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom*, 2, 55–70. o.
- Ostrom, E. (2009): What is social capital? In Bartkus, V. O. – Davis, J. H. (szerk.): *Social Capital Reaching Out, Reaching In*. Edward Elgar Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA, 17–38. o.
- Ostrom, E. – Schroeder, L. – Wynne, S. (1993): Analyzing the Performance of Alternative Institutional Arrangements for Sustaining Rural Infrastructure in Developing Countries. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 1, 11–45. o.
- OTK (2005): Az Országgyűlés 97/2005. (XII.25.) OGY határozata az Országos Területfejlesztési Konceptióról.
- Perger É. (2015): A Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat együttműködése keretében megvalósult komplex vidékkutatási programról. *Tér és Társadalom*, 1, 3–10. o.
- Perlín, R. – Simciková, A. (2008): Criteria of a successful rural municipality. *Europa XXI*, 17, 29–43. o.
- Putnam, R. D. (1996): Who killed civic America? *Prospect*, 7, 66–72. o.
- Radej, B. (2007): *The Four Capital Model, Matrix and Accounts*. Economic Faculty, Research Center, Working Papers Series, Institute for Economic Research, Ljubljana; Occasional Papers Series, <http://www.oecd.org/site/worldforum06/39264995.pdf>
Letöltve: 2015. április 10.
- Rakonczai J. – Simon I. (1976): A fejlettség területi különbségei Békés megyében népességi mutatók alapján. *Békési Élet*, 1, 55–65. o.

- Ray, C. (2001): *Culture Economies*. Centre for Rural Economy, University of Newcastle upon Tyne, UK.
- Rechnitzer J. (1993): *Szétszakadás vagy felzárkózás: A térszerkezetet alakító innovációk*. MTA RKK, Győr.
- Rechnitzer J. (2011): Területi politika és vidékpolitika. In Mezei C. – Bakucz M. (szerk.): *Agrárátalakulás, környezeti változások és regionális fejlődés*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs, 144–158. o.
- Rechnitzer J. (2016): *A területi tőke a városfejlődésben. A Győr-kód*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Rechnitzer J. – Smahó M. (2005): *A humán erőforrások regionális sajátosságai az átmenetben*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Rechnitzer J. – Smahó M. (2006): *Regionális politika*. Széchenyi István Egyetem, Győr, <http://www.3kconsens.hu/files/tankonyv%20elektronikusf.pdf?PHPSESSID=7de13beb95e029bb17e8b88b1e3e8ef7> Letöltve: 2011. június 10.
- Rechnitzer J. – Smahó M. (2011): *Területi politika*. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Révész E. Kocsis E. – Vilmányi M. (2012): Dinamikus kapcsolati képességek modellezése szervezetközi együttműködések során. *Információs Társadalom*, 1, 80–95. o.
- Robbins, L. (1968): *The Theory of Economic Development in the History of Economic Thought*. London-Basingstoke, Macmillan.
- Romány P. (1998): Miért fontos a vidék? *Gazdálkodás*, 5, 49–53 o.
- Romány P. – Simon I. (1990): Néhány gondolat az Alföld-kutatásról. *Alföldi Társadalom*, 1, 9–17. o.
- Röpke, I. (2005): Trends in the Development of Ecological Economics from the Late 1980s to the Early 2000s. *Ecological Economics*, 55, 2, 262–290. o.
- Rutten, R. – Westlund, H. – Boekema, F. (2010): The Spatial Dimension of Social Capital. *European Planning Studies*, 6, 863–871. o.
- Sajtos L. – Mitev A. (2007): *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Alinea Kiadó, Budapest.
- Salamon G. – Radvánszki Á. – Nagy A. (2008): A magyar településhálózat helyzete. *Falu Város Régió*, 3, 6–26. o.
- Scoones, I. (1998): Sustainable Rural Livelihoods: A Framework for Analysis. Institute of Development Studies, <http://greenresistance.files.wordpress.com/2011/02/sustainable-rural-livelihoods-scoones-1.pdf> Letöltve: 2011. május 30.

- Sen, A. (1988): The Concept of Development. In Chenery H. – Srinivasan, T. N. (szerk.): *Handbook of Development Economics*. (Vol. I.) Elsevier, Amsterdam, 9–26. o.
- Shucksmith, M. – Cameron, S. – Merridew, T. – Pichler, F. (2009): Urban–Rural Differences in Quality of Life across the European Union. *Regional Studies*, 10, 1275–1289. o.
- Sik E. (2006): Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle*, 2, 72–95. o.
- Sik E. (2012): *A kapcsolati tőke szociológiája*. Eötvös Kiadó, Budapest. (elektronikus verzió) http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/kapcsolati_toke_szociologiaja.pdf Letöltve: 2016. augusztus 16.
- Simon I. – Csatári B. (1983): A népesség foglalkozási átrétegződése a közép-békési térségben. *Alföldi Tanulmányok*, 1, 213–231. o.
- Simon I. – Lengyel I. (1990): A regionális elmaradottság néhány vonatkozása az Alföldön. *Jászkunság*, 1, 49–62. o.
- Simon I. – Tanczos-Szabó I. (1979): Az ipari fejlettség területi különbségeinek vizsgálata Békés megyében faktoranalízis segítségével. *Alföldi Tanulmányok*, 1, 149–160. o.
- Spielman, D. J. – Birner, R. (2008): *How innovative is your agriculture? Using innovation indicators and benchmarks to strengthen national agricultural innovation systems*. Agriculture and Rural Development Discussion Paper no. 41. The World Bank, Washington, D.C., USA.
- Spielman, D. J. – Kelemework, D. (2009): *Measuring Agricultural Innovation System Properties and Performance*. International Service for National Agricultural Research Division, Washington, D. C., USA.
- Stathopoulou, S. – Psaltopoulos, D. – Skuras, D. (2004): Rural entrepreneurship in Europe – A research framework and agenda. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, 6, 404-425. o.
- Stiglitz, J. E. – Sen, A. – Fitoussi, J. P. (2009): *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*, http://www.insee.fr/fr/publications-et-services/dossiers_web/stiglitz/doc-commission/RAPPORT_anglais.pdf Letöltve: 2015. november 30.
- Stimson, R. – Stough, R. R. – Salazar, M. (2009): *Leadership and Institutions in Regional Endogenous Development*. Edward Elgar, Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA.
- Stimson, R. – Stough, R. R. – Nijkamp. P. (2011): Endogenous Regional Development. In Stimson, R. – Stough, R. R. – Nijkamp. P. (szerk.): *Endogenous Regional Development*.

- Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*. Edward Elgar, Cheltenham, UK - Northampton, MA, USA, 1–19. o.
- Svendsen, G. L. H. – Sørensen, J. F. L. (2007): There's more to the picture than meets the eye: Measuring tangible and intangible capital in two marginal communities in rural Denmark. *Journal of Rural Studies*, 4, 453–471. o.
- Szakálné Kanó I. (2008): Regressziószámítás alkalmazása kistérségi adatokon. In Lengyel I. – Lukovics M. (szerk.): *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. JATEPress, Szeged, 264–287. o.
- Székelyi M. – Barna I. (2005): *Túlélőkészlet az SPSS-hez*. Typotex, Budapest.
- Szentes T. (2011): *Fejlődés-gazdaságtan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szilágyi D. (2014): A vidéki agglomerációk társadalmi-gazdasági jellemzői. *Területi Statisztika*, 6, 606–622. o.
- Szörényiné Kukorelli I. (2005): A fenntartható fejlődés stratégiai elemei a rurális térségekben. *Tér és Társadalom*, 3-4, 111–137. o.
- Szörényiné Kukorelli I. (2014): A vidék fejlődésének motorja – A rurális innováció újdonságai és megjelenési formái Magyarországon. *A falu*, 2, 51–62. o.
- Szörényiné Kukorelli I. (2015): Vidéki térségeink innovációt befogadó képessége – Egy kutatás tapasztalatai. *Tér és Társadalom*, 1, 97–115. o.
- Terluin, I. J. (2003): Differences in economic development in rural regions of advanced countries: an overview and critical analysis of theories. *Journal of Rural Studies*, 3, 327–344. o.
- Todaro, M. P. – Smith, S. C. (2009): *Economic Development*. (11th ed) Addison-Wesley, Boston.
- Tödtling, F. (2009): Endogenous Regional Development. In Kitchen, R. – Thrift, N. (szerk.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Oxford, 208–213. o.
- Tóth B. I. (2010): Az immateriális és a területi tőke összefüggései. *Tér és Társadalom*, 1, 65–81. o.
- Tóth B. I. (2011): A magyar középvárosok teljesítménye a területi tőke tükrében. *Területi Statisztika*, 5, 530–543. o.
- Tóth B. I. (2013): A területi tőke szerepe a regionális- és városfejlődésben – Esettanulmány a magyar középvárosok példáján. *Doktori értekezés*. Nyugat-magyarországi Egyetem Széchenyi István Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola, Sopron.

- Tóth E. – Hamza E. (2000): Az agrárgazdaság változó lehetőségei a vidéki foglalkoztatásban. In: Kovács T. (szerk.): *Integrált vidékfejlesztés: V. Falukonferencia*. MTA RKK, Pécs, 94–99. o.
- Tóth G. (2014): Az agglomerációk, településegységek lehatárolásának eredményei. *Területi Statisztika*, 3, 289–299. o.
- van Leeuwen, E. S. – Rietveld, P. – Nijkamp, P. (2009): Multifunctional Towns: Effects of New Retail Developments in Rural Areas. In Brouwer, F. – van der Heide, C. M. (szerk.): *Multifunctional Rural Land Management*. Earthscan, London, UK, 297–317. o.
- Vanclay, F. (2011): Endogenous rural development from a sociological perspective. In Stimson, R. – Stough, R. R. – Nijkamp, P. (szerk.): *Endogenous Regional Development. Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*. Edward Elgar, Cheltenham, UK - Northampton, MA, USA, 59–72. o.
- Váradí M. M. (2007): Szegénység, kirekesztettség. In Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum–Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudomány Kar, 69–87. o.
- Váradí M. M. (2015): Szegénység, projektek, közpolitikák. *Tér és Társadalom*, 1, 69–96. o.
- Vincze, M. (2005): Románia vidékpolitikája felül- és alulnézetből. PTE KTK, Pécs, http://ktk.pte.hu/sites/default/files/mellekletek/2014/05/habil_vincze_maria.pdf
Letöltve: 2015. július 2.
- van Berkel, D. B. – Verburg, P. H. (2011): Sensitising rural policy: Assessing spatial variation in rural development options for Europe. *Land Use Policy*, 28, 447–459. o.
- van der Ploeg, J. D. – van Broekhuizen, R. – Brunori, G. – Sonnino, R. – Knickel, K. – Tisenkopfs, T. – Oostindie, H. (2008): Towards a Framework for Understanding Regional Rural Development. In van der Ploeg, J. D. – Marsden, T. (szerk.): *Unfolding Webs: The Dynamics of Regional Rural Development*. van Gorcum, Assen, 1–28. o.
- van Deth, J. W. (2008): Measuring social capital. In Castiglione, D. – Van Deth, J. W. – Wolleb, G. (szerk.): *The handbook of social capital*. Oxford University Press, Oxford – New York, 150–176. o.
- von Münchausen, S. – Häring, A. M. (2012): Lifelong learning for farmers: enhancing competitiveness, knowledge transfer and innovation in the eastern German state of Brandenburg. *Studies in Agricultural Economics*, 1, 86–92. o.
- Vermeire, B. – Gellynck, X. – De Steur, H. – Viaene, J. (2008): *The role of social capital assets in reconciling endogenous and exogenous drivers of rural renewal*. 8th European IFSA Symposium, 6 - 10 July 2008, Clermont-Ferrand, France,

- http://ifsa.boku.ac.at/cms/fileadmin/Proceeding2008/2008_WS6_06_Vermeire.pdf
Letöltve: 2014. július 21.
- VM (2012): *Nemzeti Vidékstratégia 2012-2020*. Vidékfejlesztési Minisztérium, <http://videkstrategia.kormany.hu/download/4/37/30000/Nemzeti%20Vid%C3%A9kstrat%C3%A9gia.pdf> Letöltve: 2012. június 25.
- VP (2015): *Magyarország – Vidékfejlesztési Program 2014-2020*, <https://www.palyazat.gov.hu/download.php?objectId=54181> Letöltve: 2015. december 2.
- Wágner I. (2003): Területi bankfiókok teljesítményének elemzése faktoranalízissel. *Statisztikai Szemle*, 4, 348–359. o.
- Ward, N. – Brown, D. L. (2009): Placing the Rural in Regional Development. *Regional Studies*, 10, 1237–1244. o.
- Ward, N. – Atterton, J. – Tae-Yeon, K. – Lowe, P. – Phillipson, J. – Thompson, N. (2005): *Universities, the Knowledge Economy and 'Neo-Endogenous Rural Development'*. Centre for Rural Economy Discussion Paper Series No. 1, <http://www.ncl.ac.uk/cre/publish/discussionpapers/pdfs/discussionpaper1.pdf> Letöltve: 2013. április 28.
- Waterhout, B. (2007): *A Good Hit, but not a Homerun. Territorial Capital and its Role in the Territorial Agenda Process*. Spa-ce.Net conference, 23-25 September 2007, Budapest, <http://www.spa-ce.net/pdf/workshop2007/Territorial%20Capital%20Waterhout%202007.pdf> Letöltve: 2014. november 24.
- Webber, D. – Curry, N. – Plumridge, A. (2009): Business Productivity and Area Productivity in Rural England, *Regional Studies*, 5, 661-675. o.
- Wiesinger, G. (2007): The importance of social capital in rural development, networking and decision-making in rural areas. *Revue de Géographie Alpine | Journal of Alpine Research*, 4, 1-12. o.
- World Bank (2006): *Enhancing Agricultural Innovations: How to Go Beyond Strengthening Research Systems*. The World Bank, Washington, DC, USA.
- Zátori A. (2013): A turisztikai élményteremtés vizsgálata szolgáltatói szemszögből. *Doktori értekezés*. Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástani Doktori Iskola, Budapest.
- Linkek ellenőrizve: 2016. augusztus 20.

Mellékletek

1. melléklet: a vidékies kistérség lehatárolására alkalmazott urbanitás/ruralitás index értékei 2014-ben

<i>Kistérség</i>	<i>A 120 fő/km² nép-sűrűségű településeken élő népesség aránya</i>
Abai	100,00
Abauj-Hegyközi	100,00
Bácsalmási	100,00
Balmazújvárosi	100,00
Barcsi	100,00
Berettyóújfalui	100,00
Bodrogi	100,00
Csongrádi	100,00
Csornai	100,00
Derecske-Létavértesi	100,00
Devecseri	100,00
Enyingi	100,00
Hajdúböszörményi	100,00
Hajdúszoboszlói	100,00
Hevesi	100,00
Hódmezővásárhelyi	100,00
Jánoshalmi	100,00
Kapuvár-Beledi	100,00
Karcagi	100,00
Kisbéri	100,00
Kiskunfélegyházi	100,00
Kiskunmajsai	100,00
Kisteleki	100,00
Lengyeltóti	100,00
Makói	100,00
Marcali	100,00
Mezőcsáti	100,00
Mezőkovácsházi	100,00
Mezőtúri	100,00
Mórahalomi	100,00
Őriszentpéteri	100,00
Pécsváradi	100,00
Polgári	100,00
Püspökladányi	100,00
Sárbogárdi	100,00
Sarkadi	100,00
Sárospataki	100,00
Sellyei	100,00
Sümegi	100,00
Szarvasi	100,00
Szeghalomi	100,00
Szentesi	100,00
Téti	100,00

<i>Kistérség</i>	<i>A 120 fő/km² nép-sűrűségű településeken élő népesség aránya</i>
Tiszafüredi	100,00
Törökszentmiklósi	100,00
Vasvári	100,00
Zalakarosi	100,00
Zalaszentgróti	100,00
Tiszavasvári	96,98
Letenyei	96,32
Kunszentmiklósi	95,19
Lenti	94,12
Curgói	93,42
Pacsi	91,84
Péterszárai	90,79
Tamási	89,30
Bélapátfalvai	88,91
Kadarkúti	87,72
Baktalórántházi	85,83
Adonyi	84,46
Rétsági	81,79
Balatonföldvári	80,73
Fehérgyarmati	79,03
Nagykálói	78,15
Szerencsi	78,07
Sáski	76,96
Ibrány-Nagyhalászi	76,08
Füzesabonyi	74,42
Kiskőrösi	74,08
Edelényi	71,61
Nyírbátori	71,59
Vásárosnaményi	71,44
Pásztói	69,84
Kunszentmártoni	69,03
Szécsényi	68,51
Pannonhalmai	68,33
Jászberényi	68,04
Bicskei	67,38
Kalocsi	67,34
Csepregi	67,23
Szobi	66,98
Tokaji	65,67
Tabi	64,90
Csengeri	64,51
Zirci	64,28
Siklósi	62,13

<i>Kistérség</i>	<i>A 120 fő/km² nép- sűrűségű településeken élő népesség aránya</i>
Encsi	61,41
Mezőkövesdi	60,18
Balassagyarmati	59,70
Szikszói	59,37
Paksi	58,82
Nagyatádi	58,34
Szigetvári	57,67
Dabasi	56,75
Kisvárdai	56,61
Mosonmagyaróvári	56,35
Celldömölki	54,89
Szentlőrinci	54,82
Ceglédi	54,73
Gyöngyösi	54,20
Tapolcai	54,03
Mátészalkai	52,98
Békési	52,51
Fonyódi	52,36
Sárvári	51,02
Mohácsi	50,43
Nagykátai	49,96
Orosházai	49,84
Bajai	49,48
Bátonyterenyi	46,55
Pápai	46,45
Komáromi	46,26
Szekszárdi	46,12
Gárdonyi	44,30
Körmendi	44,29
Bonyhádi	42,95
Hévízi	42,74
Gyáli	42,69
Balatonalmádi	42,69
Hajdúhadházi	42,14
Balatonfüredi	41,38
Dombóvári	41,08
Szentgotthárdi	39,99
Záhonyi	39,07
Móri	38,17
Tiszaújvárosi	37,70
Siófoki	36,78
Komlói	35,69
Kiskunhalasi	35,52
Kőszegi	35,18
Kecskeméti	34,98
Martonvásári	34,44
Kaposvári	32,59
Sopron-Fertődi	31,93
Tatai	31,72
Dunaújvárosi	31,19

<i>Kistérség</i>	<i>A 120 fő/km² nép- sűrűségű településeken élő népesség aránya</i>
Ózdi	31,12
Zalaegerszegi	30,97
Egri	30,60
Hatvani	30,49
Dorogi	29,07
Szolnoki	27,96
Kazincbarcikai	27,66
Ajkai	27,61
Salgótarjáni	27,22
Gyulai	24,94
Keszthelyi	23,22
Veszprémi	22,10
Szombathelyi	21,98
Oroszlányi	21,74
Nagykanizsai	20,59
Sátoraljaújhelyi	20,41
Váci	19,39
Székesfehérvári	18,92
Aszódi	17,57
Győri	15,78
Várpalotai	15,78
Békéscsabai	15,01
Tatabányai	14,55
Esztergomi	14,17
Ráckevei	13,40
Veresegyházi	13,10
Szegedi	12,54
Nyíregyházai	11,96
Miskolci	11,67
Monori	10,93
Gödöllői	10,16
Pécsi	9,90
Szentendrei	7,93
Pilisvörösvári	7,24
Budaörsi	3,65
Budapesti	0,00
Debreceni	0,00
Dunakeszi	0,00
Érdi	0,00

Forrás: saját szerkesztés

2. melléklet: a felhasznált indikátorok listája (kiinduló és bevonásra került indikátorok, 2013)

<i>Tőke típusa</i>	<i>Mutató</i>	<i>Forrás</i>
Magán állótőke	1 főre jutó összes belföldi jövedelem (Ft)	Nemzeti Adó- és Vámhivatal
	1 főre jutó összes jövedelem főállásból (Ft)	Nemzeti Adó- és Vámhivatal
	1 főre jutó összes jövedelem mezőgazdasági kistermelésből	Nemzeti Adó- és Vámhivatal
	1 főre jutó mezőgazdasági őstermelésből származó jövedelem (Ft)	Nemzeti Adó- és Vámhivatal
	1000 főre jutó épített lakások száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó épített üdülőegységek száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó év folyamán épített lakások összes alapterülete (m²)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó lakásállomány	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó lakosságtól szállított települési szilárd hulladék (tonna)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó motorkerékpárok száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó összes adófizető darabszáma	Nemzeti Adó- és Vámhivatal
	1000 főre jutó személygépkocsik száma az üzemeltető lakhelye szerint	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó veszélyes hulladékok keletkezett mennyisége (tonna)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
Vállalkozási környezet	1 regisztrált vállalkozásra jutó bruttó hozzáadott érték (1000 Ft)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1 regisztrált vállalkozásra jutó mérleg főösszeg (eszközök) (1000 Ft)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó megszűnt vállalkozások száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó regisztrált betéti társaságok száma (vállalkozási demográfia szerint)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó regisztrált korlátolt felelősségű társaságok száma (vállalkozási demográfia szerint)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó regisztrált mezőgazdasági szervezetek száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó regisztrált részvénytársaságok száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó regisztrált szervezetek száma (vállalkozási demográfia szerint) - GFO'11	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó regisztrált társas vállalkozások száma összesen - GFO'11	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó összes egyéni vállalkozó darabszáma	Nemzeti Adó- és Vámhivatal
	1000 főre jutó összes mezőgazdasági kistermelő darabszáma	Nemzeti Adó- és Vámhivatal
	1000 főre jutó regisztrált vállalkozások száma - GFO'11	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
Infrastrukturális tőke	1000 főre jutó állami közutak területe (1000 m ²)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó általános iskolai feladatellátási helyek száma (gyógypedagógiai oktatással)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó autóbusz-hálózat hossza a helyi közlekedésben	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó belterület kiépített (km)	Magyar Közút Nonprofit Zrt.
	1000 főre jutó gyalogút és járda (km)	Magyar Közút Nonprofit Zrt.
	1000 főre jutó hajléktalanok nappali intézményeinek száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó háztartási gázfogyasztók száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó háztartási villamos energia fogyasztók száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó háztartások részére szolgáltatott villamos energia mennyisége (1000 kWh)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó internet-előfizetések száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere

	1000 főre jutó internettel ellátott általános iskolai feladatellátási helyek száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó ISDN vonalak száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó kábeltelevíziós hálózatba bekapcsolt lakások száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó kerékpárút (km)	Magyar Közút Nonprofit Zrt.
	1000 főre jutó kizárólag közvilágítási célú villamosenergia-hálózatok hossza (km)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó közüzemi ivóvízvezeték-hálózat hossza (km)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó közüzemi ivóvízvezeték-hálózatba bekapcsolt lakások száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó a közüzemi szennyvízgyűjtő-hálózatban (közcsatornában) elvezetett összes szennyvíz mennyisége (1000 m³)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó külterület kiépített (km)	Magyar Közút Nonprofit Zrt.
	1000 főre jutó legalább 30 mbps sávszélességre képes vezetékű internet-hozzáféréssel rendelkező lakosság száma	Nemzeti Fejlesztési Minisztérium
	1000 főre jutó levéltárak száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó melegvízhálózatba bekapcsolt lakások száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó működő bölcsődei férőhelyek száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó népkonyhák száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó önkormányzati kiépítetlen út és köztér hossza (km)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó összes gázcsőhálózat hossza (km)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó összes szélessávú előfizető száma év végén	Nemzeti Fejlesztési Minisztérium
	1000 főre jutó postai szolgáltatóhelyek száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó rendszeresen tisztított közterület (1000 m ²)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó szállodák száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó számítógépek száma az általános iskolai feladatellátási helyeken	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó színházak száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó tartós bentlakásos és átmeneti elhelyezést nyújtó intézmények működő férőhelyeinek száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó távbeszélő fővonalak száma (ISDN vonalakkal együtt)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó távfűtésbe bekapcsolt lakások száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó vendéglátóhelyek száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
Természeti tőke	1000 főre jutó egyéb részletek területe (erdő) (ha)	NÉBIH-EI
	1000 főre jutó erdőterületek területe (ha)	NÉBIH-EI
	1000 főre jutó erdőterület (ha)	NÉBIH-EI
	1000 főre jutó fatérfogat (élőfakészlet) (m ³)	NÉBIH-EI
	1000 főre jutó összes zöldterület (m²)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó védett természeti terület (m ²)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	100000 főre jutó működő bányák száma	Magyar Bányászati és Földtani Hivatal (MBFH)
Társadalmi tőke	1000 főre jutó 180 napon túli nyilvántartott álláskeresők száma összesen	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó állandó elvándorlások száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó állandó odavándorlások száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó általános iskolában tanuló első évfolyamosok száma a nappali oktatásban (gyógypedagógiai előkészítő osztályok tanulóival együtt)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó általános iskolai főállású pedagógusok száma (gyógypedagógiai oktatással együtt)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó általános iskolai tanulók száma a felnőttoktatásban	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó civil szervezetek száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó családsegítő szolgálatok száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó csecsemőhalálozás (1 éven alul meghaltak	KSH Területi statisztikai adatok rendszere

	száma)	
	1000 főre jutó egy éven túl nyilvántartott állás keresők száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó egyetemi végzettségű nyilvántartott állás keresők száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó élveszületések száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó hajléktalanok nappali ellátásában foglalkoztatottak száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó halálozások száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó hátrányos helyzetű általános iskolai tanulók száma a nappali oktatásban (gyógy pedagógiai oktatással együtt)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó hátrányos helyzetű gimnáziumi tanulók száma a nappali oktatásban	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó hátrányos helyzetű óvodás gyermekek száma (gyógy pedagógiai neveléssel együtt)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó háziorvosok által ellátott szolgálatok száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó ittas állapotban okozott összes közúti közlekedési baleset	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó lakásfenntartási támogatásban részesültek száma (pénzbeni és természetbeni)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó nonprofit szervezetek száma összesen	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó nyilvántartott állás keresők száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó nyilvántartott pályakezdő állás keresők száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó óvodapedagógusok száma (gyógy pedagógiai neveléssel együtt)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó összes személyi sérüléssel járó közúti közlekedési baleset	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó regisztrált bűncselekmények száma (az elkövetés helye szerint)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó regisztrált bűnelkövetők közül fiatalok (14-17 éves)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó regisztrált bűnelkövetők száma (lakóhely szerint)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó rendkívüli gyermekvédelmi támogatásban részesültek száma (pénzbeni és természetbeni)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó rendszeres szociális segélyben részesítettek átlagos száma (rendelkezésre állási támogatásban részesülők adatai nélkül)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó sikeres szakmai vizsgát tett tanulók száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó szakképzett bölcsődei kisgyermeknevelők száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó személy, aki a 8. évfolyamot eredményesen befejezte a felnőttoktatásban	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó személygépkocsi által okozott balesetek száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó szociális étkeztetésben részesülők száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó tartós bentlakásos és átmeneti elhelyezést nyújtó intézményekben gondozottak száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó terhességmegszakítások száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
Humán tőke	1000 főre jutó eredményes érettségi vizsgát tett tanulók száma a nappali oktatásban	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó felsőfokú alap- és mesterképzésben részt vevő hallgatók száma a nappali képzésben (képzési hely szerint)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó felsőfokú oklevelet szerzett hallgatók száma (képzési hely szerint)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó felsőoktatásban részt vevő hallgatók száma a nappali képzésben (képzési hely szerint)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó felsőoktatási intézményekben dolgozó oktatók száma (képzési hely szerint)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere

	1000 főre jutó felvettek száma alapképzési formára - felsőoktatás	EDUCATIO Nkft., OH
	1000 főre jutó felvettek száma összesen - felsőoktatás	EDUCATIO Nkft., OH
	1000 főre jutó gyógyszerárak száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó high-tech feldolgozóipar (db)	KSH Egyéb adatok
	Információs szektorban működő vállalkozások (db)	KSH Egyéb adatok
	1000 főre jutó levéltári kutatók száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó magyar bejelentők benyújtott belföldi szabadalmi bejelentéseinek száma (bejelentői részarány szerint)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó magyar bejelentők engedélyezett belföldi szabadalmi bejelentéseinek száma (bejelentői részarány szerint)	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó medium high-tech feldolgozóipar (db)	KSH Egyéb adatok
	1000 főre jutó munkahelyi, felsőoktatási és egyéb könyvtárak beiratkozott olvasóinak száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó nemzeti és szakkönyvtárak beiratkozott olvasóinak száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó települési könyvtárak beiratkozott olvasóinak száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó tudásintenzív szolgáltatások (db)	KSH Egyéb adatok
Kulturális tőke	1000 főre jutó alkotó művelődési közösségek száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó alkotó művelődési közösségek tagjainak száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó kulturális rendezvények száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó kulturális rendezvényeken résztvevők száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó múzeumi látogatók száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó rendszeres művelődési formákban résztvevők száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó színházak előadásainak száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó színházak látogatóinak száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó színházak megyében tartott előadásai látogatóinak száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó színházak megyében tartott előadásainak száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
Kapcsolati tőke	1000 főre jutó falusi szálláshelyek férőhelyeinek száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó falusi szálláshelyek külföldi vendégeinek száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó falusi szálláshelyek vendégeinek száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó falusi szálláshelyek külföldiek által eltöltött vendégéjszakáinak száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó falusi szálláshelyek vendégéjszakáinak száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó falusi szálláshelyek vendéglátóinak száma	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó külföldiek által eltöltött vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	1000 főre jutó vendégek száma összesen a kereskedelmi szálláshelyeken	KSH Területi statisztikai adatok rendszere
	Idő szerinti optimalizálás esetén a leggyorsabb út hossza	GeoX Kft.

	percben a megyeszékhelyig	
	<i>Idő szerinti optimalizálás esetén a leggyorsabb út hossza percben Budapestig (kistérség központjából)</i>	GeoX Kft.

Megjegyzés : az elemzésbe bevont indikátorok dőlt betűvel szedve

Forrás: saját szerkesztés

3. melléklet: a 2009-es és 2011-es években felhasznált indikátorok listája

(lásd következő oldal)

Az egyes tőketípusokat meghatározó indikátorok listája, 2009

tőketípusok	változók
Materiális tőketípusok	
Magán állótőke	1 főre jutó mezőgazdasági őstermelésből származó jövedelem (Ft)
	1 főre jutó összes belföldi jövedelem (Ft)
	1 főre jutó összes jövedelem főállásból (Ft)
	1000 főre jutó épített lakások száma
	1000 főre jutó az év folyamán épített lakások összes alapterülete (m2)
	1000 főre jutó összes adófizető darabszáma
	<i>1000 főre jutó személygépkocsik száma az év végén</i>
Vállalkozási környezet	1 regisztrált vállalkozásra jutó bruttó hozzáadott érték (1000 Ft)
	1 regisztrált vállalkozásra jutó mérleg főösszeg (eszközök) (1000 Ft)
	1000 főre jutó regisztrált betéti társaságok száma (év végén)
	1000 főre jutó regisztrált korlátolt felelősségű társaságok száma (év végén)
	1000 főre jutó regisztrált mezőgazdasági szövetkezetek száma (év végén)
	1000 főre jutó regisztrált részvénytársaságok száma (év végén)
	1000 főre jutó regisztrált társas vállalkozások száma (megszűnő és átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén)
Infrastrukturális tőke	1000 főre jutó a háztartások részére szolgáltatott villamos energia mennyisége (1000 kWh)
	1000 főre jutó kizárólag közvilágítási célú villamosenergia-hálózatok hossza (km)
	<i>1000 főre jutó háztartásokból közcsatornán elvezetett szennyvíz mennyisége (1000 m3)</i>
	<i>1000 főre jutó internet előfizetések száma</i>
	1000 főre jutó távbeszélő fővonalak száma (ISDN vonalakkal együtt)
Természeti tőke	1000 főre jutó egyéb részletek területe (erdő, ha)
	1000 főre jutó erdőterület (ha)
	1000 főre jutó összes zöldterület területe (ha)
Immateriális tőketípusok	
Társadalmi tőke	1000 főre jutó 180 napon túli nyilvántartott álláskeresők száma összesen
	1000 főre jutó állandó elvándorlások száma
	1000 főre jutó általános iskolai főállású pedagógusok száma (gyógytárgyoktatással együtt)
	1000 főre jutó a regisztrált bűnelkövetők közül fiatalok (14-17 éves)
	1000 főre jutó a regisztrált bűnelkövetők száma (lakóhely szerint)
Humán tőke	<i>1000 főre jutó felsőoktatásban részt vevő hallgatók száma a nappali tagozaton (képzési hely szerint)</i>
	1000 főre jutó felsőoktatási intézményekben dolgozó oktatók száma (képzési hely szerint)
	1000 főre jutó high-tech feldolgozóipar (db)
	1000 főre jutó medium high-tech feldolgozóipar (db)
	1000 főre jutó tudásintenzív szolgáltatások (db)
Kulturális tőke	1000 főre jutó alkotó művelődési közösségek száma
	1000 főre jutó alkotó művelődési közösségek tagjainak száma
	1000 főre jutó kulturális rendezvények száma
	1000 főre jutó kulturális rendezvényeken résztvevők száma
	1000 főre jutó múzeumi látogatók száma
	1000 főre jutó rendszeres művelődési formákban résztvevők száma
Kapcsolati tőke	<i>1000 főre jutó külföldiek által eltöltött vendégéjszakák száma a falusi szállásadásban</i>
	<i>Idő szerinti optimalizálás esetén a leggyorsabb út hossza percben Budapestig (kistérség központjából)</i>
	1000 főre jutó külföldiek által eltöltött vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken
	1000 főre jutó vendégek száma összesen a kereskedelmi szálláshelyeken
	1000 főre jutó vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken

Megjegyzés: dőlt betűvel szedve a 2013-as adathoz képest eltérő adatok

Forrás: saját szerkesztés

Az egyes tőketípusokat meghatározó indikátorok listája, 2011

tőketípusok	változók
Materiális tőketípusok	
Magán állótőke	1 főre jutó mezőgazdasági őstermelésből származó jövedelem (Ft)
	1 főre jutó összes belföldi jövedelem (Ft)
	1 főre jutó összes jövedelem főállásból (Ft)
	1000 főre jutó épített lakások száma
	1000 főre jutó az év folyamán épített lakások összes alapterülete (m2)
	1000 főre jutó összes adófizető darabszáma
	1000 főre jutó személygépkocsik száma az üzemeltető lakhelye szerint
Vállalkozási környezet	1 regisztrált vállalkozásra jutó bruttó hozzáadott érték (1000 Ft)
	1 regisztrált vállalkozásra jutó mérleg főösszeg (eszközök) (1000 Ft)
	1000 főre jutó regisztrált betéti társaságok száma
	1000 főre jutó regisztrált korlátolt felelősségű társaságok száma
	1000 főre jutó regisztrált mezőgazdasági szövetkezetek száma
	1000 főre jutó regisztrált részvénytársaságok száma
	1000 főre jutó regisztrált társas vállalkozások száma - GFO11
Infrastrukturális tőke	1000 főre jutó a háztartások részére szolgáltatott villamos energia mennyisége (1000 kWh)
	1000 főre jutó kizárólag közvilágítási célú villamosenergia-hálózatok hossza (km)
	1000 főre jutó a közüzemi szennyvízgyűjtő-hálózatban (közcsatornában) elvezetett összes szennyvíz mennyisége (1000 m3)
	1000 főre jutó összes szélessávú előfizető száma év végén
	1000 főre jutó távbeszélő fővonalak száma (ISDN vonalakkal együtt)
Természeti tőke	1000 főre jutó egyéb részletek területe (erdő, ha)
	1000 főre jutó erdőterület (ha)
	1000 főre jutó összes zöldterület (ha)
Immateriális tőketípusok	
Társadalmi tőke	1000 főre jutó 180 napon túli nyilvántartott állaskeresők száma összesen
	1000 főre jutó állandó elvándorlások száma
	1000 főre jutó általános iskolai főállású pedagógusok száma (gyógynevelési oktatókkal együtt)
	1000 főre jutó a regisztrált bűnelkövetők közül fiatalok (14-17 éves)
	1000 főre jutó a regisztrált bűnelkövetők száma (lakóhely szerint)
Humán tőke	1000 főre jutó felsőoktatásban részt vevő hallgatók száma a nappali tagozaton (képzési hely szerint)
	1000 főre jutó felsőoktatási intézményekben dolgozó oktatók száma (képzési hely szerint)
	1000 főre jutó high-tech feldolgozóipar (db)
	1000 főre jutó medium high-tech feldolgozóipar (db)
Kulturális tőke	1000 főre jutó tudásintenzív szolgáltatások (db)
	1000 főre jutó alkotó művelődési közösségek száma
	1000 főre jutó alkotó művelődési közösségek tagjainak száma
	1000 főre jutó kulturális rendezvények száma
	1000 főre jutó kulturális rendezvényeken résztvevők száma
	1000 főre jutó múzeumi látogatók száma
Kapcsolati tőke	1000 főre jutó rendszeres művelődési formákban résztvevők száma
	1000 főre jutó falusi szálláshelyek külföldiek által eltöltött vendégéjszakáinak száma
	Idő szerinti optimalizálás esetén a leggyorsabb út hossza percben Budapestig (kistérség központjából)
	1000 főre jutó külföldiek által eltöltött vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken
	1000 főre jutó vendégek száma összesen a kereskedelmi szálláshelyeken
	1000 főre jutó vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken

Megjegyzés: dőlt betűvel szedve a 2013-as adathoz képest eltérő adat

Forrás: saját szerkesztés

4. melléklet: a létrejött faktorok értékei

Materiális faktorok értékei, 2013

<i>Kistérség</i>	<i>Magán állótőke</i>	<i>Vállalkozási környezet</i>	<i>Infrastrukturális tőke</i>	<i>Természeti tőke</i>
Abai	0,475	-0,679	-0,965	-0,598
Abaúj-Hegyközi	-0,913	-0,433	-1,381	-0,447
Adonyi	1,060	1,272	-0,573	-0,861
Bácsalmási	-0,656	-0,599	-0,787	-0,046
Baktalórántházai	-1,168	-1,106	-0,923	-1,245
Balassagyarmati	0,453	-0,207	0,662	-0,210
Balatonföldvári	0,666	1,552	2,803	2,130
Balmazújvárosi	-0,213	-0,373	-0,302	-0,089
Barcsi	-1,058	-0,531	-0,312	3,268
Békési	-0,157	-0,599	-0,142	0,235
Bélapátfalvai	-0,683	-0,382	0,558	-0,746
Berettyóújfalui	-0,743	-0,478	-0,385	-0,674
Bicskei	1,294	2,168	0,516	-0,545
Bodroghközi	-1,824	-1,712	-1,651	-1,024
Ceglédi	0,381	1,364	0,802	-0,867
Celldömölki	1,055	-0,417	-0,297	1,210
Csengeri	-1,282	-1,049	-1,148	-0,897
Csepregi	1,971	0,359	3,948	0,437
Csongrádi	-0,321	0,108	0,341	-0,858
Csornai	2,167	-0,233	1,925	-0,165
Csurgói	-0,604	-0,459	-0,921	3,736
Dabasi	1,018	6,873	0,809	-0,646
Derecske-Létavértesi	-1,391	-0,758	-1,160	-0,172
Devecseri	0,234	-0,524	-1,306	1,111
Edelényi	-1,227	-0,680	-1,488	-0,463
Encsi	-1,385	-0,783	-1,427	-1,086
Enyingi	0,155	-0,439	-1,235	1,111
Fehérgyarmati	-1,091	-1,222	-0,852	-0,845
Fonyódi	1,462	1,863	2,237	0,903
Füzesabonyi	-0,474	-0,238	0,110	-0,864
Gyöngyösi	1,450	1,285	2,113	0,369
Hajdúböszörményi	1,100	-0,242	0,217	-0,514
Hajdúszoboszlói	1,686	1,320	1,558	-0,722
Hevesi	-1,092	-0,697	-0,495	-0,948
Hódmezővásárhelyi	0,033	0,715	0,997	-0,699
Ibrány-Nagyhalászi	-1,077	-0,947	-0,961	-0,599
Jánoshalmi	-1,039	-0,237	-0,713	-0,314
Jászberényi	0,771	0,921	0,569	-0,951
Kadarkúti	-0,767	0,109	-1,579	0,227

<i>Kistérség</i>	<i>Magán állótőke</i>	<i>Vállalkozási környezet</i>	<i>Infrastrukturális tőke</i>	<i>Természeti tőke</i>
Kalocsai	-0,014	0,690	0,022	0,368
Kapuvár-Beledi	1,544	0,290	1,777	0,518
Karcagi	-0,634	-0,004	0,510	-0,500
Kisbéri	1,529	-0,110	-0,086	0,560
Kiskőrösi	0,074	1,260	0,234	-0,480
Kiskunfélegyházai	0,355	0,833	0,778	0,225
Kiskunmajsai	-0,233	-0,029	0,454	-0,441
Kisteleki	-1,112	-0,387	-0,592	-0,515
Kisvárdai	0,020	-0,685	-0,842	-1,272
Kunszentmártoni	-0,536	-0,578	0,047	-0,678
Kunszentmiklósi	-0,178	-0,176	-0,687	-0,641
Lengyeltóti	-1,042	-0,613	-0,984	-0,490
Lenti	0,665	0,160	0,729	0,652
Letenyei	0,124	-0,657	-0,400	-0,142
Makói	-0,526	-0,334	-0,202	-0,576
Marcali	-0,123	-0,317	0,281	0,555
Mátészalkai	-0,636	-0,400	-0,877	-0,829
Mezőcsáti	-0,702	-1,008	-0,749	-1,185
Mezőkovácsházai	-0,944	-1,143	-0,775	-0,036
Mezőkövesdi	0,379	-0,058	0,536	-0,554
Mezőtúri	-0,356	0,109	-0,175	-0,949
Mohácsi	-0,178	1,045	0,527	1,024
Mórahalmi	-0,498	-0,695	0,444	-0,524
Mosonmagyaróvári	2,293	1,572	2,135	-0,121
Nagyatádi	-0,466	-0,040	-0,879	2,044
Nagykállói	-0,817	-0,337	-0,863	-1,309
Nyírbátori	-0,964	-0,721	-0,814	-0,101
Őriszentpéteri	1,707	0,391	1,166	0,302
Pacsai	-0,147	-0,438	-0,528	-0,134
Paksi	2,155	1,730	2,228	-0,237
Pannonhalmai	2,901	0,610	0,268	-0,604
Pásztói	-0,195	-0,007	-0,521	-0,180
Pécsváradi	-0,161	0,586	0,661	0,364
Pétervásárai	-0,581	-0,134	0,226	1,628
Polgári	-0,388	-0,530	0,190	0,156
Püspökladányi	-0,204	-0,393	-0,209	-0,963
Rétsági	1,015	0,088	-0,191	-0,367
Sárbogárdi	0,462	-0,861	-0,467	-0,808
Sarkadi	-1,438	-1,274	-0,877	-0,271
Sárospataki	0,301	0,606	1,008	-0,343
Sárvári	2,351	0,524	1,014	0,719
Sásdi	-1,068	-0,111	-0,319	-0,146
Sellyei	-0,872	-0,504	-1,222	2,814

<i>Kistérség</i>	<i>Magán állótőke</i>	<i>Vállalkozási környezet</i>	<i>Infrastrukturális tőke</i>	<i>Természeti tőke</i>
Siklói	-0,499	0,557	0,545	2,475
Sümegei	0,040	-0,792	0,275	1,211
Szarvasi	0,436	0,677	0,308	1,432
Szécsényi	-0,680	-0,378	-1,055	-0,356
Szeghalomi	0,062	-1,127	-0,730	-0,024
Szentesi	0,149	0,640	0,778	0,074
Szentlőrinci	-0,082	0,220	-0,131	1,823
Szerencsi	-0,788	0,108	-0,698	-0,715
Szigetvári	-0,226	0,189	0,223	2,049
Sziksói	-1,056	-0,606	-0,740	-1,324
Szobi	-0,086	0,837	0,450	1,164
Tabi	-0,119	-0,356	-0,590	-0,010
Tamási	-0,693	-0,128	0,331	0,084
Tapolcai	1,554	0,249	1,601	0,268
Téti	1,821	0,227	0,158	-0,825
Tiszafüredi	-0,203	-0,444	-0,376	-0,184
Tiszavasvári	-0,901	-0,534	-0,553	0,690
Tokaji	-0,298	0,611	0,656	-0,915
Törökszentmiklósi	-0,667	-0,515	-0,147	-0,644
Vásárosnaményi	-0,953	-0,823	-1,330	-0,083
Vasvári	1,008	-0,647	-0,201	1,757
Zalakarosi	-0,903	0,135	0,011	-0,037
Zalaszentgróti	0,317	-0,022	0,506	-0,939
Zirci	1,643	0,086	-0,433	-0,147

Forrás: saját szerkesztés

Immateriális faktorok értékei, 2013

<i>Kistérség</i>	<i>Társadalmi tőke</i>	<i>Humán tőke</i>	<i>Kulturális tőke</i>	<i>Kapcsolati tőke</i>
Abai	-0,632	0,092	-0,562	0,069
Abaúj-Hegyközi	1,384	-1,111	-0,304	-0,304
Adonyi	-1,069	-0,619	1,625	0,131
Bácsalmási	0,146	-0,915	-0,376	-0,474
Baktalórántházai	1,820	-1,225	-1,617	-0,509
Balassagyarmati	-0,745	0,564	1,065	0,099
Balatonföldvári	-1,609	0,409	2,072	2,894
Balmazújvárosi	-0,142	-0,654	-1,161	-0,210
Barcsi	0,659	-0,306	-0,373	-0,592
Békési	-0,857	0,330	0,811	-0,581
Bélapátfalvai	-0,353	-0,680	-0,834	0,309
Berettyóújfalui	0,397	-0,218	0,218	-0,597
Bicskei	-0,825	0,563	0,013	0,245
Bodroghközi	1,170	-1,974	0,970	-0,713
Ceglédi	-0,331	1,163	-1,016	0,138
Celldömölki	-0,858	0,216	0,283	-0,285
Csengeri	0,409	-1,467	-1,234	-0,794
Csepregi	-1,470	-0,199	3,881	7,941
Csongrádi	-0,663	1,343	-0,900	-0,035
Csornai	-1,494	0,121	-0,264	-0,217
Csurgói	0,583	-0,674	1,966	-0,485
Dabasi	-0,767	2,373	0,215	0,393
Derecske-Létavértesi	1,762	-0,512	-0,304	-0,576
Devecseri	0,875	-1,253	0,172	-0,277
Edelényi	1,644	-0,840	-1,670	-0,255
Encsi	2,661	-0,745	-1,612	-0,355
Enyingi	-0,444	-1,177	0,767	0,012
Fehérgyarmati	1,756	-0,875	-1,370	-0,640
Fonyódi	-0,722	1,627	1,817	0,753
Füzesabonyi	0,295	-0,752	-0,162	0,398
Gyöngyösi	-0,605	3,448	0,086	0,427
Hajdúböszörményi	-0,516	1,136	-0,719	-0,330
Hajdúszoboszlói	-0,688	0,627	0,539	2,239
Hevesi	1,881	-0,931	0,004	-0,051
Hódmezővásárhelyi	-0,862	3,528	-0,657	-0,268
Ibrány-Nagyhalászi	1,396	-1,097	-0,662	-0,606
Jánoshalmi	0,758	-0,472	0,008	-0,345
Jászberényi	-0,543	1,211	0,289	0,043
Kadarkúti	0,934	-0,112	-1,262	-0,283
Kalocsai	-0,129	0,880	-1,028	-0,165
Kapuvár-Beledi	-1,772	1,110	1,364	-0,286
Karcagi	1,101	0,749	-0,342	-0,159

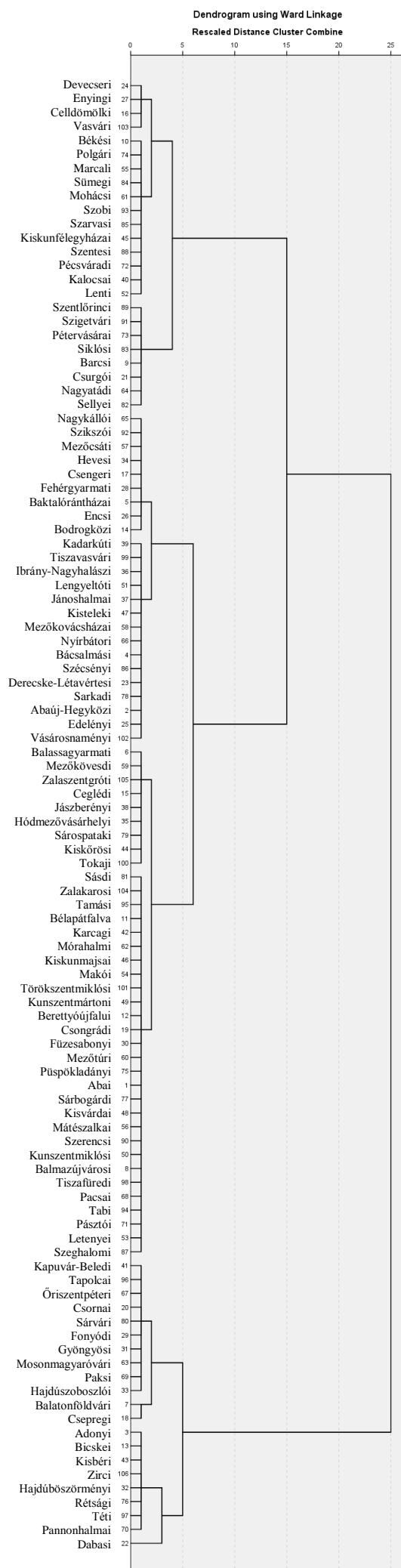
<i>Kistérség</i>	<i>Társadalmi tőke</i>	<i>Humán tőke</i>	<i>Kulturális tőke</i>	<i>Kapcsolati tőke</i>
Kisbéri	-1,066	0,618	-0,310	-0,011
Kiskőrösi	-0,398	0,970	1,596	-0,082
Kiskunfélegyházai	-1,180	1,205	-0,231	-0,034
Kiskunmajsai	-0,090	0,009	0,587	0,271
Kisteleki	-0,366	0,281	1,215	-0,015
Kisvárdai	0,993	-0,352	-1,110	-0,574
Kunszentmártoni	0,209	-0,993	-0,369	0,098
Kunszentmiklósi	-0,134	-0,261	-0,660	0,038
Lengyeltóti	0,889	-0,293	1,287	-0,195
Lenti	-0,598	0,078	0,005	-0,253
Letenyei	0,028	-0,575	0,372	-0,403
Makói	-0,165	-0,046	-0,214	-0,324
Marcali	0,363	0,180	0,559	-0,113
Mátészalkai	1,598	-0,054	-1,063	-0,561
Mezőcsáti	0,958	-1,456	-1,800	-0,093
Mezőkovácsházai	0,231	-0,942	0,387	-0,515
Mezőkövesdi	-0,261	0,427	-0,829	0,429
Mezőtúri	-0,421	0,667	-0,522	-0,272
Mohácsi	-0,762	0,463	2,127	-0,379
Mórahalomi	-0,911	-0,097	0,686	0,048
Mosonmagyaróvári	-1,411	3,161	-0,328	-0,194
Nagyatádi	0,735	-0,275	-0,216	-0,481
Nagykállói	0,322	-0,640	-0,995	-0,439
Nyírbátori	1,631	-0,661	-0,852	-0,450
Őriszentpéteri	-1,897	0,969	-0,424	-0,480
Pacsa	0,313	-1,014	-0,720	-0,227
Paksi	-0,533	0,871	0,859	0,030
Pannonhalmai	-1,143	0,084	-0,332	-0,102
Pásztói	-0,345	0,019	0,412	0,036
Pécsváradi	-1,178	0,268	1,742	-0,194
Pétervásárai	-0,025	-0,079	0,985	0,360
Polgári	0,639	-1,079	-0,235	-0,244
Püspökladányi	0,113	-0,603	-0,325	-0,429
Rétság	-0,896	0,961	0,412	0,363
Sárbogárdi	-0,588	-0,409	-0,702	-0,063
Sarkadi	0,102	-1,307	-1,499	-0,742
Sárospataki	0,254	1,410	-0,606	-0,216
Sárvári	-1,533	0,799	0,315	1,521
Sásdi	1,071	-0,249	-0,660	0,095
Sellyei	1,792	-1,041	-1,177	-0,629
Siklósi	0,524	-0,326	1,357	0,237
Sümei	-1,270	-0,550	0,973	0,363
Szarvasi	-1,608	2,250	0,488	-0,201
Szécsényi	0,182	-0,183	0,510	-0,044

<i>Kistérség</i>	<i>Társadalmi tőke</i>	<i>Humán tőke</i>	<i>Kulturális tőke</i>	<i>Kapcsolati tőke</i>
Szeghalomi	-0,721	-0,948	-0,586	-0,550
Szentesi	-0,712	1,105	-0,311	-0,262
Szentlőrinci	0,602	-0,134	0,136	-0,517
Szerencsi	0,860	-0,598	0,652	-0,373
Szigetvári	-0,049	-0,558	-1,018	-0,502
Sziksói	1,902	-0,521	-1,751	-0,302
Szobi	-1,048	-0,371	1,255	0,396
Tabi	0,549	-0,668	-1,125	-0,109
Tamási	-0,140	0,069	1,509	-0,138
Tapolcai	-1,166	0,715	1,101	0,559
Téti	-1,457	-0,477	-0,176	-0,115
Tiszafüredi	0,298	-0,917	0,011	-0,011
Tiszavasvári	1,916	-0,133	-0,169	-0,303
Tokaji	0,062	0,400	0,579	0,058
Törökszentmiklósi	0,532	-0,114	-0,068	-0,201
Vásárosnaményi	1,791	-0,793	-1,588	-0,569
Vasvári	-0,153	-0,476	0,676	-0,551
Zalakarosi	0,581	-1,211	-0,585	3,632
Zalaszentgróti	-0,302	0,076	0,574	-0,881
Zirci	-1,049	0,669	0,451	0,110

Forrás: saját szerkesztés

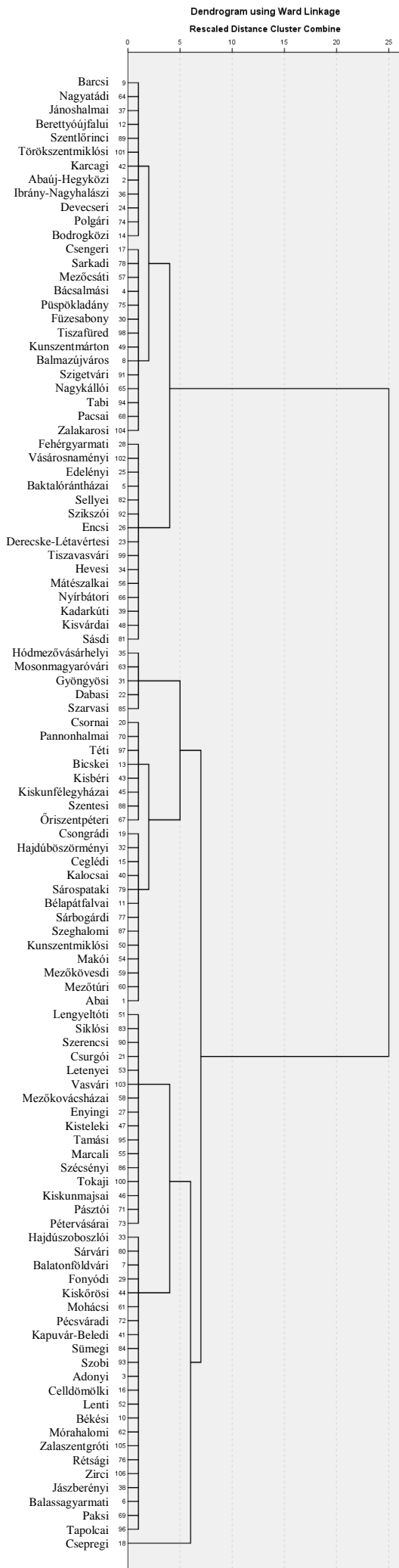
5. melléklet: a klaszterelemzés eredményei

Hierarchikus klaszterelemzés dendogramja – materiális tőketényezők
(lásd következő oldal)

Hierarchikus klaszterelemzés dendogramja – immateriális tőketényezők

(lásd következő oldal)

6. melléklet: a létrejött klasztercsoportok értékei

<i>Kistérség</i>	<i>Materiális klasztercsoport</i>	<i>Immateriális klasztercsoport</i>
Abai	3	1
Abaúj-Hegyközi	3	2
Adonyi	1	1
Bácsalmási	3	2
Baktalórántházai	3	2
Balassagyarmati	1	1
Balatonföldvári	1	1
Balmazújvárosi	3	2
Barcsi	2	2
Békési	3	1
Bélapátfalvai	3	2
Berettyóújfalui	3	2
Bicskei	1	1
Bodrogközi	3	2
Ceglédi	1	1
Celldömölki	2	1
Csengeri	3	2
Csepregi	1	1
Csongrádi	3	1
Csornai	1	1
Csurgói	2	2
Dabasi	1	1
Derecske-Létavértesi	3	2
Devecseri	2	2
Edelényi	3	2
Encsi	3	2
Enyingi	2	2
Fehérgyarmati	3	2
Fonyódi	1	1
Füzesabonyi	3	2
Gyöngyösi	1	1
Hajdúböszörményi	1	1
Hajdúszoboszlói	1	1
Hevesi	3	2
Hódmezővásárhelyi	1	1
Ibrány-Nagyhalászi	3	2
Jánoshalmi	3	2
Jászberényi	1	1

<i>Kistérség</i>	<i>Materiális klasztercsoport</i>	<i>Immateriális klasztercsoport</i>
Kadarkúti	3	2
Kalocsai	3	1
Kapuvár-Beledi	1	1
Karcagi	3	2
Kisbéri	1	1
Kiskőrösi	3	1
Kiskunfélegyházai	1	1
Kiskunmajsai	3	1
Kisteleki	3	1
Kisvárdai	3	2
Kunszentmártoni	3	2
Kunszentmiklósi	3	2
Lengyeltóti	3	2
Lenti	1	1
Letenyei	3	2
Makói	3	2
Marcali	3	2
Mátészalkai	3	2
Mezőcsáti	3	2
Mezőkovácsházai	3	2
Mezőkövesdi	1	1
Mezőtúri	3	1
Mohácsi	2	1
Mórahalomi	3	1
Mosonmagyaróvári	1	1
Nagyatádi	2	2
Nagykállói	3	2
Nyírbátori	3	2
Óriszentpéteri	1	1
Pacsai	3	2
Paksi	1	1
Pannonhalmai	1	1
Pásztói	3	1
Pécsváradi	3	1
Pétervásárai	2	1
Polgári	3	2
Püspökladányi	3	2
Rétsági	1	1
Sárbogárdi	3	2
Sarkadi	3	2
Sárospataki	1	1

<i>Kistérség</i>	<i>Materiális kasztercsoport</i>	<i>Immateriális kasztercsoport</i>
Sárvári	1	1
Sásdi	3	2
Sellyei	2	2
Siklósi	2	2
Sümei	2	1
Szarvasi	2	1
Szécsényi	3	2
Szeghalomi	3	2
Szentesi	1	1
Szentlőrinci	2	2
Szerencsi	3	2
Szigetvári	2	2
Sziksói	3	2
Szobi	2	1
Tabi	3	2
Tamási	3	1
Tapolcai	1	1
Téti	1	1
Tiszafüredi	3	2
Tiszavasvári	3	2
Tokaji	3	1
Törökszentmiklósi	3	2
Vásárosnaményi	3	2
Vasvári	2	2
Zalakarosi	3	2
Zalaszentgróti	3	1
Zirci	1	1

Forrás: saját szerkesztés

7. melléklet: a kereszttábla elemzés értékei

Kedvező fekvés és materiális fejlettség

Chi-Square Tests					
	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	15,598 ^a	1	,000	,000	,000
Continuity Correction ^b	13,726	1	,000		
Likelihood Ratio	14,647	1	,000		
Fisher's Exact Test					
Linear-by-Linear Association	15,451	1	,000		
N of Valid Cases	106				

a. 0 cells (0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 7,92.

b. Computed only for a 2x2 table

Symmetric Measures			
		Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	,384	,000
	Cramer's V	,384	,000
	Contingency Coefficient	,358	,000
N of Valid Cases		106	

Kedvező fekvés és immateriális fejlettség

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	11,826 ^a	1	,001	,001	,001
Continuity Correction ^b	10,357	1	,001		
Likelihood Ratio	12,172	1	,000		
Fisher's Exact Test					
Linear-by-Linear Association	11,715	1	,001		
N of Valid Cases	106				

a. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 13,21.

b. Computed only for a 2x2 table

Symmetric Measures

		Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	,334	,001
	Cramer's V	,334	,001
	Contingency Coefficient	,317	,001
N of Valid Cases		106	

Vidékiesség mértéke és materiális fejlettség

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	3,162 ^a	2	,206
Likelihood Ratio	3,106	2	,212
Linear-by-Linear Association	2,426	1	,119
N of Valid Cases	106		

a. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 5,38.

Symmetric Measures

	Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal Phi	,173	,206
Cramer's V	,173	,206
Contingency Coefficient	,170	,206
N of Valid Cases	106	

Vidékiesség mértéke és immateriális fejlettség

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	4,259 ^a	2	,119
Likelihood Ratio	4,316	2	,116
Linear-by-Linear Association	1,798	1	,180
N of Valid Cases	106		

a. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 8,96.

Symmetric Measures

	Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal Phi	,200	,119
Cramer's V	,200	,119
Contingency Coefficient	,197	,119
N of Valid Cases	106	

8. melléklet: a PLS-útelemzés teszteredményei

Teszteredmények a 2011-es évre vonatkozóan

A modell közvetlen kapcsolatainak tesztelésekor kapott p-értékek, 2011			
kapcsolat	közvetlen hatás, űtegyűttható	t-érték	p-érték
Humán tőke -> Kulturális tőke	0,104	1,227	0,220
Humán tőke -> Magán állótőke	0,025	0,287	0,774
Humán tőke -> Társadalmi tőke	-0,492	8,831	< 0,001
Humán tőke -> Vállalkozási környezet	0,579	6,823	< 0,001
Infrastrukturális tőke -> Magán állótőke	0,287	2,863	0,004
Infrastrukturális tőke -> Vállalkozási környezet	0,073	0,471	0,638
Kapcsolati tőke -> Társadalmi tőke	-0,151	2,195	0,028
Kapcsolati tőke -> Vállalkozási környezet	0,171	1,726	0,084
Kulturális tőke -> Kapcsolati tőke	0,387	3,224	0,001
Kulturális tőke -> Társadalmi tőke	-0,311	4,944	< 0,001
Kulturális tőke -> Vállalkozási környezet	0,050	0,678	0,498
Természeti tőke -> Magán állótőke	0,082	1,288	0,198
Természeti tőke -> Vállalkozási környezet	0,017	0,291	0,771
Társadalmi tőke -> Magán állótőke	-0,461	6,269	< 0,001
Társadalmi tőke -> Vállalkozási környezet	-0,023	0,246	0,806
Vállalkozási környezet -> Magán állótőke	0,148	1,504	0,133

Megjegyzés: szignifikáns korreláció $p < 0,05$ mellett értelmezve

Forrás: saját szerkesztés

A modell közvetlen kapcsolatainak p-értékei, 2011			
kapcsolat	közvetlen hatás, űtegyűttható	t-érték	p-érték
Humán tőke -> Társadalmi tőke	-0,511	9,475	< 0,001
Humán tőke -> Vállalkozási környezet	0,497	6,843	< 0,001
Infrastrukturális tőke -> Vállalkozási környezet	0,268	2,263	0,024
Kulturális tőke -> Kapcsolati tőke	0,392	3,646	< 0,001
Kulturális tőke -> Társadalmi tőke	-0,375	6,189	< 0,001
Társadalmi tőke -> Magán állótőke	-0,647	9,973	< 0,001
Vállalkozási környezet -> Magán állótőke	0,247	2,776	0,006

Megjegyzés: szignifikáns korreláció $p < 0,05$ mellett értelmezve

Forrás: saját szerkesztés

Korrelációk értékei az egyes tőketényezők között, 2011

	humán tőke	infrastrukturális tőke	kapcsolati tőke	kulturális tőke	magán állótőke	társadalmi tőke	vállalkozási környezet
humán tőke	1,000						
infrastrukturális tőke	0,63	1,000					
kapcsolati tőke	0,075	0,503	1,000				
kulturális tőke	0,096	0,508	0,392	1,000			
magán állótőke	0,555	0,740	0,278	0,34	1,000		
társadalmi tőke	-0,547	-0,741	-0,275	-0,424	-0,764	1,000	
vállalkozási környezet	0,666	0,581	0,232	0,223	0,554	-0,474	1,000

Megjegyzés: szignifikáns korreláció $p < 0,05$ mellett értelmezve

Forrás: saját szerkesztés

A teljes hatás értékei, 2011

	kapcsolati tőke	magán állótőke	társadalmi tőke	vállalkozási környezet
humán tőke		0,453	-0,511	0,497
infrastrukturális tőke		0,066		0,268
kapcsolati tőke	1,000			
kulturális tőke	0,392	0,243	-0,375	
magán állótőke		1,000		
társadalmi tőke		-0,647	1,000	
vállalkozási környezet		0,247		1,000

Megjegyzés: szignifikáns korreláció $p < 0,05$ mellett értelmezve

Forrás: saját szerkesztés

Teszteredmények a 2013-as évre vonatkozóan

A modell közvetlen kapcsolatainak tesztelésekor kapott p-értékek, 2013

kapcsolat	közvetlen hatás, útegyütthető	t-érték	p-érték
Humán tőke -> Kulturális tőke	0,201	2,309	0,021
Humán tőke -> Magán állótőke	0,061	0,598	0,550
Humán tőke -> Társadalmi tőke	-0,471	8,123	0,000
Humán tőke -> Vállalkozási környezet	0,577	5,463	0,000
Infrastrukturális tőke -> Magán állótőke	0,232	2,149	0,032
Infrastrukturális tőke -> Vállalkozási környezet	0,095	0,526	0,599
Kapcsolati tőke -> Társadalmi tőke	-0,110	1,585	0,113
Kapcsolati tőke -> Vállalkozási környezet	0,128	0,962	0,336
Kulturális tőke -> Kapcsolati tőke	0,452	2,701	0,007
Kulturális tőke -> Társadalmi tőke	-0,341	4,557	0,000
Kulturális tőke -> Vállalkozási környezet	0,080	1,000	0,317
Természeti tőke -> Magán állótőke	0,040	0,515	0,606
Természeti tőke -> Vállalkozási környezet	0,034	0,547	0,584
Társadalmi tőke -> Magán állótőke	-0,522	6,889	0,000
Társadalmi tőke -> Vállalkozási környezet	0,008	0,090	0,928
Vállalkozási környezet -> Magán állótőke	0,108	1,262	0,207

Megjegyzés: szignifikáns korreláció $p < 0,05$ mellett értelmezve

Forrás: saját szerkesztés

A modell közvetlen kapcsolatainak p-értékei, 2013

kapcsolat	közvetlen hatás, útegyütthető	t-érték	p-érték
Humán tőke -> Kulturális tőke	0,205	2,265	0,024
Humán tőke -> Társadalmi tőke	-0,477	8,532	0,000
Humán tőke -> Vállalkozási környezet	0,649	14,457	0,000
Infrastrukturális tőke -> Magán állótőke	0,253	2,575	0,010
Kapcsolati tőke -> Vállalkozási környezet	0,196	2,167	0,030
Kulturális tőke -> Kapcsolati tőke	0,448	2,948	0,003
Kulturális tőke -> Társadalmi tőke	-0,388	5,727	0,000
Társadalmi tőke -> Magán állótőke	-0,534	7,297	0,000
Vállalkozási környezet -> Magán állótőke	0,133	1,954	0,051*

Megjegyzés I.: szignifikáns korreláció $p < 0,05$ mellett értelmezve

Megjegyzés II.: * - egyéni döntésem alapján bevontam

Forrás: saját szerkesztés

Korrelációk értékei az egyes tőketényezők között, 2013

	humán tőke	infrastrukturális tőke	kapcsolati tőke	kulturális tőke	magán állótőke	társadalmi tőke	vállalkozási környezet
humán tőke	1,000						
infrastrukturális tőke	0,642	1,000					
kapcsolati tőke	0,103	0,571	1,000				
kulturális tőke	0,205	0,489	0,448	1,000			
magán állótőke	0,570	0,688	0,332	0,322	1,000		
társadalmi tőke	-0,557	-0,672	-0,306	-0,486	-0,765	1,000	
vállalkozási környezet	0,67	0,567	0,262	0,3	0,521	-0,456	1,000

Forrás: saját szerkesztés

A teljes hatás értékei, 2013

	kapcsolati tőke	kulturális tőke	magán állótőke	társadalmi tőke	vállalkozási környezet
humán tőke	0,092	0,205	0,387	-0,557	0,667
infrastrukturális tőke			0,253		
kapcsolati tőke	1,000		0,026		0,196
kulturális tőke	0,448	1,000	0,219	-0,388	0,088
magán állótőke			1,000		
társadalmi tőke			-0,534	1,000	
vállalkozási környezet			0,133		1,000

Forrás: saját szerkesztés